

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЕЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (головний редактор);

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, заступник директора Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України з наукової роботи (заступник головного редактора);

АТАМАНЧУК Наталія Іванівна, доктор юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ДЗЕРА Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ДУРНОВ Євген Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника управління координації пенсійних питань та соціальної роботи Департаменту персоналу МВС України, полковник поліції;

КАРАГУСОВ Фархад Сергійович, доктор юридичних наук, професор Інституту приватного права Каспійського університету (Алмати, Республіка Казахстан);

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, академік НАН, академік НАПрН України, заслужений юрист України, народний депутат України;

КОСТЮЧЕНКО Олена Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КОХАНОВСЬКА Олена Велеоніівна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

КРАСИЦЬКА Лариса Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КУЗНЕЦОВ Віталій Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КУПІНА Людмила Францівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

МОНАЄНКО Антон Олексійович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

НАЗАРОВ Іван Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

НОСІК Володимир Васильович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ПЕТРИШИН Олександр Віталійович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, суддя Конституційного Суду України;

ПОГРІБНИЙ Сергій Олексійович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, суддя Верховного Суду, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

САЙМОНС Вільям Бредфорд, доктор юридичних наук, почесний професор Лейденського університету (Лейден, Нідерланди);

ФЕДОРЧЕНКО Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

ШАКУН Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ШУМИЛО Микола Єгорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України.

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України
20 березня 2025 р., протокол № 3

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,
ідентифікатор медіа: R30-03473)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
(вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, e-mail: lawmaking@nas.gov.ua. Тел.: +38 (044) 253-34-19.

Періодичність видання: 6 разів на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності D8 – Право

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України, 2025

ЗМІСТ

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Атаманчук Н. І.

ОЦІНКА ВПЛИВУ ПРОЄКТУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА НА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ:
ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ9

Горбасенко П. В.

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВА
НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ.....19

Добробог Л. М.

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТУ НОРМОТВОРЧОЇ ТЕХНІКИ.....27

Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А.

УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
НОРМАТИВНІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ.....33

Легких К. В.

ПРОГАЛИНИ У ПРАВІ: ПОЗИТИВНИЙ ПІДХІД ТА КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА.....42

Мельник Я. Я.

ПРАВОТВОРЧИСТЬ ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО ПРАВА.....47

Токарчук О. В.

ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ
ЯК ЗАПОРУКА ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....56

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Алмаші І. М.

ПОНЯТТЯ «АФІЛІЙОВАНА ОСОБА» В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....63

Гриняк А. Б.

ЗВЕРНЕННЯ СТАГНЕННЯ НА ОБ'ЄКТ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ
У КРЕДИТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ.....70

Трубаков Є. О.

ФІДУЦІАРНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЛОЯЛЬНОСТІ У ВІДНОСИНАХ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЮРИДИЧНИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ77

Федорченко Н. В., Лісовий С. А.

ДОБРОВІЛЬНИЙ ПОДІЛ СПІЛЬНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ:
ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ.....84

Цюра В. В.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТОРІН
У ВІДНОСИНАХ ДОБРОВІЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА.....90

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Гусар О. А.

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ
ВЛАДИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....97

Лічман Л. Г.

ДОТРИМАННЯ І ВИКОНАННЯ СУДДЕЮ НОРМ СУДДІВСЬКОЇ ЕТИКИ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ.....	105
--	-----

Янчук А. О., Мазур Т. В.

ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК МЕТА РЕФОРМУВАННЯ ЗАСАД ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ.....	113
--	-----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Кузнецов В. В.

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО САНКЦІЇ: ВИТОКИ І ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	123
---	-----

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

Бондар В. С.

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСАД ПРОВЕДЕННЯ КОНТРОЛЬОВАНОЇ ПОСТАВКИ ЯК ФОРМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ ТА ЗАСОБУ ПРОТИДІЇ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ.....	132
---	-----

Трибуна молодого вченого

Белікова А. О.

ПРИНЦИП «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ» У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ПЕРЕГЛЯДУ РІШЕНЬ ВЕРХОВНИМ СУДОМ КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄСПЛ ПРОТИ УКРАЇНИ В СІМЕЙНИХ СПРАВАХ ТА ПРИ ЇХ ВИКОНАННІ.....	145
---	-----

Бондарчук Ю. В.

ПРИНЦИПИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ, ЩО СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ.....	151
---	-----

Зінченко С. О.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ДІЗНАННЯ В УКРАЇНІ.....	158
---	-----

Іванова В. С.

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬ ПОЛІТИКУ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	163
---	-----

Карташов В. В.

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ УПРАВЛІННЯ ЧУЖИМИ СПРАВАМИ.....	168
---	-----

Круглик В. В.

ЗМІНА НАЙМЕНУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: НАСЛІДКИ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	175
--	-----

Лаврьонов Р. П.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ КОРИСТУВАННЯ ТА ЗБЕРІГАННЯ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	183
--	-----

Назар С. М.

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА НАСТАВНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ.....	198
---	-----

Пай І. І.

КОМПЕТЕНЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	205
---	-----

Панченко Є. В.

УЧАСНИКИ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ОСОБИСТОГО СТРАХУВАННЯ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....215

Письменний О. О.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ НОТАРІАТУ ТА ДЕРЖАВНИХ РЕЄСТРІВ В УКРАЇНІ: НЕЗАХИЩЕНІСТЬ
СИСТЕМИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕГЛЯДУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ.....223

Синоверський Р. І.

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ВОЄННИМ
КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ.....231

Солоненко С. О.

ЩОДО МІСЦЯ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....237

Шморгун В. О.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ
ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ І ВСТАНОВЛЕННЯ
ОСОБЛИВИХ ВИМОГ ДО ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО245

CONTENTS

LAW-MAKING ACTIVITY: CURRENT PROBLEMS OF NORM-MAKING

Atamanchuk Nataliia

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF A DRAFT REGULATORY ACT ON PUBLIC RELATIONS:
EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION COUNTRIES AND OPPORTUNITIES FOR UKRAINE.....9

Gorbasenko Pavlo

FEATURES OF THE CONSTITUTIONAL DEFINITION AND LEGAL REGULATIONS RIGHTS
TO JUDICIAL PROTECTION IN UKRAINE.....19

Dobroboh Liudmyla

LEGAL CONSTRUCTS AS AN ELEMENT OF RULE-MAKING TECHNIQUE CONCEPT.....27

Kolodiy Anatoliy, Ternavska Viktoriia, Kolodiy Oleksiy

PARTICIPANTS OF LAWMAKING ACTIVITY: NORMATIVE AND DOCTRINAL ASPECTS
OF COMPREHENSION IN UKRAINIAN.....33

Legkikh Kyrylo

GAPS IN THE LAW: POSITIVE APPROACH AND THE CONCEPT OF NATURAL LAW.....42

Melnyk Yaroslav

LAWMAKING AS A PHENOMENON OF SOCIAL LAW.....47

Tokarchuk Olha

COMPLIANCE WITH THE RULES OF LEGAL TECHNIQUE AS A GUARANTEE
OF THE EFFECTIVE WORK OF PUBLIC AUTHORITIES.....56

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Almashi Iryna

THE CONCEPT OF "AFFILIATED PERSONS" IN COMMERCIAL LAW:
THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....63

Hryniak Andrii

FORECLOSURE ON TRUST PROPERTY IN LOAN OBLIGATIONS.....70

Trubakov Yevhen

FIDUCIARY DUTY OF LOYALTY IN RELATIONS RELATED TO LEGAL REPRESENTATION.....77

Fedorchenko Nataliia, Lisovyi Serhii

VOLUNTARY DIVISION OF COMMON PROPERTY OF SPOUSES: EXPERIENCE OF UKRAINE
AND FOREIGN COUNTRIES.....84

Tsiura Vadym

FEATURES OF THE PARTIES' LIABILITY IN VOLUNTARY REPRESENTATION RELATIONS.....90

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Husar Olha

THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ACTIVITIES OF PUBLIC
AUTHORITIES TO PREVENT CORRUPTION IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....97

Lichman Leonid

ADHERENCE AND IMPLEMENTATION OF JUDICIAL ETHICS NORMS BY JUDGES WHILE
ADMINISTERING PUBLIC JUSTICE.....105

Yanchuk Artem, Mazur Tamara

STRENGTHENING SOCIAL GUARANTEES OF THE RIGHTS OF PEOPLE WITH DISABILITIES AS A GOAL OF REFORMING THE PILLARS OF UKRAINIAN STATE POLICY ON SOCIAL PROTECTION.....	113
--	-----

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Kuznetsov Vitalii

CRIMINALIZATION OF VIOLATION OF THE SANCTIONS LEGISLATION: ORIGINS AND PROBLEMS OF LAWMAKING.....	123
--	-----

**TOPICAL ISSUES OF CRIMINALISTICS
AND CRIMINAL-EXECUTIVE LAW**

Bondar Volodymyr

IMPROVEMENT OF LEGAL AND ORGANIZATIONAL-TACTICAL PRINCIPLES FOR CONTROLLED DELIVERY AS A FORM OF CONTROL OVER THE COMMITMENT OF CRIME AND A MEANS OF COMBATING THREATS TO NATIONAL SECURITY.....	132
--	-----

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Belikova Alina

THE PRINCIPLE OF "THE BEST INTERESTS OF THE CHILD" IN THE JUDICIAL PRACTICE OF REVIEWING DECISIONS BY THE SUPREME COURT THROUGH THE PRISM OF THE DECISIONS OF THE ECHR AGAINST UKRAINE IN FAMILY CASES AND IN THEIR ENFORCEMENT.....	145
---	-----

Bondarchuk Yuliia

PRINCIPLES OF INFORMATION LAW SUPPORT FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF PERSONS SUFFERING FROM MENTAL DISORDERS.....	151
---	-----

Zinchenko Serhii

ADMINISTRATIVE LAW STATUS OF INVESTIGATION AUTHORITIES IN UKRAINE.....	158
--	-----

Ivanova Valeriia

REFORMING THE SYSTEM OF PUBLIC AUTHORITIES IMPLEMENTING INNOVATION POLICY...	163
--	-----

Kartashov Viacheslav

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF THE AGREEMENT FOR MANAGEMENT OF OTHER PEOPLE'S AFFAIRS.....	168
--	-----

Kruglyk Valerii

CHANGE OF NAME OF LEGAL ENTITY: CONSEQUENCES AND PRACTICAL ASPECTS.....	175
---	-----

Lavronov Roman

MILITARY LEGAL LIABILITY FOR VIOLATIONS OF RULES FOR THE USE AND STORAGE OF MILITARY PROPERTY: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....	183
---	-----

Nazar Sofia

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF MENTORING IN THE NATIONAL LEGAL SYSTEM.....	198
---	-----

Pai Inna

COMPETENCE OF ENTITIES TO PREVENT CORRUPTION RISKS DURING CUSTOMS PROCEDURES: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT.....	205
---	-----

Panchenko Yevhenii

PARTICIPANTS OF CONTRACTUAL RELATIONS OF PERSONAL INSURANCE OF MILITARY SERVICEMEN.....	215
--	-----

Pysmennyi Oleksandr

DIGITALIZATION OF NOTARIES AND STATE REGISTRIES IN UKRAINE: SYSTEM INSECURITY AND THE NEED TO REVISE ADMINISTRATIVE LAW POLICY.....	223
--	-----

Synoversky Roman

STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE PREVENTION OF WAR CRIMES AGAINST THE CIVILIAN POPULATION.....	231
--	-----

Solonenko Semen

PLACE OF RESTRICTIVE MEASURES IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE.....	237
---	-----

Shmorgun Vitalii

PROBLEMATIC ISSUES OF APPLICATION OF COMPULSORY EDUCATIONAL MEASURES IN THE FORM OF RESTRICTION OF LEISURE AND ESTABLISHMENT OF SPECIAL REQUIREMENTS TO THE BEHAVIOUR OF A MINOR.....	245
---	-----

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

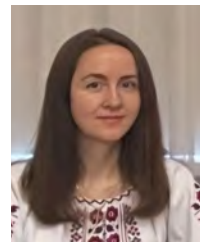
УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.1>

ОЦІНКА ВПЛИВУ ПРОЄКТУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА НА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ: ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Атаманчук Наталія Іванівна,

доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України
до права Європейського Союзу
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті проаналізовано поняття «оцінка впливу», особливості здійснення суб'єктом правотворчої ініціативи оцінювання впливу проєкту нормативно-правового акта на суспільні відносини, що визначені в Законі України «Про правотворчу діяльність». Автором вивчено особливості проведення аналізу регулятивного впливу проєктів регуляторних актів відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

Досліджено досвід Республіки Польща, Чеської Республіки, Республіки Естонія, Литовської Республіки, Румунії, Чорногорії та Болгарії щодо здійснення оцінювання впливу під час розроблення нормативно-правових актів. Зосереджено увагу на законодавстві країн Європейського Союзу, яке регулює правотворчий процес, зокрема вимоги щодо обов'язковості здійснення оцінювання впливу суб'єктом права законодавчої ініціативи.

З'ясовано, що в Україні в пояснювальних записках до законопроєктів не здійснюється ґрунтовного оцінювання впливу, яке б містило критичне оцінювання позитивних і негативних наслідків законопроєкту, належного обґрунтування варіанту вирішення наявної проблеми на основі аналітичних, статистичних даних, досліджень і консультацій із заінтересованими сторонами. Доведено, що оцінювання впливу як ключовий початковий інструмент законодавчого процесу сприятиме ефективному врегулюванню суспільних відносин і надаватиме відповіді на більшість питань щодо законопроєкту. Наголошено на необхідності проведення оцінювання наслідків ухвалення проєктів законів на етапі підготовки таких проєктів в умовах подальшого реформування і вдосконалення правотворчої діяльності в Україні.

Ключові слова: правотворча діяльність, правотворчий процес, нормативно-правові акти, система законодавства, Закон України «Про правотворчу діяльність», підготовка проєкту нормативно-правового акта, оцінка впливу проєкту нормативно-правового акта, пояснювальна записка, Європейський Союз.

Atamanchuk Nataliia. Assessment of the impact of a draft regulatory act on public relations: experience of European Union countries and opportunities for Ukraine

The article analyzes the concept of "impact assessment", the features of the implementation by the subject of the law-making initiative of the assessment of the impact of a draft regulatory act on public relations, which are defined in the Law of Ukraine "On Law-Making Activity". The author studied the features of the analysis of the regulatory impact of draft regulatory acts in accordance with the Law of Ukraine "On the Principles of State Regulatory Policy in the Sphere of Economic Activity".

The experience of the Republic of Poland, the Czech Republic, the Republic of Estonia, the Republic of Lithuania, Romania, Montenegro and Bulgaria in carrying out an impact

assessment when developing regulatory acts is studied. Attention is focused on the legislation of the EU countries that regulates the law-making process, in particular the requirements for the mandatory implementation of an impact assessment by the subject of the right of legislative initiative.

It was found that in Ukraine, explanatory notes to draft laws do not include a thorough impact assessment that would contain a critical assessment of the positive and negative consequences of the draft law, proper substantiation of the option for solving the existing problem based on analytical, statistical data, research and consultations with interested parties. It is proven that impact assessment as a key initial tool of the legislative process will contribute to the effective regulation of public relations and will provide answers to most questions regarding the draft law. The need to assess the consequences of adopting draft laws at the stage of preparing such projects in the context of further reform and improvement of law-making activity in Ukraine is emphasized.

Key words: law-making activity, law-making process, regulatory legal acts, legislative system, Law of Ukraine "On Law-making Activity", preparation of draft regulatory legal act, impact assessment of draft regulatory legal act, explanatory note, European Union.

Постановка проблеми. Щороку в нашій державі Верховною Радою України ухвалюється велика кількість законів. Однак частина зареєстрованих законопроектів мають недоліки і отримують негативні висновки Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, Міністерства фінансів України, що може свідчити про недосконалість законотворчого процесу в Україні та потребу його подальшого реформування.

Як зазначив Р. Стефанчук [1], відсутність єдиного підходу до правотворчої діяльності органів публічної влади в Україні, наявність істотних прогалин у сфері правотворення, суперечлива практика правозастосування, а також неналежне законодавче врегулювання питань обліку й державної реєстрації нормативно-правових актів диктували необхідність якнайшвидшого ухвалення відповідного закону.

Важливим кроком на шляху впорядкування правотворчого процесу в нашій державі стало ухвалення 24 серпня 2023 р. Закону України «Про правотворчу діяльність» [2], яким було визначено правові й організаційні засади правотворчої діяльності, принципи та порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроєктування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах і здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів. Незважаючи на те, що даний Закон набуває чинності через рік із дня припинення

або скасування воєнного стану в Україні, його ухвалення в умовах сьогодення має велике доктринальне значення для національної правової системи України.

Оскільки, як слушно зауважує Н. Міловська, нормопроєктування є досить специфічною діяльністю, що полягає не лише в розробленні проекту конкретного нормативно-правового акта, але й у виявленні та дослідженні суспільних відносин, які потребують правового регулювання [3, с. 30].

Ключовим інструментом регулювання суспільних відносин може стати розроблений проект нормативно-правового акта, адже його ухвалення може вплинути на економічний, соціальний, правовий і екологічний аспекти життя суспільства. Проект нормативно-правового акта, який визначає проблеми чи недоліки чинного законодавства, покликаний їх усунути через забезпечення правового регулювання окремої сфери суспільних відносин, усунення правових колізій, створення сприятливих умов для розвитку економіки, соціального забезпечення та захисту прав громадян. Зауважимо, що одним з етапів розроблення проекту нормативно-правового акта є саме здійснення оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини, з викладенням його результатів у пояснювальній записці.

Зокрема, оцінювання впливу проектів нормативно-правових актів на суспільні відносини є обов'язковим у багатьох країнах світу, серед яких Естонія, Фінляндія, Італія, Велика Британія, Чехія, Фран-

ція, Німеччина, Греція, Польща, Угорщина, Латвія, Швеція тощо. Оцінювання впливу (Impact Assessment, IA) є ключовим інструментом у процесі розроблення законодавства у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС), що дозволяє аналізувати потенційні наслідки запропонованих законопроектів і допомагає ухвалювати обґрунтовані рішення.

Аналітики зазначають, що оцінювання впливу регулювання вважається однією із кращих практик розумного врядування, оскільки країни, що запровадили таку практику, показують не лише значно кращі економічні результати, але, у результаті ухвалення обґрунтованих рішень, сприяють добробуту та збалансованості інших сфер суспільного життя [4, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правотворчої діяльності в Україні присвячені монографія В. Плавич, С. Плавич «Сучасна правотворчість: проблеми теорії і методології» (2013 р.) [5]; збірники наукових праць за загальною редакцією О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської «Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання» (2022 р.) [6], «Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції» (2024 р.) [7]; монографія за загальною редакцією О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської «Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності» (2023 р.) [8]. Окремі аспекти правотворчої діяльності досліджували у своїх працях такі науковці, як Н. Атаманчук [9]; А. Берестень [10]; О. Бодунова, Т. Яцик [11]; О. Гусар [12]; А. Колодій, В. Тернавська, О. Колодій [13]; Л. Купіна [14]; Я. Мельник [15]; Н. Міловська [3]; М. Лосева, Ю. Малишко [16] та інші. Серед зарубіжних учених, праці яких присвячені оцінюванню впливу нормативно-правового акта на суспільні відносини, такі: А. Kasemets (щодо інституціоналізації принципів кращого регулювання у проектах законодавства Естонії) [17]; Jakub Sukiennik (щодо механізмів захисту інституційної системи в Польщі) [18]; Pecl Alketa (щодо оцінювання регуляторного впливу та його поширення в контексті Бразилії) [19]; José Luis Rufas (щодо ретроспективного оцінювання полі-

тики в Європейському парламенті) [20]. Однак, незважаючи на значні наукові доробки в цій сфері, потребують подальшого вивчення особливості проведення оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини в Україні з метою вдосконалення правотворчого процесу в нашій державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зауважимо, що «оцінка впливу» розглядається у ст. 21 Закону України «Про правотворчу діяльність» як аналітичний документ, що розробляється з урахуванням Зеленої книги та проведених публічних консультацій, у якому визначаються варіанти вирішення проблеми, що існує в суспільних відносинах, і оцінюється вплив кожного з варіантів на суспільство та (або) на окремі соціальні групи, сектори чи галузі, а також соціальні, правові, політичні, економічні, екологічні, адміністративні та (або) інші можливі наслідки [2, ст. 21].

У ст. 30 Закону України «Про правотворчу діяльність» визначено, що суб'єкт правотворчої ініціативи здійснює оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини та викладає результати оцінювання в пояснювальній записці, а саме: 1) актуальність і важливість проблеми, яка потребує врегулювання шляхом ухвалення (видання) нормативно-правового акта; 2) альтернативні шляхи вирішення проблеми, яка потребує правового врегулювання, з визначенням економічних, соціальних, фінансових, бюджетних, екологічних, демографічних, регуляторних, інвестиційних, ґендерних, дискримінаційних, корупційних та інших наслідків, а також стану виконання Україною міжнародних зобов'язань для кожного з альтернативних шляхів; 3) кількісні та якісні показники, за якими оцінюється прогнозований вплив на суспільні відносини кожного з альтернативних шляхів; 4) оптимальний шлях вирішення проблеми з поясненням причинно-наслідкового зв'язку між вибраним шляхом і очікуваним впливом на суспільні відносини проекту нормативно-правового акта; 5) способи здійснення правового моніторингу та критерії (показники) його здійснення в разі ухвалення проекту нормативно-правового акта; 6) критерії (показники), за якими

здійснюватиметься правовий моніторинг у разі ухвалення проєкту нормативно-правового акта [2, ст. 30].

У разі подання до розгляду проєкту регуляторного акта, тобто акта, який загалом або його окремі положення спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, який ухвалюється уповноваженим регуляторним органом, аналіз регулятивного впливу проєктів регуляторних актів здійснюється відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [21, с. 279].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» розробник проєкту регуляторного акта під час підготовки аналізу регуляторного впливу повинен: визначити та проаналізувати проблему, яку пропонується розв'язати шляхом державного регулювання господарських відносин, а також оцінити важливість цієї проблеми; обґрунтувати, чому визначена проблема не може бути розв'язана за допомогою ринкових механізмів і потребує державного регулювання; обґрунтувати, чому визначена проблема не може бути розв'язана за допомогою чинних регуляторних актів, розглянути можливість унесення змін до них; визначити очікувані результати ухвалення запропонованого регуляторного акта, зокрема і здійснити розрахунок очікуваних витрат і вигод суб'єктів господарювання, громадян і держави внаслідок дії регуляторного акта; визначити цілі державного регулювання; визначити й оцінити всі прийнятні альтернативні способи досягнення встановлених цілей, зокрема й ті з них, які не передбачають безпосереднього державного регулювання господарських відносин; аргументувати переваги вибраного способу досягнення встановлених цілей; описати механізми та заходи, які забезпечать розв'язання визначеної проблеми шляхом ухвалення запропонованого регуляторного акта; обґрунтувати можливість досягнення встановлених цілей у разі ухвалення запропонованого регуляторного акта; обґрунтовано довести, що

досягнення запропонованим регуляторним актом установлених цілей є можливим із найменшими витратами для суб'єктів господарювання, громадян і держави; обґрунтовано довести, що вигоди, які виникатимуть унаслідок дії запропонованого регуляторного акта, виправдовують відповідні витрати в разі, якщо витрати та/або вигоди не можуть бути кількісно визначені; оцінити можливість упровадження та дотримання вимог регуляторного акта залежно від ресурсів, якими розпоряджаються органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, які повинні впроваджувати ці вимоги або дотримуватись їх; оцінити ризик впливу зовнішніх чинників на дію запропонованого регуляторного акта; обґрунтувати запропонований строк чинності регуляторного акта; визначити показники результативності регуляторного акта; визначити заходи, за допомогою яких буде здійснюватися відстеження результативності регуляторного акта в разі його ухвалення [22].

Варто зазначити, що постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2004 р. № 308 було затверджено методику проведення аналізу впливу регуляторного акта [23]. Окрім того, наказом Міністерства фінансів України від 21 березня 2008 р. № 428 затверджено методику проведення фінансово-економічних розрахунків під час підготовки проєкту акта Кабінету Міністрів України та проєкту закону, що вноситься в порядку законодавчої ініціативи Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України [24].

Зауважимо, що відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про правотворчу діяльність» під час дії в Україні або в окремих її місцевостях воєнного або надзвичайного стану, правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації та якщо відсутня об'єктивна можливість дотримання вимог Закону України «Про правотворчу діяльність» у повному обсязі, суб'єкти правотворчої діяльності можуть ухвалювати (видавати) нормативно-правові акти без дотримання вимог п. п. 2, 4, 5 ч. 3 ст. 29 Закону України «Про правотворчу діяльність» щодо таких етапів розроблення проєкту нормативно-правового акта, як: здійснення оцінювання впливу проєкту

нормативно-правового акта на суспільні відносини з викладенням його результатів у пояснювальній записці; організаційно-технічне забезпечення підготовки проєкту нормативно-правового акта; проведення публічних консультацій (окрім випадків, передбачених законом) [2].

Як зазначає А. Берестень, «у нашій державі, незважаючи на існуючі формальні вимоги щодо оцінки впливу проєктів НПА, спостерігається відсутність системного й ефективного підходу до цього питання. Зокрема, відсутня системна робота з оцінювання впливу на основі об'єктивних даних та наукових досліджень призводить до низької якості законодавчого регулювання. Важливо активно вдаватися у процес визначення ефективних стратегій та рішень для вирішення цих проблем, спираючись на досвід та практики успішних європейських країн у галузі оцінки впливу НПА на суспільство» [10, с. 30].

Натепер окремим пунктом пояснювальної записки до проєкту закону України є «Прогноз соціально-економічних, правових та інших наслідків прийняття акта», де викладається обґрунтування необхідності ухвалення законопроекту, цілі, завдання і основні його положення, місце в системі законодавства, обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його ухвалення, інші відомості, необхідні для розгляду законопроекту. На жаль, доводиться констатувати, що в пояснювальних записках не здійснюється ґрунтовного оцінювання впливу, яке б містило критичне оцінювання позитивних і негативних наслідків законопроекту, належного обґрунтування варіанту вирішення наявної проблеми на основі аналітичних, статистичних даних, досліджень і консультацій із заінтересованими сторонами. Тому впровадження в законодавчому процесі України оцінювання впливу проєкту нормативно-правового акта на суспільні відносини та викладення його результатів суб'єктом правотворчої ініціативи в пояснювальній записці є передумовою забезпечення ефективності чинного законодавства. Оскільки наявність оцінки впливу щодо ухваленого закону дає можливість проведення оцінювання його застосування (post-legislative scrutiny).

Перша формалізована система для прогнозування наслідків регулювання народилася в 1981 р. у США. Із середини 80-х рр. XX ст. ці механізми поширилися в багатьох країнах, із часом стали стандартом у високорозвинених країнах. Найдосконаліші системи оцінювання впливу зараз діють у таких країнах, як Австралія, США, Нова Зеландія та Велика Британія [25].

Важливим кроком у розвитку системи вироблення рішень у ЄС стало створення у 2012 р. Директорату з оцінки впливу (Impact Assessment Directorate) у Європейському парламенті, який відтоді переглядає документи з оцінювання впливу, а також оцінює вплив *ad hoc* або з ініціативи Європарламенту. У перший рік роботи цей Директорат продемонстрував значні досягнення: фактичний тиск на Європейську комісію для вдосконалення процедури оцінювання впливу. Упровадження такого інструменту не було легким, адже до цього в жодному з національних парламентів держав-членів не було випробувано систему оцінювання впливу. За результатами впровадження незалежного оцінювання впливу Європарламент дійшов висновку про те, що оцінювання впливу значно підвищує ефективність розроблення актів у рамках повного циклу політики. Директорат з оцінки впливу (Directorate for Impact Assessment and European Added Value) став частиною нової Європейської служби парламентських досліджень [26].

У ЄС оцінювання впливу проводиться відповідно до принципів, викладених у Посібнику із кращого регулювання (Better Regulation Guidelines) [27], та Рекомендацій щодо здійснення оцінювання впливу (Impact Assessment Handbook) [28]. Варто зазначити, що оцінювання впливу є ключовою частиною програми, яка спрямована на розроблення і оцінювання політики та законів ЄС таким чином, щоб вони досягали своїх цілей найбільш ефективним і дієвим способом. Керівні принципи кращого регулювання містять вказівки про те, як проводити оцінювання впливу.

Великого значення в умовах сьогодення набуває вивчення досвіду окремих країн ЄС щодо здійснення оцінювання впливу під час розроблення нормативно-правових актів.

У **Республіці Польща** правотворчий процес регулюється Положенням про роботу Ради Міністрів (Uchwała № 190 Rady Ministrów z dnia 29 października 2013 r. Regulamin pracy Rady Ministrów) [29], Принципами законодавчої техніки (Zasady techniki prawodawczej) [30]. Оцінювання впливу в Республіці Польща трактується як аналітичний процес, спрямований на підтримку ухвалення рішень у сфері регуляторних рішень шляхом систематичного надання максимально повної інформації про варіанти запланованого регуляторного втручання (вирішення конкретної проблеми) держави та потенційні наслідки (витрати та вигоди) від їх упровадження. У ст. 77 Регламенту Сенату Республіки Польща [31] визначено, що заява про законодавчу ініціативу подається разом із проектом акта, обґрунтування якого повинно містити: роз'яснення мети акта; опис реального стану справ у галузі, що має бути врегульована; опис відмінностей між поточним і очікуваним правовим статусом; опис очікуваних соціальних, економічних, фінансових і правових ефектів; перелік основних імплементаційних актів; заяву про відповідність проекту акта праву ЄС або заяву про те, що предмет запропонованого регулювання не пов'язаний із нормами права ЄС.

У результаті дослідження механізмів захисту інституційної системи в Польщі Jakub Sukiennik зауважує, що «якість нормативного середовища є одним з основних вимірів функціонування держави». Водночас оцінювання регульовального впливу відбувається як на етапі ex-ante підготовки проекту нормативного акта, так і на етапі ex-post запровадження нормативного акта. Цілі цих процедур опосередковано пов'язані зі спробою впорядкувати функціонування інституційної системи, яка стосується багатьох суб'єктів і елементів, зокрема, наприклад, економічного розвитку [18].

Оцінювання впливу регулювання в **Чеській Республіці** є обов'язковою частиною процесу підготовки законопроектів та інших нормативно-правових актів. Воно спрямовано на покращення якості регулювання, зменшення адміністративного навантаження і ухвалення обґрунтованих рішень. Уряд Чехії як головний ініці-

атор законотворчості детальніше визначає документи, що мають додаватися до законодавчих ініціатив. Законодавчі правила Уряду (Legislativní pravidla vlády) [32] передбачають, що ініціатива (зміни наявного законодавчого регулювання) обов'язково має включати очікуваний економічний і фінансовий вплив запропонованого законодавства на державний бюджет, інші бюджети та ділове середовище Чеської Республіки, а також: оцінку соціальних впливів, зокрема і впливу на окремі групи населення, особливо соціально вразливих осіб, осіб з обмеженими можливостями та національні меншини, впливу на захист прав дітей і впливу на довкілля; оцінку поточного стану та наслідків запропонованого рішення щодо заборони дискримінації та рівності чоловіків і жінок, яка включає пояснення причин будь-яких відмінностей, очікуваних впливів або очікуваних змін із використанням статистичних та інших даних, якщо такі дані доступні; оцінку поточного стану та впливу запропонованого рішення на захист конфіденційності та персональних даних, яка має включати пояснення мети запропонованої обробки персональних даних і опис сумісності з тією, що вже існує, або вже підготовленою обробкою, оцінку запропонованого рішення щодо їх обробки з погляду необхідності й адекватності щодо цільового призначення, оцінку ризиків для прав і свобод фізичних осіб і можливих заходів щодо їх зниження; оцінку корупційних ризиків; оцінку впливу на безпеку чи оборону держави; оцінку впливу на родини, особливо щодо виконання сімейних функцій, з урахуванням кількості членів родини, що перебувають на утриманні, інвалідів і неповних сімей, сімей із трьома та більше дітьми тощо; оцінку територіального впливу, зокрема і впливу на територіальні самоврядні одиниці; оцінку відповідності запропонованого рішення принципам створення цифрового законодавства, зокрема й оцінку ризику унеможливлення чи обмеження можливості доступу конкретних груп населення до окремих послуг у результаті цифровізації їх надання (цифрового виключення) тощо.

У **Республіці Естонія** процес розроблення законодавства та встановлення загальних принципів підготовки законо-

проектів регулюють Правила належної законодавчої та нормативної практики (Hea õigusloome ja normitehnika eeskiri) [33]. Зокрема, у § 46 розд. 3 цих Правил передбачено, що до пояснювальної записки законопроекту має бути доданий звіт про аналіз впливу, у якому: 1) міститься інформація про особу, яка замовила аналіз впливу, особу, яка її виконала, про залучених експертів і неурядові організації; 2) описано аналізовану проблему, мету аналізу та дослідницькі питання; 3) описано вибір методу аналізу обґрунтування; 4) описано використовувані дані, дії та результати аналізу; 5) описано позитивні та негативні наслідки можливих рішень; 6) представлено резюме та найбільш підходяще рішення для досягнення мети; 7) передбачено обов'язок подання звіту про оцінку ex-post, план дій щодо його підготовки, зокрема й передбачувані терміни його завершення, основні види впливів, які необхідно враховувати, та критерії оцінювання або обґрунтування непотрібності проведення аналізу ex-post. Якщо у проведенні аналізу впливу додатково використовуються статистичні, соціологічні або інші дослідження чи дані, то в пояснювальній записці мають бути вказані бази даних і документи, що використовуються, або додано їх копії [33].

Для підвищення якості законодавства Естонії парламентом було затверджено Основні засади законодавчої політики до 2030 р. (Õigusloomepoliitika põhialuste aastani 2030 heakskiitmine) [34], що декларують зростання ролі фактичної оцінки впливу в законотворчості.

A. Kasemets [17] зауважує, що в Естонії, як і в інших країнах ЄС та ОЕСР, міждисциплінарна інформація про соціальні, економічні, екологічні, адміністративні та бюджетні наслідки запропонованого законодавства має бути подана в пояснювальній записці до законопроекту. У 1997 р. науковець розробив метод нормативного аналізу змісту пояснювальних записок на основі естонських правових норм для законопроектів (1996 р.), рекомендацій ОЕСР щодо реформи регулювання (1997 р.) та численних академічних джерел для пояснення розриву між конституційними нормами та соціальними фактами в законопроектах. Методологічна основа була

розроблена для парламентського контексту, що включала демократичний дискурс, верховенство закону, права людини, найкраще регулювання та інші концепції. Початковою метою було отримання емпіричного огляду того, якою мірою ініціатори законопроектів дотримуються правил законотворчості в категоріях інформації про оцінювання впливу, посилання на дослідження та громадянську активність.

Зокрема, порівняння нормативно необхідної інформації пояснювальних записок до проектів актів і фактичної інформативності у відповідних категоріях A. Kasemets здійснював так: соціальний вплив; економічний і діловий вплив; оцінювання впливу на навколишнє середовище; вплив на безпеку та національну/внутрішню безпеку; організаційні й адміністративні зміни та впливи; фінансовий і бюджетний вплив на рівень державних і місцевих органів влади – передбачувані доходи та витрати; посилання на дослідження, аналізи, експертні думки, звіти, статистичні дані тощо стосовно впливів і оцінювання впливу; консультації з державним сектором; консультації із цивільним і діловим секторами; складність інформації про оцінювання впливу; посилання на юридично обов'язкові директиви/регламенти ЄС [17].

Оцінювання впливу в законопроектах **Литовської Республіки** є обов'язковим для всіх законопроектів, які можуть суттєво вплинути на економіку, суспільство або довкілля. Відповідно до ст. 135 Регламенту сейму (Seimas of the Republic of Lithuania Statute) [35] до законопроекту додається пояснювальна записка, яка повинна містити оцінку та висновки фахівців, отримані під час розроблення законопроекту, а також результати оцінювання впливу, можливі негативні наслідки ухваленого законопроекту та заходи, яких необхідно вжити для запобігання цим наслідкам.

Як зазначає Pecl Alketa, «у багатьох країнах, зокрема й у **Румунії**, проекти нормативних актів подаються на затвердження разом з обґрунтуванням, базовою запискою або письмовим звітом про затвердження, а також оцінкою впливу залежно від кожного випадку. Ці інструменти заяви та мотивації або включені в акт і публікуються, або складаються окремо, їх публікація є необов'язковою» [19].

У ст. 33 Регламенту Уряду **Чорногорії** (Rules of Procedure of the Government of Montenegro) [36] визначено, що під час розроблення законів та інших законодавчих актів ініціатор зобов'язаний надати оцінку регуляторного впливу відповідно до акту Міністерства фінансів. Якщо ініціатор вважає, що оцінювання регуляторного впливу не варто проводити у процесі розроблення закону чи іншого нормативного акта, він зобов'язаний надати щодо цього обґрунтоване пояснення.

У **Болгарії** Законом «Про нормативні акти» [37] також передбачено проведення оцінювання впливу органами, що пропонують проекти нормативних актів. Оцінювання впливу здійснюють *ex ante* (до ухвалення нормативного акта) і *ex post* (після ухвалення нормативного акта). Оцінювання впливу визначає співвідношення між визначеними цілями й очікуваними (досягнутими) результатами. Рада Міністрів Болгарії затверджує своїм нормативно-правовим актом правила та порядок планування та проведення оцінювання впливу стосовно проектів законів, кодексів і нормативно-правових актів, запропонованих Радою Міністрів. Водночас попередня оцінка впливу може бути частковою або повною. Часткове попереднє оцінювання впливу здійснюють до початку розроблення будь-яких проектів закону, кодексу чи виконавчого розпорядження Ради Міністрів Болгарії. Повне попереднє оцінювання впливу здійснюють під час розроблення нових законів і кодексів; під час розроблення проектів нормативних актів, наслідки ухвалення яких, згідно з попередньою оцінкою, можуть бути значними. Окрім того, повна попередня оцінка впливу може здійснюватися в будь-який час за рішенням органу – ініціатора проекту нормативного акта.

Зауважимо, що ОЕСР рекомендує країнам застосовувати практику попереднього оцінювання впливу, яке передбачає аналіз витрат і вигоди, що повинні враховувати вплив регулювання на добробут, зокрема й економічні, соціальні й екологічні наслідки. Водночас аналітичний процес, що здійснюється під час попереднього оцінювання впливу, може допомогти оцінити вплив політичних інструментів, відмінних від регулювання, як-от виділення додаткових фінансів або податкові заходи. Також оцінювання впливу полегшує оцінювання витрат і вигоди різних рішень про-

блем політики, низки різних впливів запропонованого рішення. Відповідно до кращих практик і рекомендацій оцінювання впливу загалом передбачає п'ять основних кроків: визначення проблеми; визначення мети; визначення різних опцій політичного рішення; дослідження оцінки впливу визначених опцій; порівняння опцій політичного рішення та вибір найкращого. Властивостями оцінювання впливу проекту законодавчого акта та/або політичного рішення є пошук найбільш ефективного та дієвого варіанту вирішення проблеми на основі емпіричних даних, заснованих на реальних доказах, дослідженнях і консультаціях, які супроводжуються раціональним оцінюванням витрат на впровадження різних варіантів вирішення проблеми – вибір рішення політиками [4, с. 5].

Висновки. Положення Закону України «Про правотворчу діяльність» щодо врегулювання оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта, з формулюванням суб'єктом правотворчої ініціативи переліку її показників у пояснювальній записці, сприяє виявленню та подальшому усуненню прогалин, колізій та інших можливих недоліків. Оскільки якісна аналітична робота на етапі підготовки та під час самого розроблення проекту нормативно-правового акта є однією із ключових ознак законодавчого процесу. Саме проведення оцінювання впливу проектів нормативно-правових актів є одним із важливих інструментів забезпечення ефективності правотворчої діяльності в нашій державі.

Підготовка до проведення оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта залежить від важливості впливу на суспільні відносини цієї ініціативи, від наявності належних і достовірних даних, результатів проведення консультацій, терміновості впровадження ініціативи тощо. Саме тому розроблення будь-яких проектів нормативно-правових актів має бути заплановане заздалегідь, з виділенням належного часу на підготовку оцінки впливу. Уважаємо, що оцінювання впливу як ключовий початковий інструмент законодавчого процесу сприятиме ефективному врегулюванню суспільних відносин і надаватиме відповіді на більшість питань щодо законопроекту на етапі його розгляду у Верховній Раді України та його ухвалення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Руслан Стефанчук розповів, чому важливо проводити оцінку впливу проєктів нормативно-правових актів. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/214347.html>.
2. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n59>.
3. Міловська Н. Етапи розроблення проєкту нормативно-правового акта. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 24–31.
4. Пропозиції щодо запровадження оцінки впливу та процесу підготовки до оцінки впливу. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/PRP_Impact_Assesment_UKR.pdf.
5. Плавич В., Плавич С. Сучасна правотворчість: проблеми теорії і методології / за ред. Ю. Шемшученка. Одеса : Астропринт, 2013. 276 с.
6. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
7. Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Київ : Алерта, 2024. 248 с.
8. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності : монографія / за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.
9. Атаманчук Н. Місце та роль підзаконних нормативно-правових актів у системі чинного законодавства України. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 69–79.
10. Берестень А. Універсальні цінності Європейського Союзу як правові стандарти правотворчої діяльності в Україні: теоретико-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2024. Вип. 37. С. 28–34.
11. Бодунова О., Яцик Т. Особливості правового моніторингу нормативно-правових актів в Україні. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 1 (10). С. 9–16.
12. Гусар О. Особливості планування правотворчої діяльності в повоєнний період. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 17–23.
13. Колодій А., Тернавська В., Колодій О. Правотворчість Українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 1. С. 64–90.
14. Купіна Л. Теоретико-правові підходи до оцінки ефективності реалізації норм права. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 80–85.
15. Мельник Я. Доктрина правотворчості як окремий елемент системи права. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 32–43.
16. Лосев М., Малишко Ю. Оцінка впливу нормативно-правового акту на діяльність суб'єктів малого підприємництва. *Проблеми та перспективи розвитку IT-індустрії* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 28–29 квітня. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. С. 67.
17. Kasemets A. Institutionalizing principles of better regulation in Estonian draft legislation: rules of lawmaking, procedural democracy and political accountability between norms and facts. *Theory and Practice of Legislation*. 2018. № 6 (1). P. 75–111. URL: https://login.research4life.org/tacsgr1doi_org/10.1080/20508840.2018.1430105.
18. Sukiennik J. Mechanisms of protecting the institutional system in Poland. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law. Online*. 30 June 2023. Vol. 22. № 2. P. 327–344.
19. Pecl Alketa. Regulatory impact assessment and its propagation within the Brazilian context. *Revista de administração de empresas*. 2011. Vol. 51. Issue 4. P. 336–348.
20. José Luis Rufas Quintana and Irmgard Anglmayer, Retrospective Policy Evaluation at the European Parliament. *European Journal of Law Reform*. 2019. P. 200–209.
21. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність»/ за заг. ред. Р. Стефанчука. Київ : Ліра-К, 2024. 576 с.
22. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>.

23. Методика проведення аналізу впливу регуляторного акта : постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2004 р. № 308. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2004-%D0%BF#Text>.

24. Методика проведення фінансово-економічних розрахунків під час підготовки проєкту акта Кабінету Міністрів України та проєкту закону, що вноситься у порядку законодавчої ініціативи Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України : наказ Міністерства фінансів України від 21 березня 2008 р. № 428. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0297-08#Text>.

25. Dokonywanie oceny wpływu w ramach rządowego procesu legislacyjnego. URL: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,16190,vp,18712.pdf>.

26. Directorate general for internal policies, policy department c: citizens' rights and constitutional affairs, constitutional affairs, best practices in legislative and regulatory processes in a constitutional perspective: the case of the European Union, In-Depth Analysis, 2015. 30 p. P. 14.

27. Better regulation: guidelines and toolbox. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation/better-regulation-guidelines-and-toolbox_en.

28. Impact Assessment Handbook 12 September 2017. URL: https://www.europarl.europa.eu/EPRS/IA_Handbook_12_September_2017.pdf.

29. Uchwała № 190 Rady Ministrów z dnia 29 października 2013 r. Regulamin pracy Rady Ministrów. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wmp20130000979>.

30. Zasady techniki prawodawczej. Załącznik do rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20160000283/O/D20160283.pdf>

31. Regulamin Senatu. URL: https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/senatrp/ustawy/regulamin.pdf.

32. Legislativní pravidla vlády schválená usnesením vlády ze dne 19. března 1998 č. 188 a změněná usnesením vlády ze dne 28. června 2023 č. 481. URL: <https://vlada.gov.cz/cz/ppov/lrv/dokumenty/legislativni-pravidla-vlady-91209/>.

33. Hea õigusloome ja normitehnika eeskiri. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/129122011228?utm_source=chatgpt.com.

34. Õigusloomepoliitika põhialuste aastani 2030 heakskiitmine Vastu võetud 12.11.2020. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/317112020002>.

35. Seimas of the Republic of Lithuania Statute. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/39c6ec20e1b911ecb1b39d276e924a5d?jfwid=ekdgrkjve>.

36. Rules of Procedure of the Government of Montenegro. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/2024-01/4%20-%20Rules%20of%20Procedure%20of%20the%20Government%20of%20Montenegro_2012_am2018_ENGLISH.pdf.

37. Закон за изменение и допълнение на Закона за нормативните актове. URL: <https://parliament.bg/bg/laws/ID/15534>.

38. Посібник з підготовки оцінки законодавчого впливу. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/handbook_ukr.pdf.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.2>

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ

Горбасенко Павло Володимирович,
orcid.org/0009-0000-0624-8734
кандидат юридичних наук

Попри безспірне визнання як соціальної цінності закріпленого у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «права на справедливий суд», аналіз законодавства України свідчить про те, що його правова регламентація потребує вдосконалення. Не випадково окремі її аспекти стали предметом розгляду Конституційного Суду України. А оскільки є очевидним, що наукової уваги потребують й інші аспекти цієї проблеми, то з метою сприяння в розв'язанні цих завдань і вироблення пропозицій, спрямованих на узгодження їх із європейськими стандартами, і було проведене це дослідження.

Метою статті є проведення аналізу проблемних аспектів конституційного визначення, правового регулювання та процесуальних механізмів реалізації права на судовий захист в Україні та внесення пропозицій щодо узгодження їх із європейськими стандартами.

За результатами дослідження наводяться аргументи стосовно того, що: 1) правова нечіткість законодавчих положень, якими обґрунтовується наявність конституційного права громадян України на судовий захист, дає підстави для висновку про те, що Конституцією України таке право не передбачено, а тому юридично легітимною підставою для його визнання та дотримання є ратифікована Конвенція України про захист прав людини і основоположних свобод; 2) у ньому не декларується ні «право на справедливий суд», ні право на судовий захист порушених, невинуватих або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави як учасників правовідносин; 3) конституційні засади судочинства не зорієнтовані на захист цих прав; 4) не відповідає істинному, узгодженому з європейськими уявленнями про нього та конституційному визначенню принципу верховенства права; 5) конституційного визначення та відповідного закріплення потребує також принцип безумовного виконання як конституційних обов'язків людини і громадянина, так і обов'язків, що випливають із практики правовідносин, кожним із їх учасників; 6) системний підхід до вирішення зазначених проблем зумовлює необхідність їх дослідження та відповідного коригування як нормативного визначення та закріплення, так і механізмів реалізації правовідносин на практиці та на галузевому рівні; 7) акцентується увага на тому, що запровадження міжнародних стандартів правового регулювання прав і свобод є одним з основних засобів їх забезпечення.

Ключові слова: право, права людини, принципи права, верховенство права, право на справедливий суд, право на судовий захист, правова визначеність.

Gorbashenko Pavlo. Features of the constitutional definition and legal regulations Rights to judicial protection in Ukraine

Despite the undisputed recognition of the social value enshrined in Article 6 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms "right to a fair trial", the analysis of Ukrainian legislation shows that its legal regulation needs improvement. It is not by chance that certain aspects of it became the subject of consideration by the Constitutional Court of Ukraine. And since it is obvious that other aspects of this problem need scientific attention, this study was conducted in order to help solve these problems and develop proposals aimed at bringing them into compliance with European standards.

In the course of the study, the author used a number of general scientific and special methods of cognition, comparative and legal method, system analysis and synthesis method, systematization and classification, formal and dialectical logical.

The purpose of the article is to analyze the problematic aspects of the constitutional definition, legal regulation and procedural mechanisms for the implementation of the right to judicial protection in Ukraine and to make proposals aimed at bringing them to conformity with the European standards.

According to the results of the research, arguments are given that: 1) legal vagueness of the statutory provisions which justify the existence of the constitutional right of the citizens of Ukraine to judicial protection, gives grounds to conclude that the Constitution of Ukraine does not provide for such a right, and therefore a legally legitimate basis for its recognition and enforcement the Ukrainian Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is ratified; 2) neither the "right to a fair trial" nor the right to judicial protection of violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or interests of natural persons, rights and interests of legal entities and interests of the state as participants in legal relations is declared in it; 3) the constitutional principles of judicial proceedings are not oriented towards the protection of these rights; 4) does not correspond to the true, coordinated with European ideas about it, and the constitutional definition of the principle of the rule of law; 5) the principle of unconditional fulfillment of both the constitutional duties of a person and a citizen, as well as the duties arising from the practice of legal relations by each of their participants, also needs a constitutional definition and appropriate consolidation; 6) a systematic approach to solving the specified problems necessitates their research and appropriate adjustment of both the normative definition and consolidation, as well as the mechanisms of implementation of legal relations in practice and at the branch level; 7) attention is focused on the fact that the introduction of international standards of legal regulation of rights and freedoms is one of the main means of ensuring them.

Key words: law, human rights, principle of law, rule of law, right to fair trial, judicial protection, legal definition.

Постановка проблеми та її актуальність. Одним із прав, закріплених у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), є «право на справедливий суд» [1]. А оскільки ця Конвенція та протоколи до неї Україною були ратифіковані, то вони є складниками її національного законодавства й підлягають безумовному дотриманню. Однак попри безспірне визнання цього права в Україні як соціальної цінності, його правова регламентація в її законодавстві як на конституційному, так і на галузевому рівні потребує уточнення, що зумовлює проблеми й у практиці правовідносин. Наприклад, ініціатори звернення до Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо цього обґрунтовують його тим, що обмеження доступу до правосуддя залежно від ціни позову та за іншими ознаками, визначеними в ч. 6 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) [2], є «дискримінаційним», таким, що «порушує конституційне право на рівний доступ до правосуддя, яке забезпечується не лише відкриттям провадження у справі, а й відповідними судовими процедурами». А «обмеження можливості касаційного оскарження судових рішень залежно від предмета спору та ціни

позову є звуженням змісту й обсягу цього права», яким «законодавець обмежив доступ до суду залежно від обставин, які не є релевантними їхній меті». Саме тому ці питання і стали предметом розгляду КСУ, який із цими аргументами частково погодився і у своєму рішенні визнав, що п. п. 1 та 5 ч. 6 ст. 19 ЦПК України є неконституційними [3]. Аналогічні обмеження доступу до правосуддя передбачені ч. 5 ст. 12 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) [4].

Варто зазначити, що питання законодавчої техніки та проблеми тлумачення юридичних дефініцій були предметом досліджень таких українських учених, як О. Богачова, Ж. Дзейко, В. Косович, Б. Малишев, А. Мельник, Т. Фулей, І. Шутак та інші, однак оскільки окремі аспекти вказаної проблеми залишилися поза їхньою увагою, а окремі їхні висновки уваги українських законодавців не привернули, усе це й зумовлює відповідні теоретико-правові дискусії, недоліки чинних правових актів і помилки, якими супроводжується практика правозастосування, прикладом яких і є ті, що досліджувались КСУ.

А оскільки є очевидним, що наукової уваги потребують й інші аспекти проблеми

права на судовий захист, насамперед його теоретико-правового та конституційного визначення, нормативного закріплення й вироблення належних процесуальних механізмів його реалізації у практиці правовідносин на галузевому рівні, то сприяння в розв'язанні цих завдань і вироблення пропозицій, спрямованих на узгодження їх із європейськими стандартами, і стало **метою дослідження**.

Його об'єктом стали сучасні досягнення теорії права, відповідні положення Конституції та законодавства України, рішень КСУ, а також висловлених у літературних джерелах поглядів учених, що стосуються цієї проблематики.

А в його ході використовувались такі наукові методи, як: порівняльно-правовий, системно-структурного аналізу і синтезу, систематизації та класифікації, формально-логічний і діалектичний тощо.

Виклад основного матеріалу. Політико-методологічні аспекти проблеми.

У контексті даного дискурсу насамперед необхідно привернути увагу до того, що в національній теорії і практиці правовідносин право на судовий захист зазвичай обґрунтовується наявністю ст. 55 Конституції України, згідно з якою «права і свободи людини і громадянина захищаються судом» [5]. КСУ в рішенні № 5-р(11)2021 від 21 липня 2021 р. зазначив, що «сутнісний зміст права на судовий захист, установлений ч. 1 ст. 55 Конституції України, слід визначати як у зв'язку з основними засадами судочинства, закріпленими у приписах її ч. 2 ст. 129, так і з урахуванням змісту права на справедливий суд, визначеного у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та витлумаченого Європейським судом з прав людини» [6].

Однак, якщо врахувати, що в Конституції України як у Загальних її засадах, так і серед передбачених нею «прав, свобод та обов'язків людини і громадянина» ні про «право на справедливий суд», ні про «право на судовий захист», ні про «право на рівний доступ до правосуддя» і не згадується, то чи можна вказані положення її ч. 1 ст. 55 визнавати його конституційним закріпленням? Адже є очевидним, що лаконічне визначення того, що «права і свободи людини і громадянина

захищаються судом», аж ніяк не є підставою для висновку ні про те, що в ньому хтось комусь щось надає чи гарантує, ні про те, що в ньому хтось когось до чогось зобов'язує.

Не заповнює цієї прогалини й те, що згідно із ч. 2 цієї статті «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб», ні передбачене нею право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Конституційного Суду та міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій [5].

А з іншого боку, якщо ці положення все ж визнавати конституційним закріпленням вказаного права, то чи відповідає воно принципу юридичної визначеності? Адже не випадково, як уже зазначалося, у ст. 6 Конвенції чітко й однозначно сформульоване і «право на справедливий суд» ("Right to a fair trial") згідно з яким «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [1].

Не компенсують фактичну відсутність конституційного закріплення цього права й положення ст. 8 Конституції, згідно з якою «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується», «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» [5], оскільки в них ідеться лише про конституційні права, що ж до тих із них, які в Конституції не закріплені, але виникають із практики правовідносин, і не згадується.

Важливим є й те, що хоча КСУ й акцентує увагу на тому, що «сутнісний зміст права на судовий захист, встановлений ч. 1 ст. 55 Конституції України, слід визначати у зв'язку з основними засадами судочинства, визначеними приписами ч. 2 ст. 129 Конституції України» [6], аналіз цих приписів свідчить про те, що вони на забезпечення у процесі судочинства

і «права на судовий захист», і «права на справедливий суд» не орієнтують також.

А з урахуванням цього стає очевидним, що в жодній нормі Конституції, які присвячені правам і свободам людини і громадянина, ні те, що «кожен має право на справедливий суд», ні те, що «кожен має право на доступ до правосуддя», ні те, що «кожен має право на судовий захист його порушених, невизнаних або оспорюваних прав», не задеклароване. Не орієнтують на захист цих прав і конституційні засади судочинства. А якщо так, то що тоді дає підстави для висновку, що в Україні кожен таке право має, а українська держава, як це проголошено у ст. 3 її Конституції, його гарантує?

Що ж до того, що «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» як засади кримінального провадження передбачені п. 14 ч. 1 ст. 7 та ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [7], то тут варто враховувати, що згідно з методологічними настановами теорії правовідносин, основоположні права, свободи й обов'язки громадян, як і відповідні засади судочинства, повинні визначатися не в галузевому законодавстві, а саме в Основному законі держави, тобто – у її Конституції.

Не варто водночас залишати поза увагою й те, що у вказаних нормах КПК йдеться, по-перше, не про права і свободи, а про засади судочинства, по-друге, не про право на судовий захист чи право на справедливий суд, а лише про «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень», що не те саме. А якщо так, то з певністю можна прогнозувати, що до цього питання увагу українських законодавців рано чи пізно обов'язково повернуть представники міжнародних правозахисних інституцій, як це вже було з тим, що в Україні пропагувався захист передбачених Конвенцією не «основоположних», а «основних» прав людини і лише у практиці правовідносин стало зрозумілим, що категорії «основні» й «основоположні» права – це те саме. А якщо ці обставини є очевидними, то чи варто українським фахівцям у цих питаннях очікувати ще й на таку «гуманітарну допомогу»?

Некоректним є й обґрунтування наявності законодавчого закріплення права

на судовий захист положеннями ст. 2 ЦПК України та ст. 2 ГПК України, якими визначено завдання цивільного та господарського судочинства, і згідно з якими ними є: «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [2]; «справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави» [4], оскільки, як і засади судочинства, його завдання та права людини, це також не те саме, отже, закріплені в цих статтях положення фактично є юридичними гарантіями забезпечення цих прав.

А якщо так, то виявляється, що проголошене у ст. 6 Конвенції «право на справедливий суд» у національному законодавстві України закріплене лише у ст. 7 Закону «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою: 1) кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом; 2) іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні із громадянами і юридичними особами України; 3) доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції в порядку, встановленому законами України», а згідно з п. 1-а ч. 1 ст. 106 цього Закону «незаконна відмова в доступі до правосуддя, учинена умисно або внаслідок недбалості, є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності».

Важливими в даному контексті є і положення ст. 8 цього Закону, якою передбачене і «право на повноважний суд», згідно з яким: 1) ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом; 2) суддя розглядає справи, одержані згідно з порядком

розподілу судових справ, установленим відповідно до закону. На розподіл судових справ між суддями не може впливати бажання судді чи будь-яких інших осіб [8]. А наявність цієї норми, окрім іншого, свідчить і проте, що ці права в ньому не ототожнюються.

Однак, незважаючи на актуальність і прогресивність указаних положень, з політико-методологічного погляду важливим є те, що закріплені вони не в Конституції, а лише в ординарному законі, а, як відомо, відсутність їх у Конституції зумовлює закономірне питання, чи є вони конституційними?

Що ж до можливих наслідків ігнорування методологічних настанов щодо субординації нормативних актів, одним із яких є принцип верховенства Конституції, тобто – Основного закону держави, то їх можна проілюструвати ситуацією з такою визнаною в Україні фундаментальною засадою правовідносин, як засада «верховенства права» (*“the rule of law”*), національне розуміння якої не тільки не скоординоване з європейським розумінням її суті, а і спотворене як на конституційному, так і на галузевому рівнях.

А свідченням цьому є те, що, як відомо, воно закріплене у ст. 8 Конституції України. Але оскільки воно базується на позитивістському розумінні категорії «право», то і тлумачиться в ній як верховенство Конституції України, що не тільки не кореспондується з розумінням верховенства права з позицій його природно-правової, тобто – істинної сутності, а по суті й заперечує її. Як наслідок, у національній теорії і практиці правовідносин його зміст стали тлумачити крізь призму змісту ст. 3 Конституції, згідно з якою «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [5], що не тільки не відповідає ні істинному змісту цієї засади, ні засаді правової визначеності, а й є підміною понять.

Щодо практичних наслідків відсутності належного конституційного визначення

цієї фундаментальної засади правовідносин, то в підсумку це призвело до того, що український законодавець, спираючись на те, що романо-германська правова система базується на понятійно-категоріальному апараті, запозиченому з римського права, та ігноруючи те, що вихідними і безспірними латиномовними юридичними термінами у правовідносинах є *“jus”* – право і *“lex”* – закон, у своїй діяльності послуговувався саме легістським розумінням категорії «право» (з позицій традиційного національного праворозуміння – правом в «об'єктивному» розумінні). Як наслідок, у кожному з національних кодексів він сформулював «своє» визначення категорії «верховенство права», які суперечать не тільки одне одному, а й істинному його значенню, запозиченому із системи англосаксонського, тобто «природного», права, і, як наслідок, і настановам щодо її змісту, сформульованим уповноваженими європейськими інституціями, зокрема й Венеційською комісією [9], та рекомендованим у Посібнику з європейського права з питань доступу до правосуддя, підготовленому Агенцією Європейського Союзу з основоположних прав та Радою Європи спільно із Секретаріатом ЄСПЛ [10]. Не випадково й позиція Конституційного Суду України у тлумаченні цього питання постійно змінювалась, що й стало предметом його наукового аналізу, відповідної теоретико-правової оцінки й обґрунтування можливих його наслідків [11].

Зрозуміло, що таке тлумачення засади верховенства права не могло не чинити відповідного негативного впливу й на практику відповідних національних правовідносин.

Інші методологічні застереження щодо визначення права на судовий захист. У контексті даного дискурсу принципово важливим є й те, що не варто тісно пов'язувати й категорій «права людини» та «засади судочинства», оскільки насамперед це не те саме по суті. Адже в істинному розумінні змістом будь-якого права є повноваження особи на визначені цінності, а засади судочинства є одним із юридичних засобів, отже – і гарантій забезпечення кожного з порушених, невизнаних або оспорюваних прав, по захист якого уповноважені особи зверну-

лися до суду. А якщо, окрім цього, брати до уваги й те, що, як уже зазначалось, згідно зі ст. 8 Конституції, усупереч вимогам конституційної засади верховенства права, яка орієнтує на безумовний захист кожного права, гарантується звернення до суду для захисту лише конституційних прав і свобод, то навіть актуальний і прогресивний факт закріплення права на справедливий суд на галузевому рівні з юридичного погляду виявляється сумнівним, оскільки внаслідок як загальновідомої субординації нормативних актів, так і вказаних положень Конституції воно не гарантується.

А з політичного погляду це означає, що оскільки в Конституції України ні право на справедливий суд, ні право на судовий захист не закріплено, то юридичною підставою для його використання у практиці національних правовідносин фактично є лише положення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що, однак, є не національними, а міжнародними і способом його закріплення і гарантією його забезпечення. До того ж, як уже зазначалось, у ст. 6 Конвенції йдеться не про «право на судовий захист», а про «право на справедливий суд», що і з логічного погляду, і по суті також не те саме.

Важливим у даному контексті є й те, що якщо в законодавстві України фігурують і такі поняття, як «право на справедливий суд», «право на судовий захист», «право на доступ до правосуддя», «право на рівний доступ до правосуддя», «право на повноважний суд», «право на звернення» тощо, то закономірним є питання – це різні права, чи під цими назвами мається на увазі те саме? А якщо це різні права (що фактично так і є, але, незважаючи на це, у національній практиці правовідносин вони ототожнюються), то кожне з них потрібно чітко розмежувати, дати їм відповідні визначення на теоретико-правовому рівні, належним чином закріпити кожне з них у відповідному нормативному акті згідно з методологічною їх субординацією, визначити їхній зміст і засоби, механізми їх забезпечення як на конституційному, так і на галузевому рівні, що й даватиме належні ідеологічні, політичні та юридичні підстави послугуватися ними у практиці правовідносин.

Якщо ж усе це всупереч і європейським настановам і національній методології правовідносин у цих питаннях, і елементарним правилам логіки ігнорувати, визнавати «тим самим», то такий підхід нічим іншим, як хаосом як у теорії, так і у практиці правовідносин закінчитися не може.

А характерним прикладом таких наслідків уже може послугувати те, що по суті формальна, але імперативна норма, закріплена у ст. 55 Конституції, згідно з якою «права і свободи людини і громадянина захищаються судом», коли вона ще й розвивається на галузевому рівні, зокрема у ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), якою визначені «загальні засади цивільного законодавства» і згідно з п. 5 якої однією з них є «судовий захист цивільного права та інтересу» [12], дає підстави для висновку, що вказаний підхід по суті є не підтвердженням права на судовий захист, а нормативно визначенням запереченням як фактичної наявності, так і потреби пошуку будь-яких інших, зокрема й позасудових, способів їх захисту. Хоча є очевидним, що розв'язання всіх суперечностей, що виникають із практики правовідносин і зумовлюють необхідність захисту прав і законних інтересів їхніх учасників лише в суді, є і недоречним, і неможливим, а, як наслідок, і таким, що суперечить міжнародним тенденціям у цих питаннях.

Очевидним є й те, що ця норма заперечує як положення ст. 40 Конституції, згідно з якою «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані їх розглянути і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк», так і сучасні тенденції використання наявних і пошуку нових засобів захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин.

У контексті даного дискурсу принципово важливим є й те, що, окрім прав, у кожного є й обов'язки, і конституційні, і ті, що виникають із практики правовідносин. Водночас аналіз змісту конституційно-правового регулювання цього аспекту вказаної проблеми свідчить про те, що в Конституції України обов'язки людини

і громадянина визначені лише в чотирьох, а саме: 65, 66, 67 і 68, її статтях [6], що навіть із формального погляду є свідченням того, що охопити в них всі аспекти вказаної проблеми просто нереально.

Як наслідок, закономірним є й те, що українська держава принципу невідворотності виконання обов'язків кожним учасником правовідносин навіть на конституційному рівні не декларує. А якщо так, то що вже тоді казати про не передбачені Конституцією обов'язки, що виникають із практики правовідносин? Адже з техніко-юридичного погляду виявляється, що вони залишаються поза конституційно-правовою регламентацією. Тобто варто визнати, що те, що засада невідворотності виконання обов'язків людини і громадянина в конституційному регулюванні на рівні «загальних засад» не передбачена, а у відповідному розділі Конституції обов'язкам людини і громадянина уваги приділено явно не досить, є методологічною помилкою, яка неодмінно спричинятиме негативні наслідки й у практиці правовідносин. Не випадково такий підхід у конституційному регулюванні цієї проблеми суперечить і міжнародним стандартам у цих питаннях, оскільки, як відомо, уже на прапорі Першого Інтернаціоналу (міжнародної організації, створеної в 1864 р.) були викарбувані слова: «Немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав».

А якщо врахувати і теоретичне, і практичне значення порушених у даному дискурсі питань, то варто визнати, що зазначені недоліки конституційного їх урегулювання є і політичними, і методологічними помилками, яких припустилися на конституційному рівні, які на галузевому рівні виправленими бути не можуть, оскільки такі намагання зумовлюватимуть порушення загально визнаних концептуальних підходів до нормативно-правового врегулювання вказаних проблем,

які базуються на принципах як системно-структурного підходу, так і юридичної визначеності, що під час формування правової системи держави є неприпустимим, оскільки свідчитиме не тільки про її техніко-юридичні недоліки, а й про недоліки методологічного та політичного характеру, які супроводжуватимуться негативними наслідками й у її міжнародному іміджі, і в теорії та практиці національних правовідносин.

Висновки: 1) Конституцією України передбачена можливість звернення до суду лише по захист конституційних прав і свобод; 2) ні «право на справедливий суд», ні право на судовий захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави як учасників правовідносин у ній не задеклароване; 3) не орієнтують на захист указаних прав і конституційні засади судочинства, передбачені ст. 129 Конституції України; 4) не відповідає істинному, скоординованому з європейськими уявленнями про неї, і конституційне визначення засади верховенства права; 5) конституційного визнання та відповідного закріплення потребує й засада безумовного виконання своїх обов'язків кожним учасником правовідносин; 6) у конституційному регулюванні України недооціненою, отже, і незадекларованою виявилась і важливість належного правового врегулювання як конституційних обов'язків людини і громадянина, так і обов'язків, які виникають із практики правовідносин кожного їх учасника; 7) системний підхід до розв'язання вказаних проблем зумовлює необхідність їх дослідження та відповідного коригування як нормативного визначення, так і механізмів реалізації вказаних проблем у практиці правовідносин і на галузевому рівні. Унесені пропозиції щодо механізмів розв'язання цих проблем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 25.06.2024).
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 р. № 1618-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
3. Рішення Конституційного Суду України від 22.11.2023 р. № 10-п(II)/2023. Справа № 3-88/2021(209)21, 47/22, 77/23, 188/23. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23 (дата звернення: 25.06.2024).

4. Господарський процесуальний кодекс України: Закон від 06.11.1991 р. № 1798-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
5. Конституція України : Основний закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Рішення Конституційного Суду України від 21.07.2021 р. № 5-п(II)2021. Справа № 3-173/2018 (1186/18, 77/19). URL: https://zakonline.com.ua/documents/show/49752_676541 (дата звернення: 25.06.2024).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n1589> (дата звернення: 25.06.2024).
9. Доповідь про верховенство права, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні. Венеція, 25-26 березня 2011 р. Рада Європи. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e) (дата звернення: 25.06.2024).
10. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя 2016. URL: https://mc.court.gov.ua/img/files/file_7959.pdf (дата звернення: 25.06.2024).
11. Малишев Б. Проблеми розвитку доктрини принципу верховенства права в рішеннях Конституційного Суду України 1997-2016 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Юридичні науки». 2022. № 4 (123). С. 80-86.
12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. № № 40-44. Ст. 356.

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.3>

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТУ НОРМОТВОРЧОЇ ТЕХНІКИ

Добробог Людмила Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

У дослідженні розглядаються актуальні питання нормотворчої техніки, зокрема юридичні конструкції як її важливий елемент. Зазначається, що нормотворча техніка часто ототожнюється з юридичною технікою.

Юридична конструкція розглядається як ключовий елемент юридичної техніки у сфері нормотворення, що забезпечує чіткість, логічну послідовність і ефективність правового регулювання. У дослідженні виокремлено та детально схарактеризовано чотири основні ознаки юридичної конструкції.

По-перше, це логічна структура. Юридична конструкція має чітку внутрішню організацію та взаємозв'язок елементів, що забезпечує її цілісність, функціональність і ефективність. Логічна структура є каркасом, на якому будується юридична конструкція, та визначає спосіб організації та взаємодії елементів для досягнення ефективного правового регулювання. По-друге, це універсальність. Юридичні конструкції можуть використовуватися для моделювання різноманітних правових явищ незалежно від галузі права. Ця властивість зумовлена абстрактним характером юридичних конструкцій і їхньою спрямованістю на відображення загальних закономірностей правового регулювання. По-третє, це функціональність. Юридична конструкція служить інструментом для досягнення конкретних цілей правового регулювання. Вона завжди спрямована на вирішення завдання та забезпечення бажаного результату у сфері правового регулювання суспільних відносин. По-четверте, це формальна визначеність. Юридична конструкція набуває свого зовнішнього вираження в тексті нормативно-правового акта. Ця ознака забезпечує чіткість, ясність і однозначність правового регулювання, робить юридичну конструкцію зрозумілою для суб'єктів права та придатною для застосування у правозастосовній практиці.

Резюмовано, що юридична конструкція – це логічно впорядкована модель, що відображає суттєві ознаки та зв'язки між правовими явищами з метою їх нормативного закріплення. Вона є результатом інтелектуальної діяльності суб'єкта нормотворення, спрямованої на створення оптимальної форми правової норми.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, нормотворча техніка, правова модель, функція правових конструкцій, юридична конструкція, юридична техніка.

Dobrobog Liudmyla. Legal constructs as an element of rule-making technique concept

The study examines current issues of rule-making technique, in particular legal constructs, as its significant element. It is noted that rule-making technique is often identified with legal technique.

Legal construct is considered as a key element of legal technique in the field of rule-making ensuring clarity, logical consistency and effectiveness of legal regulation. The study identifies and describes in detail four main features of legal construct.

First, it is a logical structure. A legal construct has a clear internal organization and interconnection of elements, which ensures its integrity, functionality and effectiveness. The logical structure is the framework on which a legal construct is built and determines the method of organization and interaction of elements to achieve effective legal regulation. Second, it is universality. Legal constructs can be used to model various legal phenomena regardless of the field of law. This

property is stipulated by the abstract nature of legal constructs and their focus on reflecting the general patterns of legal regulation. Third, it is functionality. A legal construct serves as a tool for achieving specific goals of legal regulation. It is always aimed at solving a specific task and ensuring the desired result in the field of legal regulation of social relations. Fourth, it is formal certainty. A legal construct receives its external expression in the text of a legal act. This feature ensures exactness, clarity and unambiguity of legal regulation, making the legal construct understandable for subjects of law and suitable for use in law enforcement practice.

It is summarized that a legal construct is a logically arranged model that reflects the essential features and relationships between legal phenomena for the purpose of their normative consolidation. It is the result of the intellectual activity of the subject of rule-making, aimed at shaping the optimal form of a legal norm.

Key words: legal act, legal model, rule-making technique, legal constructs function, legal construct, legal technique.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики юридичних конструкцій полягає в тому, що в умовах постійного розвитку суспільства та правової системи питання якості й ефективності нормотворчості набуває особливого значення. Юридичні конструкції, як один із ключових елементів нормотворчої техніки, відіграють важливу роль у забезпеченні точності, чіткості та логічної послідовності правових норм.

Окрім цього, варто зазначити, що юридичні конструкції є важливим елементом правової системи, оскільки вони служать інструментом для створення та структурування правових норм. Їх дослідження дозволяє поглибити розуміння сутності права, його структури та функцій. Отже, вивчення юридичних конструкцій сприяє розвитку теорії права, збагачує її новими знаннями про механізми правового регулювання.

Якість і ефективність правотворчості значною мірою залежать від використання юридичних конструкцій. Їх правильне застосування забезпечує чіткість і зрозумілість правових норм, що сприяє їх ефективному виконанню. Дослідження ж юридичних конструкцій дозволяє виявити проблемні аспекти їх застосування в нормотворчості та розробити рекомендації щодо їх удосконалення. Результати дослідження можуть бути використані для розроблення нових законодавчих актів, які будуть більш ефективними та відповідатимуть потребам суспільства.

У зв'язку зі змінами в законодавстві, зумовленими розвитком суспільства, дослідження юридичних конструкцій є необхідним для адаптації правової системи до нових умов. «Процеси, які відбуваються

в сучасному світі під впливом глобалізації, висувають на порядок денний нові вимоги до розвитку права» [1, с. 41], – відзначає В. Дудченко. До того ж у сучасному світі, коли міжнародне співробітництво набуває все більшого значення, дослідження юридичних конструкцій є важливим для гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

Не можна не згадати, що дослідження юридичних конструкцій є важливим для підготовки кваліфікованих юристів, які володіють знаннями та навичками щодо їх застосування в нормотворчості та правозастосуванні.

З урахуванням вищезазначеного, наукове дослідження вказаної проблематики є актуальним і має велике теоретичне, практичне, законодавче, міжнародне й освітнє значення.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження юридичних конструкцій як важливого компонента юридичної техніки здійснюється в рамках загальної теорії права, правотворчого процесу та практики застосування права. Вагомий внесок у розвиток цієї наукової сфери зробили як вітчизняні науковці, що зосереджуються на вивченні логіко-структурних аспектів правових норм, так і іноземні дослідники, які розглядають юридичні конструкції як засіб удосконалення законодавчої техніки з урахуванням принципу верховенства права.

Зокрема, варто згадати таких авторів, чії роботи висвітлюють окремі аспекти зазначеної нами проблематики, як Ю. Бисага, Г. Бойко, Ю. Волошин, В. Дудченко, А. Дутко, В. Завальнюк, М. Кельман, О. Кулініч, Л. Легін, О. Легка, М. Лошицький, І. Онищук, П. Рабінович, І. Шутак та інші.

У наукових дослідженнях підкреслюється методологічна цінність юридичних конструкцій, їхня роль у забезпеченні внутрішньої гармонії законодавства, правової чіткості й ефективності застосування права. Водночас питання загальноправового значення юридичних конструкцій потребує глибшого вивчення, оскільки більшість досліджень зосереджено на їх галузевому використанні [2–4].

Водночас дослідники також звертають увагу на юридичну техніку загалом, вивчають її види, значення для створення якісного законодавства, застосування та тлумачення права. Особлива увага приділяється аналізу засобів і методів юридичної техніки, зокрема і правилам нормотворення, систематизації і вдосконалення правових актів, а також самої правотворчості та її суб'єктів [5–9]. Окремо варто вказати на запропонований В. Завальнюком підхід із виокремлення офіційного та неофіційного права [10, с. 12–21], що впливає на сприйняття і поняття юридичних конструкцій, однак, на нашу думку, цей аспект проблематики має стати предметом окремого дослідження.

Питання юридичних конструкцій частково розглядаються в контексті формальної логіки, правової семантики та юридичної герменевтики, проте системне дослідження юридичних конструкцій як універсального інструменту нормотворчої техніки є актуальним завданням для сучасної правової доктрини.

Метою статті є розкриття поняття юридичних конструкцій як елементу нормотворчої техніки.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні різних аспектів нормотворчої техніки, зокрема й юридичних конструкцій, доцільно відзначити, що зазвичай техніка нормотворення ототожнюється з юридичною технікою, під якою розуміється «система правил, способів, засобів і прийомів підготовки найбільш досконалих за формою та структурою проєктів нормативно-правових актів, які забезпечують максимально повну і точну відповідність форми нормативних приписів їхньому змісту, а також доступність і простоту нормативного матеріалу» [11, с. 395].

Для мети нашого дослідження наведена дефініція юридичної техніки є при-

йнятною, хоча, звісно, варто розуміти, що у правничій науці висловлюються й інші підходи до сприйняття вказаного правового явища, за яких юридична техніка виходить за межі техніки нормотворення. Однак таке розуміння жодним чином не впливає на сприйняття юридичних конструкцій як елементу юридичної техніки.

Отже, після з'ясування методологічного положення розкриття предмета нашого пізнання доцільно перейти до висвітлення результатів дослідження. Водночас також варто погодитись із тезою про те, що юридичне моделювання, що є невід'ємною частиною юридичної практики, має багату історію становлення. У наукових роботах підкреслюється його зумовленість особливостями континентального правового світогляду, для якого характерне сприйняття одиничних ситуацій через категорію типових абстракцій [12, с. 191].

Отже, у сфері нормотворення юридична конструкція є ключовим елементом юридичної техніки, що забезпечує чіткість, логічну послідовність і ефективність правового регулювання.

На нашу думку, до ознак юридичної конструкції варто віднести такі.

1. Юридичній конструкції властива логічна структура. Однією із ключових ознак юридичної конструкції є її логічна структура. Ця характеристика визначає внутрішню організацію та взаємозв'язок елементів, що становлять конструкцію, забезпечує її цілісність, функціональність і ефективність у процесі нормотворення.

Логічна структура юридичної конструкції передбачає наявність чітко визначених елементів, які перебувають у системному взаємозв'язку один з одним. Водночас ці елементи можуть варіюватися за складністю та характером, але завжди підпорядковуються законам логіки, забезпечують внутрішню узгодженість і несуперечливість конструкції.

Логічна структура є каркасом, на якому будується юридична конструкція. Вона визначає спосіб організації та взаємодії елементів, забезпечує досягнення поставленої мети – ефективного правового регулювання.

Уважаємо, що серед основних елементів логічної структури юридичної конструкції варто виокремити такі:

- правові поняття: це базові елементи, що відображають суттєві ознаки правових явищ;
- правові норми: це правила поведінки, що встановлюють права й обов'язки суб'єктів права [11, с. 173];
- правові принципи: це основоположні ідеї, що визначають напрями розвитку права [11, с. 148];
- правові презумпції;
- правові фікції.

Елементи юридичної конструкції пов'язані один з одним різноманітними логічними зв'язками, водночас вказані елементи можуть комбінуватися один з одним, утворювати складніші юридичні конструкції, як-от правочини, юридичні склади тощо. Логічні зв'язки забезпечують цілісність і системність юридичної конструкції, дозволяють їй ефективно виконувати свої функції.

2. Універсальність. Універсальність є однією із ключових ознак юридичних конструкцій, що відображає їхню здатність застосовуватися для моделювання різноманітних правових явищ незалежно від галузі права. Ця властивість зумовлена абстрактним характером юридичних конструкцій, їхньою спрямованістю на відображення загальних закономірностей правового регулювання.

Універсальність юридичних конструкцій полягає в тому, що вони можуть використовуватися для моделювання різних правових явищ, незалежно від їхньої конкретної галузевої належності. Отже, та сама юридична конструкція може бути застосована для регулювання відносин у цивільному, кримінальному, адміністративному й інших галузях права.

Універсальність юридичних конструкцій забезпечується їхньою абстрактністю. Вони не прив'язані до конкретних фактичних обставин чи особливостей окремих правових явищ. Натомість вони відображають загальні закономірності правового регулювання, що дозволяє їх використовувати для моделювання широкого кола суспільних відносин.

Так, наприклад, юридичні конструкції, як-от «юридична особа», «правочин», «правопорушення», можуть використовуватися для регулювання відносин у різних галузях права.

Юридичні конструкції можуть використовуватися для моделювання різних видів правових явищ, як-от права, обов'язки, правовідносини, юридичні факти. Наприклад, конструкція договору може використовуватися для моделювання різних видів договорів – купівлі-продажу, оренди, дарування тощо.

Юридичні конструкції можуть використовуватися для досягнення різних цілей правового регулювання, як-от установлення прав і обов'язків, визначення юридичної відповідальності, забезпечення виконання договорів тощо.

3. Функціональність. Функціональність є однією з найважливіших ознак юридичної конструкції, що відображає її роль як інструменту для досягнення конкретних цілей правового регулювання. Юридична конструкція не є самоціллю, вона завжди спрямована на вирішення якогось завдання, забезпечення бажаного результату у сфері правового регулювання суспільних відносин.

Функціональність юридичної конструкції полягає в її здатності служити засобом для досягнення конкретних цілей, що стоять перед суб'єктом нормотворення. Цілі можуть бути різними: від установлення чітких правил поведінки до забезпечення захисту прав та інтересів суб'єктів права.

Функціональність юридичної конструкції визначається її змістом, структурою та логічними зв'язками між елементами. Що чіткіше та логічніше побудована конструкція, то ефективніше вона виконує свою функцію.

Загалом юридичні конструкції можуть виконувати різні функції, серед яких можна виділити такі:

- регулятивну функцію: установлення правил поведінки, прав і обов'язків суб'єктів права;
- охоронну функцію: забезпечення захисту прав та інтересів суб'єктів права від порушень;
- стимулювальну функцію: заохочення суб'єктів права до бажаної поведінки;
- інформаційну функцію: надання суб'єктам права інформації про їхні права й обов'язки;
- інтерпретаційну функцію: сприяння правильному розумінню та тлумаченню правових норм.

4. Формальна визначеність. Формальна визначеність є однією з найважливіших ознак юридичної конструкції, що полягає в її обов'язковому зовнішньому вираженні в тексті нормативно-правового акта. Ця ознака забезпечує чіткість, ясність і однозначність правового регулювання, робить юридичну конструкцію зрозумілою для суб'єктів права та придатною для застосування у правозастосовній практиці.

Формальна визначеність юридичної конструкції означає, що вона відображена в тексті нормативно-правового акта за допомогою юридичної термінології та спеціальних мовних засобів. Що забезпечує її об'єктивацію, робить її доступною для сприйняття та тлумачення.

Формальна визначеність є результатом нормотворчої діяльності, спрямованої на створення чітких і зрозумілих правових норм. Вона передбачає використання точних і однозначних формулювань, які не допускають двозначного тлумачення.

Формальна визначеність юридичної конструкції може виражатися різними способами, зокрема:

- за допомогою юридичних термінів;
- за допомогою логічних зв'язків;
- за допомогою структури нормативно-правового акта (структура нормативно-правового акта, поділ його на статті, пункти, абзаци тощо також сприяє формальній визначеності юридичної конструкції, оскільки дозволяє чітко розмежувати різні елементи правового регулювання).

Зважаючи на наведені ознаки, можна сформулювати таку дефініцію юридичної конструкції: юридична конструкція – це

логічно впорядкована модель, що відображає суттєві ознаки та зв'язки між правовими явищами з метою їх нормативного закріплення. Вона є результатом інтелектуальної діяльності суб'єкта нормотворення, спрямованої на створення оптимальної форми правової норми.

Висновки. Юридичні конструкції є важливим інструментом нормотворчої техніки, що забезпечує якість і ефективність нормотворення. Їх правильне використання сприяє створенню логічно послідовного й ефективного законодавства.

Логічна структура є визначальною ознакою юридичної конструкції, що забезпечує її внутрішню організацію, цілісність і ефективність. Універсальність є важливою ознакою юридичних конструкцій, що забезпечує їхню широку застосовність у процесі нормотворення. Правильне використання універсальних юридичних конструкцій сприяє створенню ефективного законодавства. Функціональність є ключовою ознакою юридичної конструкції, що відображає її роль як інструменту для досягнення конкретних цілей правового регулювання. Правильно побудована та функціональна юридична конструкція сприяє ефективному правовому регулюванню суспільних відносин, забезпечує правову визначеність і стабільність. Формальна визначеність є необхідною умовою для ефективного функціонування юридичної конструкції. Вона забезпечує чіткість і однозначність правового регулювання, робить юридичну конструкцію зрозумілою для суб'єктів права та придатною для застосування у правозастосовній практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудченко В. Універсалізація сучасного права. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ ст.: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 19 травня 2023 р. / за заг. ред. С. Ківалова. Одеса : Юридика, 2023. Т. 1. С. 41–44.
2. Бойко Г. Юридична конструкція як особлива процедура правотворчості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Вип. 27 (1). С. 15–18.
3. Кунцевич М. Юридична конструкція форми реалізації виконавчої влади. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2. С. 43–47.
4. Підгородський Б. Роль юридичних конструкцій у реалізації матеріального та процесуального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 84 (1).
5. Дутко А. Юридична техніка: види та зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 3. С. 25–33.

6. Легка О. Юридична техніка законодавчих та правозастосовних актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 101–107.
7. Ленгер Я., Бисага Ю. Нормотворчість у контексті реформування права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 1. С. 15–19.
8. Кучук А., Замковий Є. Юридична техніка як засіб ефективності правових актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 90–97.
9. Попутняк І., Кулініч О. Суб'єкти та види правотворчості. Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду. *Збірник матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції*, м. Чернігів, 10 червня 2022 р. Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С. 319–321.
10. Завальнюк В. Офіційне та неофіційне право : антропологічне дослідження. *Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць*. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 12–21.
11. Теорія держави і права : підручник / кер. авт. кол. Ю. Ведерніков. 3-є вид., перероб. і доп. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016 ; Ліра ЛТД. 468 с.
12. Бойко Г. Юридична конструкція як засіб юридичної техніки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. С. 190–197.

УДК 340.134:342 (477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.4>

УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: НОРМАТИВНІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ

Колодій Анатолій Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України
до права Європейського Союзу
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Тернавська Вікторія Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України
до права Європейського Союзу
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Колодій Олексій Анатолійович,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

Правотворча діяльність виконує важливу соціальну роль, спрямовану на унормування окремої сфери суспільних відносин із метою забезпечення прав і законних інтересів учасників суспільних відносин. У юридичній науці тривалий час дискусійним було питання суб'єктного складу правотворчої діяльності. Однак поступовий відхід від позитивістського підходу до правотворчості посприяв визначенню держави як основного, але не єдиного суб'єкта правотворчої діяльності, що і знайшло відображення в Законі України «Про правотворчу діяльність». Нині учасниками правотворчого процесу визначено суб'єктів правотворчої діяльності; суб'єктів правотворчої ініціативи; суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності; заінтересованих осіб. Автори вважають, що такий підхід є цілком виправданим з погляду теорії існування, функціонування та співвідношення громадянського суспільства та правової держави, оскільки правотворчість є останнім етапом правоутворення. Водночас актуальним питанням натеper є теоретико-методологічний аналіз конструктивної ролі всіх учасників правотворчої діяльності у правотворчому процесі як, власне, і питання персоналізації цих учасників.

У статті персоніфіковано коло учасників правотворчої діяльності, визначено їхній статус і повноваження відповідно до положень правової доктрини та чинного законодавства. Авторами висновується, що на окрему увагу заслуговує питання конструктивної ролі всіх учасників правотворчої діяльності у процесі правового моніторингу, оскільки, відповідно до положень Закону України «Про правотворчу діяльність», правотворча діяльність – це не тільки діяльність щодо планування, розроблення проєктів і ухвалення нормативно-правових актів, але також і ведення їх обліку та здійснення правового моніторингу. Авторами акцентується на необхідності ухвалення спеціального Закону України «Про правовий моніторинг», яким і буде унормовуватися функціонал учасників правотворчої діяльності кожної групи, який має свою специфіку на кожній стадії проведення правового моніторингу.

Ключові слова: правотворча діяльність, учасники правотворчої діяльності, суб'єкти правотворчої діяльності, суб'єкти правотворчої ініціативи, суб'єкти забезпечення правотворчої діяльності, заінтересовані особи, правовий моніторинг.

Kolodiy Anatoliy, Ternavska Viktoriia, Kolodiy Oleksiy. Participants of lawmaking activity: normative and doctrinal aspects of comprehension in Ukrainian

Lawmaking activity fulfills its important social role, aimed at regulating a certain sphere of social relations in order to ensure the rights and legitimate interests of participants of social relations. In legal science the issue of the subject composition of lawmaking activity has been a controversial one for a long time. However, the gradual departure from the positivist approach to lawmaking contributed to the defining the state as the main, but not the only subject of lawmaking activity, that was reflected in the Law of Ukraine "On Lawmaking Activity". Today the subjects of lawmaking activity, subjects of lawmaking initiative, subjects of lawmaking provision and interested persons are defined as the participants of the lawmaking process. The authors consider this approach as entirely justified in the aspect of theory of existence, functioning and correlation between civil society and legal state (the rule of law), since a lawmaking is the final stage in the process of creating law. At the same time, the question of the hour is the theoretical and methodological analysis of the constructive role of all participants in the lawmaking process as well as the issue of personalizing these participants. In the article there personified the circle of lawmaking participants, defined their status and powers in accordance with the provisions of legal doctrine and current legislation.

The authors conclude that the issue of the constructive role of all participants in lawmaking activity in the process of legal monitoring deserves special attention, since the lawmaking activity is not only activities related to planning, developing the projects and adopting the normative-legal acts, but also keeping their records and carrying out legal monitoring according to the provisions of the Law of Ukraine "On Lawmaking Activity". The authors emphasize on the need to adopt the special Law of Ukraine "On Legal Monitoring", which will actually regulate the functionality of participants of lawmaking activity of each group, that has its own specifics at each stage of legal monitoring.

Key words: *lawmaking activity, participants of lawmaking activity, subjects of lawmaking activity, subjects of lawmaking initiative, subjects of lawmaking provision, interested persons, legal monitoring.*

Питання теорії і практики правотворчості в Україні є одним із найбільш досліджених в юридичній науці. Існують різні підходи до розуміння природи, відповідно, і різні інтерпретації цієї юридичної категорії, висвітлені у працях С. Бобровник, О. Зайчука, М. Козюбри, Н. Пархоменко, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, Ю. Шемшученка й інших українських правознавців. Під правотворчістю розуміють:

– «спрямовану на досягнення цілей розвитку суспільства організаційно оформлену діяльність держави щодо виявлення потреб у нормативному правовому регулюванні суспільних відносин і створення згідно з виявленими потребами нових правових норм, заміни чи скасування чинних» [1, с. 9];

– «особливий вид діяльності, притаманний спеціально уповноваженим органам, з формулювання, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби й інтереси людей» [2, с. 192];

– «організаційно врегульовану, особливу форму діяльності держави або безпосередньо народу, унаслідок якої потреби

суспільного розвитку й вимоги справедливості набувають правової форми, що знаходить свій вияв у певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо)» [3, с. 321].

Отже, правотворчість визначають загалом як діяльність, спрямовану на унормування окремої сфери суспільних відносин з метою забезпечення прав і законних інтересів учасників суспільних відносин. Основне питання, яке спричиняє дискусію в науковців, – суб'єктний склад правотворчої діяльності. Аналіз юридичної літератури дає підстави висновувати, що має місце поступовий відхід від позитивістського підходу до правотворчості, а тому розглядати правотворчість як суто діяльність держави й уповноважених нею органів є неприйнятним, як слушно наголошує Г. Степанян [4, с. 183]. Окрім того, позитивним є визначення кола учасників правотворчої діяльності на нормативному рівні, а саме в Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [5], яким остаточно вирішено це спірне питання. Водночас визначення

кола учасників правотворчої діяльності спеціальним Законом не знімає *актуальності* теоретико-методологічного аналізу цього питання, оскільки Закон не конкретизує всіх учасників правотворчої діяльності та їхньої конструктивної ролі у правотворчому процесі.

Розкриваючи окреслену нами проблему, насамперед зазначимо, що правотворчою діяльністю відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX визначається діяльність щодо планування, розроблення проєктів і ухвалення нормативно-правових актів, ведення їх обліку та здійснення правового моніторингу [5]. Класифікація всіх учасників правотворчої діяльності визначена в ч. 1 ст. 4 Закону, серед яких: 1) суб'єкти правотворчої діяльності; 2) суб'єкти правотворчої ініціативи; 3) суб'єкти забезпечення правотворчої діяльності; 4) заінтересовані особи [5]. На нашу думку, така класифікація учасників правотворчої діяльності є абсолютно виправданою з погляду теорії існування, функціонування та співвідношення громадянського суспільства та правової держави. У контексті цієї теорії наголошується, що прерогативою громадянського суспільства є правоутворювальна діяльність, а головним суб'єктом правотворчої діяльності визнається держава. Саме тому стверджується, що правоутворення – це відносно тривалий процес формування юридичних норм, що починається з визнання державою визначених суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів. Процес правоутворення складається з кількох етапів. На першому етапі відбувається формування суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру; на другому етапі, який можна назвати правозакріпленням, відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення; на третьому етапі держава самостійно створює широке коло правових приписів, унаслідок чого саме цей етап називається правотворчістю [3, с. 320].

Виходячи з аналізу нормативних і доктринальних джерел, можна визначити таке коло учасників правотворчої діяльності в кожній зазначеній Законом групі та їхні повноваження у сфері правотворчості.

Суб'єкти правотворчої діяльності. Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX суб'єктами правотворчої діяльності виступають:

1. Органи державної влади, якими є сформовані безпосередньо народом (шляхом виборів) і державою колегіальні й одноособові органи, що наділені юридично визначеними державно-владними повноваженнями, необхідними засобами для здійснення функцій і завдань держави та мають відповідну внутрішню організаційну структуру [6, с. 287–288]. Серед органів державної влади в ч. 2 ст. 4 Закону визначено Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші органи державної влади й інших суб'єктів публічного права, які згідно із законом здійснюють від імені держави правотворчу діяльність і юрисдикція яких поширюється на територію України [5]. Повноваження цих органів у сфері правотворчості визначені у спеціальному законодавстві. Зокрема, повноваження Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в Україні визначено в розд. IV Конституції України [7], а сама правотворча діяльність унормовується Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI, де в ч. 2 ст. 46 цього Закону встановлено, що актами Верховної Ради України є закони, постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви [8]. Президент України видає на підставі ч. 3 ст. 106 Конституції України укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України [7], а його правотворча діяльність регламентується Положенням про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України, затвердженим Указом Президента України від 15 листопада 2006 р. № 970/2006 [9]. Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади відповідно до ч. 1 ст. 117 Конституції України наділений повноваженнями видавати постанови та розпорядження, які

є обов'язковими до виконання [7], а його правотворча діяльність регламентується Законом України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р. № 794-VII [10] та Регламентом Кабінету Міністрів України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950 [11]. Водночас варто мати на увазі, що всі вищезазначені акти є нормативно-правовими актами, якщо містять норми права, як установлено у ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [5].

У системі центральних органів виконавчої влади важливе місце посідають міністерства, оскільки саме вони є тими суб'єктами правотворчої діяльності, які безпосередньо забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах. Так, Міністерству юстиції України належить провідна роль у продукції та реалізації правової політики держави, оскільки саме воно бере обов'язкову участь у розробленні системотворювальних законопроектів і адаптації національного законодавства до права ЄС [12, с. 79]. Міністерства в межах своїх повноважень, на основі та на виконання Конституції та нормативно-правових актів вищої юридичної сили видають на підставі ч. 1 ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. № 3166-VI [13] накази, що містять норми права, а їхня правотворча діяльність регламентується відповідними положеннями, зокрема й Положенням про Міністерство юстиції України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 [14].

Загалом система органів державної влади та центральних органів виконавчої влади чітко визначена як і їхні повноваження. Однак потребує окремої уваги питання персоналізації так званих «інших органів державної влади» й «інших суб'єктів публічного права», які згідно із законодавством здійснюють від імені держави правотворчу діяльність і юрисдикція яких поширюється на територію України. Під іншими органами державної влади маються на увазі насамперед інші центральні органи виконавчої влади, статус яких передбачений Законом України «Про

центральні органи виконавчої влади», а саме: державні бюро, державні служби, державні агентства, державні інспекції та їхні територіальні органи, інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг тощо) [13]. Відповідно до ч. 1 ст. 23 цього Закону центральний орган виконавчої влади в межах своїх повноважень видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання [13].

Для повноцінного розуміння правотворчих повноважень інших суб'єктів публічного права, які попередньо зазначалися, потрібно виходити з поняття публічного права, його предмета правового регулювання та сфери дії. Так, поняття публічного права трактується правовою доктриною як «система правових норм, якими регулюються суспільні відносини у сфері публічної влади», предметом регулювання вважаються «устрій і функціонування держави та її інститутів, інститути громадянського суспільства, права та свободи людини і громадянина, взаємини особи та держави у сфері громадянського правопорядку, механізм і рівні самоврядування, закріплення публічного інтересу в системі фінансів і праці, основи правової системи, правотворчості та правозастосування, принципи, норми й інститути міждержавних відносин і міжнародних організацій. Суб'єктами публічного права є народ, нація, національні меншини, держава, її органи й установи, різного роду публічні корпорації (юридичні особи публічного права, територіальні громади, органи та посадові особи місцевого самоврядування тощо)» [15, с. 197–198].

2. Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства Автономної Республіки Крим. Відповідно до ч. ч. 1, 2 та 4 ст. 27 Конституції Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р., затвердженої Законом України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 р. № 350-XIV, Верховна Рада Автономної Республіки Крим більшістю голосів депутатів від їх загального

складу ухвалює Конституцію Автономної Республіки Крим, зміни і доповнення до неї. Окрім того, Верховна Рада Автономної Республіки Крим ухвалює постанови та рішення організаційно-розпорядчого характеру щодо питань, які мають нормативно-правовий характер [16]. Також у ч. 8 ст. 38 Конституції Автономної Республіки Крим визначено, що Рада міністрів Автономної Республіки Крим у межах своєї компетенції видає постанови, рішення і розпорядження, обов'язкові до виконання на всій території республіки [16].

3. Голови місцевих державних адміністрацій та керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій. У ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV визначено, що голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники структурних підрозділів – накази, які приймаються на виконання Конституції України та нормативно-правових актів вищої юридичної сили та відповідно до закону забезпечують нормативно-правове регулювання власних і делегованих повноважень [17].

4. Органи місцевого самоврядування. В Україні існує уніфікована система цих органів, яка включає: сільські, селищні, міські ради; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні й обласні ради; органи самоорганізації населення; районні в місті ради в разі їх утворення [18]. Місцева рада на підставі ч. 1 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР у межах своїх повноважень ухвалює нормативні й інші акти у формі рішень; виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради на підставі ч. 6 ст. 59 зазначеного Закону в межах своїх повноважень ухвалює рішення; сільський, селищний, міський голова, голова районної в місті, районної, обласної ради на підставі ч. 8 ст. 59 зазначеного Закону в межах своїх повноважень видає розпорядження [18]. Органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень ухвалюють правові акти у формі рішень, які містять норми права, з урахуванням

визначених ст. 7 Закону України «Про правотворчу діяльність» особливостей [5].

5. Посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування. В енциклопедичних джерелах поняття посадової особи інтерпретується як «особлива категорія службовців державних і громадських органів, установ, організацій, підприємств, які займають постійно або тимчасово, за призначенням, вибором чи в іншому встановленому порядку передбачені штатним розписом посади і правомочні здійснювати юридично значущі дії, спрямовані на встановлення, зміну або припинення правовідносин» [19, с. 683].

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII посада державної служби – визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками в межах повноважень, визначених державною службою, під якою розуміється публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави. Згідно із ч. 2 ст. 1 цього Закону державним службовцем є громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату з коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [20]. Окрім того, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. № 2493-III посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату з місцевого бюджету [21]. Правовими актами цих осіб будуть тільки ті, що містять норми права.

6. Український народ на всеукраїнському референдумі. Український народ – це єдина спільнота громадян України всіх національностей, що має чітко виражену

індивідуальність і власні характеристики, взаємопов'язана минулим і сучасним соціальним життям, що завдяки первинності власного самовизначення створила суспільство, державу, право й інші соціальні інститути [22, с. 43–53]. Український народ, відповідно до положень Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 р. № 1135-IX, наділений повноваженнями щодо ухвалення (видання) нормативно-правових актів на всеукраїнському референдумі, який є формою безпосередньої демократії в Україні, шляхом голосування у випадках і порядку, установлених Конституцією та зазначеним Законом [23].

7. Територіальна громада на місцевому референдумі. Відповідно до абз. 2 ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР територіальною громадою визнаються жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр [18]. За абз. 4 ст. 1 цього Закону місцевий референдум визначається як форма ухвалення територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування [18]. Водночас за відсутності спеціального Закону України «Про місцеві референдуми» жителі територіальних громад нині не мають можливості вирішувати питання місцевого значення безпосередньо, тобто шляхом прямої демократії.

Суб'єктами правотворчої ініціативи відповідно до ч. 3 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX виступають: органи державної влади, інші державні органи, їхні посадові особи, інші уповноважені суб'єкти, які відповідно до положень чинного законодавства мають право вносити на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності проект нормативно-правового акта для його ухвалення (видання) у порядку, установленому законом.

У контексті характеристики суб'єктів правотворчої ініціативи конкретизації потребують такі поняття, як «інший державний орган» та «інший уповноважений

суб'єкт». Так, в енциклопедичних джерелах орган держави (державний орган) визначається як «структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї або іншої функції держави» [6, с. 286–287]. Система цих органів утворює апарат держави (державний апарат).

Натомість поняття «інший уповноважений суб'єкт» можна визначити крізь призму, зокрема, ст. 93 Конституції України, де визначено, що законодавча ініціатива – це право суб'єктів законодавчої ініціативи, якими виступають Президент України, народні депутати України та Кабінет Міністрів України, унесення до Верховної Ради України офіційної пропозиції про ухвалення, зміну або скасування законодавчого акта [7].

Суб'єктами забезпечення правотворчої діяльності відповідно до ч. 4 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX є:

1. Допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності. У зв'язку із зазначеним важливо наголосити, що допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності утворюються здебільшого самими цими органами. Відповідно, допоміжними органами суб'єктів правотворчої діяльності є: Апарат Верховної Ради України, статус якого врегульовано Положенням про Апарат Верховної Ради України, затвердженим розпорядженням Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 р. № 769 [24]; Офіс Президента України, статус якого врегульовано «Положенням про Офіс Президента України», затвердженим Указом Президента України від 25 червня 2019 р. № 436/2019 [25]; Секретаріат Кабінету Міністрів України, статус якого врегульовано Положенням про Секретаріат Кабінету Міністрів України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 р. № 850 [26]; інші консультативні, дорадчі та допоміжні органи і служби.

2. Особи, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного й інших видів забезпечення правотворчого процесу. До них належать: Керівник Апарату Верхо-

вної Ради України, його перший заступник і заступник, керівники структурних підрозділів Апарату, їхні заступники, інші працівники Апарату [24]; Керівник Офісу Президента України, його заступники, Керівник Апарату Офісу Президента України, Перший помічник Президента України, Спеціальний уповноважений Президента України з питань реалізації міжнародних безпекових гарантій та розвитку сил оборони України, радники Президента України, радники – уповноважені Президента України, Прессекретар Президента України, представники Президента України, Кабінет Президента України, Кабінет Керівника Офісу Президента України, служби, директорати, департаменти [25]; Державний секретар Кабінету Міністрів України, його перший заступник та заступник, державні службовці Секретаріату Кабінету Міністрів України, інші працівники Секретаріату Кабінету Міністрів України, патронатні служби Прем'єр-міністра України, Першого віцепрем'єр-міністра України, віцепрем'єр-міністрів України та міністрів, які не очолюють міністерство [26]; інші особи, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного й інших видів забезпечення правотворчого процесу.

Заінтересованими особами, на яких впливає ухвалення (видання) відповідного нормативно-правового акта, відповідно до ч. 5 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX є фізичні та юридичні особи.

Фізичною особою є окрема людина, яка є суб'єктом права [27, с. 338, 355], зокрема, громадянин України, іноземець і особа без громадянства, яка на законних підставах перебуває на території України. Юридична особа – організація, створена та зареєстрована в установленому законом порядку [27, с. 338, 355], серед яких: громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання, благодійні та релігійні організації, асоціації органів місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, неприємницькі товариства, суб'єкти господарювання та їх об'єднання, організації роботодавців і їх об'єднання, органи про-

фесійного самоврядування, саморегульовані організації. Водночас аналіз п. 6 ч. 5 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» дає підстави стверджувати, що, по-перше, законодавець не деталізує розуміння «інших осіб», отже, можна стверджувати, що ними є будь-які фізичні та юридичні особи, по-друге, заінтересованими визнаються особи, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується нормативно-правовий акт, тобто надзвичайно широким є перелік тих детермінантів, які зумовлюють заінтересованість.

Усі вищезазначені особи беруть участь у правотворчому процесі опосередковано, звертаючись зі своїми правовими ініціативами до суб'єктів правотворчої ініціативи самостійно або через офіційного представника – лобіста. Річ у тім, що у 2024 р., нарешті, було унормовано на законодавчому рівні лобістську діяльність в Україні. Так, у ст. 1 Закону України «Про лобіювання» від 23 лютого 2024 р. № 3606-IX визначено, що лобіювання є діяльністю, яка здійснюється з метою впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання в комерційних інтересах бенефіціара на підставі договору про надання послуг з лобіювання, тобто за винагороду, або у власних комерційних інтересах особи і стосується предмета лобіювання [28]. Інститут лобізму є досить ефективним засобом формування правотворчої політики. Хоча тіньовий лобізм має низку негативних характеристик, однак у правовому полі це не лише досить ефективна технологія, але і суспільно корисний політико-правовий інструмент, оскільки дає можливість широким верствам населення обстоювати свої інтереси [29, с. 382–385]. Загалом, вплив інститутів громадянського суспільства на державу в особі органів публічної влади у процесі правотворчості та безпосередня їх участь у цьому процесі є важливим чинником рівня демократії у країні й інструментом забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Отже, ми визначили коло учасників правотворчої діяльності всіх чотирьох груп відповідно до представленої в Законі класифікації, окреслили лише базові їхні повноваження у правотворчому процесі. Вплив інститутів громадянського суспільства на державу в особі органів публіч-

ної влади у процесі правотворчості та безпосередня їх участь у цьому процесі є важливим чинником рівня демократії у країні й інструментом забезпечення прав і свобод людини і громадянина, тому це питання заслуговує на окрему увагу. Так само на окрему увагу заслуговує питання конструктивної ролі всіх учасників правотворчої діяльності у процесі правового моніторингу, оскільки відповідно до положень Закону України «Про правотворчу діяльність» правотворча діяльність – це не тільки діяльність щодо планування, розроблення проєктів і ухвалення норма-

тивно-правових актів, але також і ведення їх обліку та здійснення правового моніторингу. Навіть більше, питання суб'єктів і технології здійснення правового моніторингу потребує не лише окремого ґрунтовного теоретико-методологічного дослідження, наявна об'єктивна необхідність в ухваленні спеціального Закону України «Про правовий моніторинг», яким і буде унормовуватися функціонал учасників правотворчої діяльності кожної групи на кожній специфічній стадії проведення правового моніторингу, які були визначені нами в попередніх роботах [30].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Перерва Ю. Законодавчий процес в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2009. 19 с.
2. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / М. Цвік та ін. ; ред. : М. Цвік та ін. Харків : Право, 2002. 432 с.
4. Степанян Г. Провідна роль принципів конституційного права у процесі формування ефективної системи права. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Право». 2008. Вип. 11. С. 183–186.
5. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354–IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.
6. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 4 : Н – П / за ред. Ю. Шемшученка (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2002. 720 с.
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–17. Ст. 133.
9. Положення про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України : Указ Президента України від 15.11.2006 р. № 970/2006. *Урядовий кур'єр*. 2006. № 220.
10. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.
11. Регламент Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950, у редакції постанови від 09.11.2011 р. № 1156. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 138.
12. Тернавська В. Конституційно-правова політика України та її суб'єкти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 77–80. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/15>.
13. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
14. Положення про Міністерство юстиції України : постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 123.
15. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 5 : П – С / за ред. Ю. Шемшученка (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. 736 с.
16. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р. : Закон України від 23.12.1998 р. № 350-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 5–6. Ст. 43.
17. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190.
18. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
19. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ : Юридична думка, 2012. 1020 с.

20. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
21. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175.
22. Колодій О. Поняття народу та його співвідношення з населенням та нацією. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 43–53.
23. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № № 1–2. Ст. 1.
24. Положення про Апарат Верховної Ради України : розпорядження Голови Верховної Ради України від 25.08.2011 р. № 769 (у редакції розпорядження Голови Верховної Ради України № 734 від 20.11.2014 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769/11-%D1%80%D0%B3#Text>.
25. Положення про Офіс Президента України : Указ Президента України від 25.06.2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51.
26. Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2009 р. № 850. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 154.
27. Сучасна правова енциклопедія / О. Зайчук та ін. ; за заг. ред. О. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ : Юрінком-Інтер, 2010. 384 с.
28. Про лобіювання : Закон України від 23.02.2024 р. № 3606-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 18. Ст. 77.
29. Тернавська В. Лобізм як метод формування правової політики держави. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 382–385.
30. Колодій А., Тернавська В. Моніторингово-правовий процес та техніка підготовки моніторингового звіту. *Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності* : монографія / за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Київ : Алерта, 2023. С. 116–126.

ПРОГАЛИНИ У ПРАВІ: ПОЗИТИВНИЙ ПІДХІД ТА КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА

Легких Кирило Вікторович,

orcid.org/0000-0002-8877-4312

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри юстиції

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано позитивний підхід і концепцію природного права, визначено особливості вирішення (подолання) прогалин у праві. Автор дослідив сучасні підходи до розуміння прогалин у праві, з'ясував, що, як і в більшості інших визначень права, увага акцентується на системності, інституційності та нормативності, які забезпечують урегулювання суспільних відносин (взаємодії) людей.

З погляду прогалин у праві, на думку автора, досліджуване питання є критично важливим для розуміння витоків проблеми, оскільки і в доктрині, і в нормативно-правових актах зафіксовані поняття прогалин у праві та прогалин у законодавстві, однак відсутнє чітке розуміння того, як виокремити наявність такої проблеми на практиці та застосувати до неї підходи до вирішення. Водночас позитивне і природне праворозуміння суттєво впливає на формування практики усунення (подолання) прогалин.

Автор наголошує на надзвичайно важливому аспекті – право не має чіткого і єдиного сприйняття. На різних етапах свого існування, від зародження і дотепер, роль права, його функції, методи, механізм регулювання суспільних відносин суттєво різнилися. І досі немає чіткого та структурованого розуміння, що є коректним, який підхід до розуміння права сприяє найбільш ефективному виконанню всіх тих функцій, які були на нього покладені.

Також у статті зазначається, що стосовно України на сучасному етапі розвитку можемо бачити чітку позитивну динаміку становлення природного права.

Підсумовуючи, у статті зазначено, що у країнах із позитивним правосприйняттям, де право є законодавством, прогалини у праві є прогалинами в законодавстві. У країнах із панівною концепцією природного права прогалини у праві та прогалини в законодавстві існують у деякому взаємозв'язку, а в ситуації, коли стає очевидною наявність прогалини в законодавстві, застосовується право як регулятор суспільних відносин у широкому розумінні.

Ключові слова: право, прогалина у праві, позитивний підхід до праворозуміння, концепція природного права, справедливість, правосуддя.

Legkikh Kyrylo. Gaps in the law: positive approach and the concept of natural law

After analysing the positive approach and the concept of natural law, the article identifies the peculiarities of addressing gaps in law. Thus, the author examines modern approaches to understanding gaps in law, determining that, as in most other definitions of law, the emphasis is placed on systematicity, institutionality and normativity, which ensure the regulation of social relations (interaction) of people.

From the perspective of gaps in law, the author believes that the issue under study is extremely important for understanding where the root of the problem lies, since both doctrine and regulations enshrine the concepts of gaps in law and gaps in legislation, but there is no clear understanding of how to identify the existence of such a problem in practice and apply approaches to its solution. At the same time, a positive and natural understanding of law has a significant impact on the formation of the practice of resolving gaps.

The author emphasises an extremely important aspect – law does not have a clear and unified perception. At different stages of its existence, from its inception to the present, the role of law, its

functions, methods, and the mechanism for regulating social relations have differed significantly. And today, there is still no clear and structured understanding of what is correct and what approach to understanding law contributes to the most effective performance of all the functions that have been assigned to it.

The article also notes that in relation to Ukraine, at the current stage of development, we can see a clear positive trend in the formation of natural law.

To conclude, the article states that in countries with positive legal perception, where law is legislation, gaps in law are gaps in legislation. In countries with the dominant concept of natural law, gaps in law and gaps in legislation exist in a certain relationship, and when a situation arises where a gap in legislation becomes apparent, law is applied as a regulator of social relations in a broad sense.

Key words: *law, gap in law, positive approach to understanding law, concept of natural law, justice, fairness, justice.*

Постановка проблеми. Цілком очевидним є факт, що на сучасному етапі розвитку української держави недоцільно стверджувати, що всі правовідносини є належним чином визначені, урегульовані, імплементовані, кодифіковані чи інкорпоровані в нормативно-правові акти. Навіть більше, цілком незаперечним є той факт, що в українському праві й українському законодавстві є прогалини. Варто наголосити на тому, що прогалини, як специфічне юридичне явище, властиві не тільки Україні, а й іншим країнам і міжнародному праву. В українській науці склалися досить різні погляди на прогалини, оцінювання їх ролі та впливу, способи їх усунення (подолання).

Мета статті. Провести аналіз позитивних підходів і концепції природного права та визначити особливості усунення (подолання) прогалин у праві.

Стан наукової розробки теми. Позитивний підхід і концепція природного права окремо ставали предметом досліджень не лише науковців, але й представників світової політико-правової думки протягом багатьох століть. Прогалини у праві є більш вузьким за своєю природою предметом юридичних досліджень, а серед вітчизняних науковців йому приділили місце у своїх працях Г. В. Берченко, Д. С. Белкіна, Т. О. Коваленко, О. В. Колотова, В. А. Кройтор, Ю. І. Матат, С. П. Погребняк, Т. О. Рябченко, Т. О. Чепульченко, С. А. Невечера й інші. Однак аналіз механізму усунення (подолання) прогалин з урахуванням позитивного підходу та концепції природного права на тепер не досить розроблений.

Виклад основного матеріалу. Сто-совно думок учених про прогалини у праві,

варто згадати позицію науковця Т. В. Шевченко, яка зауважує, що прогалини – це нормальне явище, якого неможливо уникнути [1, с. 23]. Т. О. Чепульченко та С. А. Невечера у своїй статті аналізують явище прогалин у праві та стверджують, що воно є наслідком надзвичайно високих темпів суспільних відносин, нормотворчості, недосконалості юридичної техніки [2, с. 34]. С. П. Погребняк характеризує прогалини в законодавстві як «незаплановану неповноту» нормативно-правових приписів, необхідних для вирішення конкретної проблеми [3, с. 44].

Учений Г. В. Берченко в результаті вивчення питання прогалин у Конституції України констатує, що концепція таких прогалин є своєрідною “terra incognita” у науці [4, с. 8].

У результаті проведеного аналізу питання прогалин у праві Конституційний Суд України в національній доповіді висловлює дещо дискусійну позицію про те, що прогалини у праві та прогалини в законодавстві фактично є змістово близькими поняттями, тому в питанні про те, яке поняття варто вжити, акцентується увага на критерії частішого застосування, тому перевага віддається прогалинам у законодавстві [5, с. 3].

Варто згадати позицію, описану в підручнику за редакцією вченого М. І. Козюбри, з якої стає зрозуміло, що право – це система інституційно-нормативного, упорядкованого спілкування (взаємодії) як між людьми, так і між людьми й іншими інститутами, зокрема державою [6, с. 45]. Як і в більшості інших визначень права, увага акцентується на системності, інституційності та нормативності, які забезпечують урегулювання суспільних відносин

(взаємодії) людей. Фактично, ми можемо сказати, що ідеал права – це коли належним чином урегульовані всі суспільні відносини. Можна зі стовідсотковою впевненістю стверджувати, що відсутність прогалин у праві, їх цілковите усунення – це своєрідна правова утопія, тобто те, чого досягнути майже неможливо. Технічний прогрес, нові засоби комунікації, інноваційні способи проведення транзакцій – усе це сприяє становленню нового нормативно-правового регулювання і, звісно ж, спричинює прогалини у правовому регулюванні. Однак шлях до ідеального, вільного від прогалин права вже є своєрідною формулою подальшого успіху. Загалом, прагнення до усунення прогалин у праві тільки вітається, як і невтомна робота в цьому напрямі науковців, юристів-практиків, законодавця, суддів судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України.

Варто розпочати з наголосу на надзвичайно важливому аспекті – право не має чіткого і єдиного сприйняття. На різних етапах свого існування, від зародження і дотепер, роль права, його функції, методи, механізм регулювання суспільних відносин суттєво різнилися. Від природного підходу, який виник у часи зародження суспільних відносин, взаємодії людей як індивідів і формування перших родоплемінних спільнот, коли право було сукупністю деяких загальноприйнятих моральних правил, і до позитивізму, коли право набуло чіткого окреслення та фіксування в нормативно-правових актах (конституціях, кодексах, законах, підзаконних нормативно-правових актах). Що важливо, досі немає чіткого та структурованого розуміння, що є правильним, який підхід до розуміння права сприяє найбільш ефективному виконанню всіх тих функцій, які були на нього покладені.

У правосприйнятті Україна отримала у спадок від СРСР досить жорсткий позитивістський підхід, який полягав у тому, що право є результатом фіксації державою класової, загальнонародної волі, яка була зведена в закон. У радянські часи право, хоч і декларативно, могло формуватися професійними спілками, об'єднаннями трудящих, однак ставало регулятором суспільних відносин суто після легалізації

та легітимації державним апаратом у чіткій, нормативно зафіксованій формі.

На противагу позитивному праву, існує концепція права природного. Відомий голландський вчений-філософ і засновник теорії раціоналістичного природного права Гуго Гроцій стверджував, що природне право – це правило чистого розуму, яким та чи інша дія залежно від її відповідності природі розуму визнається або морально невідповідною або ж навпаки, необхідною. Таким чином визначається, чи є ця дія дозволеною чи забороненою Богом [7]. Після проведення аналізу поглядів ученого ми бачимо основну його ідею в тому, що будь-яку юридичну дію можна трактувати на основі окремих абсолютно прийнятних моральних критеріїв. Водночас мислитель не заперечує існування права в нормативно-правових актах, законах – загалом у прописаній, юридично легалізованій і легітимізованій формі. Фактично, коло окремих дій, які можна оцінити з погляду права, є невичерпним. Право ж не виступає сукупністю зафіксованих у законах норм, які стосуються конкретного юридичного складу, а є універсальним, напрацьованим людством регулятором.

Стосовно України на сучасному етапі розвитку ми можемо бачити чітку позитивну динаміку становлення природного права. Ця динаміка ще в 1999 р. була окреслена С. В. Шевчуком (Голова Конституційного Суду України у 2018–2019 рр.), який дійшов висновку про рух України в бік становлення природно-правового розуміння та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод як джерела природного права [8]. Утверджують цю тенденцію ухвалені Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зміни до Господарського процесуального кодексу України [9], які в ч. 4 ст. 11 закріплюють застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і рішень Європейського суду з прав людини як джерел права. Ці явища демонструють, що українське сприйняття права суттєво розширилося, вийшло за межі позитивного праворозуміння. Суттєвої ролі набули рішення Європейського суду з прав людини як вагомий аргумент у підготовці позовних заяв і мотивації судових рішень.

Природне право в цивілізованому світі домінує. Особливо характерним воно є для країн англо-саксонської правової сім'ї, де роль джерела права виконують судові прецеденти, сформовані на практиці інтерпретації та конкретизованого застосування права у визначених суспільних відносинах. Принципи, на основі яких утверджується природне право, як підхід до праворозуміння, є загальновизнаними і розглядаються крізь практичну призму правотворчості та правозастосування.

Варто згадати тезу В. А. Кройтора, Ю. І. Матата, які в результаті аналізу прогалини, проведеного з ретроспективного погляду, вказують на те, що позитивний вплив природного права полягав у втіленні його принципів у процесі заповнення прогалин, така свобода суду зумовила розвиток безмежного суддівського суб'єктивізму [10, с. 180]. Ця позиція була зумовленою і доцільною раніше, однак натепер, зі становленням принципів розподілу влади, збільшенням ролі принципу верховенства права, є неактуальною.

З погляду прогалин у праві розглянуте вище питання є надзвичайно важливим для розуміння витоків проблеми, оскільки і в доктрині, і в нормативно-правових актах зафіксовані поняття прогалин у праві та прогалин у законодавстві, однак відсутнє чітке розуміння того, як виокремити наявність такої проблеми на практиці та застосувати до неї підходи до вирішення (подолання). Водночас позитивне та природне праворозуміння суттєво впливає на формування практики усунення (подолання) прогалин.

Необхідно встановити, що таке прогалини в законодавстві. Т. В. Шевченко характеризує прогалини в законодавстві як відсутність (цілком або частково) конкретної юридичної норми в нормативно-правовому акті, яка регулює окремі суспільні відносини [1, с. 24]. Характерною рисою, яка впливає із цього визначення, є те, що прогалини в законодавстві – це

відсутність нормативізованого, закріпленого у правових актах порядку врегулювання суспільних відносин.

Прогалини у праві, як визначає вчена Т. П. Капцова є цілковитою або частковою відсутністю у джерелах права норм конкретного змісту, необхідних для регулювання фактів, що підлягають правовому регулюванню [11, с. 96]. О. В. Колотова характеризує прогалини у праві та зазначає, що вони є недоліками у праві, що об'єктивно існують, які зумовлені цілковитою або частковою відсутністю в ньому правового регулювання суспільних відносин, які перебувають у сфері правового впливу. Характерною рисою прогалин у праві є відсутність правового регулювання, тобто того, як із розуміння права можуть бути вирішені окремі суспільні відносини [12, с. 55].

Висновки. Виходячи з наведених вище тез, можна стверджувати, що в країні з позитивним правосприйняттям, де право є законодавством, прогалини у праві є прогалинами в законодавстві. У країнах із панівною концепцією природного права прогалини у праві та прогалини в законодавстві існують у взаємозв'язку. Прогалини у праві виявляються тоді, коли закон, як нормативний регулятор, перестає бути ефективним механізмом унормування суспільних відносин.

Після проведення порівняльного аналізу можемо дійти висновку, що зі змістовного погляду поняття «прогалин у праві» охоплює більш широкий спектр регулювання суспільних відносин, оскільки виходить за межі нормативних приписів законів та інших нормативно-правових актів. Беручи до уваги встановлену у процесуальних кодексах систему джерел і принципів, на основі яких розглядається окрема справа, ми вважаємо, що в ситуації, коли стає очевидною наявність прогалини в законодавстві, застосовується право як регулятор суспільних відносин у широкому розумінні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевченко Т.В. Прогалини в законодавстві, способи усунення і подолання. *Право і суспільство*. 2013. № 1. С. 23–26.
2. Чепульченко Т.О., Невечера С.А. Прогалини у праві та способи їх подолання в українському законодавстві. *Право*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 34–40.
3. Погребняк С.П. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Загальні проблеми правової науки*. 2013. № 1 (72). С. 44–56.

4. Берченко Г.В. Прогалини в Конституції: постановка проблеми. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 3–9.
5. Проблеми законодавчих прогалин у конституційній юриспруденції : національна доповідь Конституційного Суду України. URL: https://www.confconstco.org/reports/rep-xiv/report_Ukraine_uk.pdf.
6. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
7. Гроцій Г. Про право війни і миру. 1625. ЦНЛ, 2020. 960 с.
8. Шевчук С.В. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 2. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416>.
9. Господарський процесуальний кодекс України : Закон від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
10. Кройтор В.А., Матат Ю.І. Шляхи усунення та подолання прогалин у законодавстві. *Право і безпека*. 2010. № 2 (34). С. 180–184.
11. Капцова Т.П. Прогалина в праві як передумова застосування юридичної аналогії. *Господарське право і процес*. 2021. № 3. С. 90–98.
12. Колотова О.В. Відмежування прогалин у праві від суміжних правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 55–59.

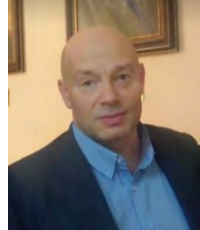
УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.6>

ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО ПРАВА

Мельник Ярослав Ярославович,

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України
до права Європейського Союзу
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджуються проблеми правотворчості як феномену соціального права крізь призму філософських і соціальних аспектів, а також методології формування права як феномену. Доводиться, що саме завдяки розвитку науки й освіти розвивається правотворчість як процес, як інструмент.

Також автором аналізуються законодавчі акти та проекти законодавчих актів, які дали змогу відстежити залежність формування правотворчої діяльності завдяки розвитку освітнього та наукового права як складника соціального права.

За результатами дослідження автор доходить висновку, що в арсеналі освітньо-наукового потенціалу з'являється, модифікується (еволюціонує) правотворчість, яка, урешті-решт, постає як сфера інтелектуального продукту соціального права, що сформована завдяки освітньому та науковому соціальному капіталу людини.

Автор доводить, що правотворчість у діалектичному значенні є саме феноменом соціального права, а не права адміністративного, службового, трудового чи то цивільного через те, що засновується на інститутах та інструментах, що впроваджують і сприяють набуттю за фактом творчих здібностей і культури людини, спонукають до творення права як соціального феномену. Соціальний складник лежить у правотворчості наскрізно, як основа та спроможність до здібностей продукувати, утворювати право завдяки професійній правничій компетентності та здібностям. Здатність людини створювати право, генерувати його залежить від соціального капіталу та соціальних спроможностей творчого працівника-правника як суб'єкта правотворчості.

Соціальне право як галузь права настільки спроможна в методологічному сенсі забезпечити правотворчість як процес, наскільки воно є розвиненим інституційно, методологічно. Навіть більше, автор доводить, що стан соціального права залежить саме від людського ресурсу, освітньо-наукового капіталу, культури науки й освіти, у цьому і визначається, на його думку, феномен правотворчості в соціальному праві.

Ключові слова: правотворчість, соціальні права, соціальне право, освітнє право, наукове право, соціальний капітал, соціальне законодавство, витоки (джерела) правотворчості.

Melnyk Yaroslav. Lawmaking as a phenomenon of social law

The article examines the problems of lawmaking as a phenomenon of social law through the prism of philosophical and social aspects, as well as the methodology of law formation as a phenomenon. It is proved that it is thanks to the development of science and education that lawmaking develops as a process, as a tool.

Also, the author analyzes legislative acts and draft legislative acts that made it possible to trace the dependence of the formation of lawmaking activity due to the development of educational and scientific law as a component of social law. According to the results of the study, the author comes to the conclusion that in the arsenal of educational and scientific potential, lawmaking will appear, modify (evolve), which ultimately appears as a sphere of intellectual product of social law, which is formed thanks to the educational and scientific social capital of a person.

The author proves that law-making in the dialectical sense is precisely a phenomenon of social law, and not administrative, official, labor or civil law, because it is based on institutions and tools that implement and contribute to the acquisition of the creative abilities and culture of a person, encourage the creation of law as a social phenomenon.

The social component lies in law-making throughout, as the basis and ability to produce, form law thanks to professional legal competence and abilities. The ability of a person to create law, to generate it, depends on the social capital and social capabilities of the creative worker-lawyer, as a subject of law-making.

Social law as a branch of law is as capable in a methodological sense of ensuring lawmaking as a process as it is developed institutionally and methodologically. Moreover, the author proves that the state of social law depends precisely on human resources, educational and scientific capital, the culture of science and education, and this is what determines, in his opinion, the phenomenon of lawmaking in social law.

Key words: lawmaking, social rights, social law, educational law, scientific law, social capital, social legislation, origins (sources) of lawmaking.

Вступ. Ставити питання про правотворчість – означає ставити насамперед питання про те, де, за яких умов твориться право, у кого чи то завдяки кому з'являється така можливість? Адже не так ідеться про «творчість» і «право», як переноситься акцент на засновницький момент потенційної здатності створювати початок, появу, первинність, засновництво тощо.

У відступ від філософських сентенцій стає очевидним, що феномен правотворчості відтворюється (стає можливим) завдяки соціальним відносинам, соціальним взаємозв'язкам і соціальному потенціалу, який склався в тій чи іншій країні, посеред конкретної соціальної групи людей, колективу тощо.

Видається, що право, як деяка можливість творити, належить насамперед соціальним істотам, що більше соціального змісту у творчості, то більше можна вести мову про вміст права в соціальних відносинах.

Отже, постановка проблеми у ключі правотворчості як феномену соціального права спонукає нас до проведення дослідження на предмет правотворчості в розрізі соціального права.

Стан дослідження. Питання правотворчості становило неабиякий науковий інтерес для вітчизняних і закордонних дослідників. Зокрема, проблемами правотворчості переймалися такі вчені, як А. Б. Гриняк, С. М. Гусаров, М. М. Великанова, Н. С. Кузнєцова, І. П. Козінцев, В. С. Ковальський, А. М. Колодій, М. М. Костицький, О. О. Кот, Н. В. Кушакова-Костицька, Н. В. Міловська, М. Б. Мельник, Д. І. Сіроха й інші.

Так, В. С. Ковальський та І. П. Козінцев вивчали теоретичні та логічні засади правотворчості й у підходах до дослідження переймалися питаннями етики

правотворення, етики (моральності) правотворців, етики моральності права, взаємозв'язку правотворчості та правосвідомості («Правотворчість: теоретичні та логічні засади», 2005 р.) [12, с. 4, 7, 8]. Навіть більше, у дослідженні проблем правотворчості розглянули теоретичні засади правотворчості, правотворчу лінгвістику, методологічні засади нормопроекування, засади правотворчого процесу тощо [12, с. 13–39, 41–58, 59–70, 71–97, 116–144]. Попри це, учені все таки торкнулися у своєму дослідженні соціального питання, зокрема розглянули питання «навчання нормопроекувальників в інших країнах» на італійському та польському досвіді [12, с. 170–182]. Проте зазначені підходи навряд чи можна вважати такими, що цілком розкривають проблеми правотворчості як соціального феномену, оскільки не відстежується питання ідеї та сутності соціального права безпосередньо, його функціонального покликання та призначення в цьому ключі постановки проблеми.

Дослідження Д. І. Сірохи «Нормотворчість суб'єктів трудового права: проблеми теорії та практики» (2020 р.) [25], хоч було проведене крізь призму елементів правотворчості соціального права (трудоного права та нормотворчості), однак не висвітлювало ідеї місця феномену правотворчості в соціальному праві через те, що вибраний ученим підхід є вузьким, специфіка якого не розкриває ані соціального потенціалу суб'єктів соціального права, ані взаємозв'язку з появою «правотворчості».

У колективній науковій праці за редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської («Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання», 2022 р.) крізь призму правотворчості

отримано науково обґрунтовані результати в частинах «систематизації законодавства», «ієрархії нормативно-правових актів», «статусу суб'єктів», «нормопроекування», «експертизи» тощо [16]. Проблеми соціально-правового напрямку не розкриваються через специфіку акценту на законодавче регулювання.

С. М. Гусаров вважає, що на тлі гострого дефіциту наукових досліджень сутності та змісту, а також значення правотворчої діяльності та правоутворення постає необхідність створення за допомогою науковців і практиків науково обґрунтованої концепції правоутворення, вироблення концептуальних підходів до законотворчості тощо [5, с. 58]. За такого висновку можна дійти думки про те, що в ньому відображається соціальний елемент, що пояснюється необхідністю посилити освітньо-науковий рівень учених щодо однієї проблеми, пов'язаної із правотворчістю.

М. М. Костицький і Н. В. Кушакова-Костицька вивчали філософські проблеми правотворчості та солідарні з іншими дослідниками щодо висновку про те, що коли правотворчість будуть досліджувати як цілісність, з виявленням філософської, психологічної, соціальної, політологічної складових частин процесу, тоді і практична сторона правотворчості <...> буде якісною [14, с. 12]. За такого підходу стає очевидним, що дослідження проблем правотворчості так чи інакше торкається соціології, філософії тощо, та необхідності їх аналізу з погляду права, зокрема, методологічних навичок і прийомів, уміння застосовувати міжгалузеві, галузеві дослідження, які, урешті-решт, лежать у ключі освіти, науки, як соціальної спроможності вченого, дослідника.

Торкнувшись питання соціального змісту правотворчості, було б доречно звернути увагу і на дослідження О. В. Епель (2020 р.), яка вивчає проблеми захисту конституційних соціальних прав і визначає прогалини правового їх регулювання. Вона слушно виокремлює ті, які, на нашу думку, безпосередньо пов'язані із правотворчою діяльністю, зокрема: «<...> прогалини, що стосується захисту права на освіту <...>; відсутність критеріїв для прогнозування кількості здобувачів <...> освіти <...>» [10, с. 340]. І хоча

такі підходи досить умовні щодо безпосередньо правотворчості, але вони так чи інакше лежать у ключі демонстрації кінцевих проблем відсутності взаємозв'язку правотворчості із соціальним правом, місцем соціального права у праворегулятивному процесі правотворчої діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу правотворчості як соціального процесу та продукту соціального права. Вирішення цього завдання надасть можливість відстежити основні взаємозв'язки стану соціального права із правотворчим процесом, визначити особливості впливу освітньої та наукової складових частин на ефективність правотворчого процесу і, як наслідок, посилити роль і функцію правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Якщо підходити до розкриття проблеми правотворчості як феномену соціального права, доцільно звернутись до енциклопедичної довідки для уточнення елементів і розуміння терміна «феномен».

Так, термін «феномен» у перекладі із грецької означає «те, що з'являється» [26, с. 665, 666]. У філософському словнику під цим терміном подається розширене уточнення поняття «феномен». Зокрема, пропонується розуміти будь-які підлеглі спостереженню предмет, факт, подію чи процес, що виступають об'єктами чуттєвого споглядання (наприклад, кольори, звуки, запахи), на противагу всьому тому, що охоплюється завдяки розмислу, розуму, інтелекту, тобто є умосажним. У сучасній філософії термін «феномен» інколи використовується на позначення факту, події, процесу тощо, що безпосередньо охоплюється органами чуття до того, як буде висловлене будь-яке судження про нього [26, с. 665, 666].

В об'єктивному розумінні право відображає функціональну спроможність, тобто має функції. У теорії права виокремлюють серед інших таку важливу функцію, як «соціальна функція права». Право виконує визначену соціальну роль право і є насамперед соціальним регулятором суспільних відносин.

Уважається, що в соціальному вимірі право дозволяє продемонструвати цінність для конкретного суспільства, яка проявляється в тому, що право захищає його

фундаментальні цінності, забезпечує його нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав його членів [15, с. 45].

Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (далі – Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р.), визначено, що «<...> правотворча діяльність – це діяльність, що здійснюється суб'єктом, визначеним ст. 4 цього Закону, з метою (1) планування розроблення та ухвалення (видання) нормативно-правових актів; (2) розроблення проєктів нормативно-правових актів; (3) ухвалення (видання) нормативно-правових актів; (4) ведення обліку нормативно-правових актів; (5) здійснення правового моніторингу <...>» [18].

У юридичній енциклопедії під час розкриття питання про «правоутворення» зазначається, що формування права є складним, багатоаспектним соціальним процесом, який зумовлений взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають і забезпечують утворення нових норм права [3, с. 600]. Оскільки він сформований за допомогою «соціального процесу», доречно звернути увагу на цей елемент «правоутворення», розглянути його детальніше.

І. А. Бондар досліджує проблеми права працівника на творчість і його захист (2021 р.), цілком слушно підходить до вирішення порушеної проблеми та констатує, що правове регулювання творчості як категорії трудового права здійснюється через три групи відносин, які становлять її зміст, а саме: відносини, пов'язані із правовим забезпеченням реалізації своєї здібності до творчості суб'єктами трудових правовідносин; відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією суб'єктивного права на творчість та/або виконання юридичного обов'язку творити (організація творчої праці); відносини, пов'язані із правовим регулюванням умов створення та використання інтелектуальних творчих трудових досягнень працівника [2, с. 76–77].

У ч. 1 ст. 4 Закону № 3354-IX від 24 серпня 2023 р. визначені учасники правотворчої діяльності, до яких віднесено: (1) суб'єкта правотворчої діяль-

ності; (2) суб'єкта правотворчої ініціативи; (3) суб'єкта забезпечення правотворчої діяльності; (4) заінтересованих осіб [18]. Наприклад, у ч. 4 цієї статті законодавець закріпив положення про те, що «<...> суб'єктами забезпечення правотворчої діяльності для цілей цього Закону є допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності та особи, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного й інших видів забезпечення правотворчого процесу <...>» [18].

І. А. Бондар концептуально доходить висновків про потребу диференціювати понятійно-категоріальний апарат трудового права в аспекті визначення правового статусу творчих працівників і змісту їхньої діяльності. А саме, учена, наприклад, визначає, що творчий працівник – особа, що виконує трудову функцію, основним змістом якої є творча діяльність на підставі трудового договору; творчоздібність – особиста та/або ділова якість працівника, яка комплексно характеризує його потенційні та фактичні можливості до прояву творчості, необхідні для виконання роботи визначеного роду відповідно до професії, спеціальності, кваліфікації; а творча праця – це праця, яка за змістом є втіленням працівником свого чи чужого творчого задуму різними способами та засобами життєдіяльності людини в різних формах, зумовлена характером праці за відповідною професією, кваліфікацією, спеціальністю [2, с. 76].

У п. 21 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI (далі – Закон № 2778-VI від 14 грудня 2010 р.) наведено визначення поняття «творча діяльність», що законодавець пропонує розуміти як «<...> діяльність зі створення, інтерпретації та виконання творів <...>» [19].

За таких обставин стає очевидним, що питання творчості тісно пов'язане з культурою, працею, розвитком суспільства, де яскраво відстежується роль еліти у творчій діяльності. Тут важливо детальніше проаналізувати взаємозв'язок, власне, на філософсько-соціальному рівні.

У соціальній філософії розкривається проблема творчої діяльності народу як основи суспільного розвитку та зазнача-

ється, що народ сам є суб'єктом власної долі, несе відповідальність за свою історію перед нащадками. Народ – головний суб'єкт суспільно-історичного розвитку. Де мисляча еліта пропонує народові ті чи інші шляхи розвитку. Керівна еліта спрямовує й організовує його практичні дії. А творча еліта відтворює духовні, естетично-моральні, релігійні загальнокультурні надбання, узагальнює їх і легалізує в контексті загальнокультурних надбань людської цивілізації [1, с. 401; 9]. Також зазначається, що всі форми та способи духовності, куди відносяться наука, релігія, мистецтво та мораль, є ефективними засобами пізнання, освоєння світу. Вилучення будь-якої із цього процесу збіднює його, спотворює теоретичну модель дійсності, що, безперечно, спричиняє деформації соціальних технологій [1, с. 443]. По суті, правотворчість і є соціальною технологією, яка здатна відобразити наслідки соціальних взаємозв'язків і продуктивність соціальних процесів.

Адже, наприклад, наукове пізнання є цілеспрямованим процесом ідеального освоєння світу. Його продукти не лише відтворюють в ідеальній формі наявну реальність, а й відображають її об'єктивні закономірності з погляду перетворень і змін, що відбуваються завдяки практичній діяльності людини [1, с. 464]. Предметно, що саме «перетворення і зміни» здатні відбутися у практичній діяльності людини, унаслідок наукового пізнання. «Перетворення і зміни» як частина соціального процесу відображають паралелі правотворчості завдяки соціально-освітнім передумовам. Де «<...> без спілкування людей один з одним не може бути й мови про появу суспільної свідомості. Вона виникає як відповідь на потребу у спілкуванні, обміні інформацією, узгоджені дій, взаємопідтримці людей у боротьбі із зовнішніми обставинами. Свідомість, сформована на підвалинах комунікації, забезпечує взаємозв'язок людей у процесі їхньої взаємодії, життєдіяльності, праці ...>» [1, с. 465].

Учена-економіст О. І. Жилінська досліджує проблеми науково-технічної діяльності в контексті самоорганізації та зазначає, що трансформації, що відбулися в господарському та соціокультурному

середовищі на європейських і північно-американських теренах до кінця XIX ст., відображають появу нового типу суспільства – техногенного суспільства, де одним із головних чинників його становлення виступила науково-технічна діяльність, що у своєму поступі досягла рівня самоорганізованої системи [8, с. 520]. Навіть більше, дослідниця зазначає, що «<...> організаційно-економічні аспекти зародження науково-технічної діяльності характеризує панування натурального господарства та соціокультурного середовища традиційного типу суспільства. За таких умов тогочасні теоретичні й емпіричні знання були неформалізовані й невіддільні від їх носіїв, практично не залучалися до господарського обігу, що було розімкнено з виходом книгодрукування <...>» [8, с. 525]. За таких умов убачається, що й в економіці трансформація і еволюція відбувались завдяки змінам в освітньо-науковій (соціальної) сфері.

У процесі розгляду питання культури як специфічної соціальної реальності у філософії права зазначається, що один бік людської діяльності – це обробка природи людьми, другий бік – обробка людьми людей. Де культурна людина, на відмінну від дикуна, – це людина, у якій внутрішнє життя, поведінка, манери та зовнішність «обтесані», «оброблені». Тому культура визначається за філософсько-правового підходу як деякою мірою людське в людині, характеристикою розвитку людини як суспільної істоти [6, с. 324]. Саме ці процеси відображаються як людинотворчі процеси, де культура людини є невіддільною від неї як соціальної істоти. Вона є засобом саморозвитку людини, мірою «олюднення» самої людини, мірою людяності її ставлення до природи, суспільства, інших людей, до самої себе [6, с. 328].

За ідеєю, соціальне право призначене для реалізації та захисту не тільки індивідуальних прав громадян, а і їх сукупної охорони. Уважається комплексною галуззю права та новою. Прикметно, що до переліку галузей права, які становлять соціальне право, у юридичній енциклопедичній довідці пропонують відносити: право соціального забезпечення, трудове право, екологічне право, земельне право, медичне право, *освітнє право*

та житлове право (курсив власний – Я. М.) [4, с. 707].

У Додатку № 1 розпорядження Голови Верховної Ради України «Про Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України» № 503 від 30 грудня 2021 р. визначено назву та склад секцій [24]. Зокрема, одна із секцій присвячена таким комплексним питанням роботи Науково-консультативної ради (далі – НКР), як «соціальне законодавство». До секції ввійшли так галузі законодавства, як «трудове, житлове, медичне, *освітнє, наукове, пенсійне тощо*» (курсив власний – Я. М.) [24].

За такого підходу стають очевидними тенденції не тільки формування, але й закріплення такої галузі права, як «соціальне право», правотворчі критерії якого охоплюються й освітнім і науковим дискурсом.

Водночас деякими дослідниками виокремлюється освітнє право. Вони зазначають, що освітнє право є комплексним інститутом системи права України, що стрімко розвивається та небезпідставно претендує на статус самостійної галузі права [27, с. 95]; а також, наприклад, освітнє право як актуальний напрям теоретико-правових, соціолого-правових і галузевих юридичних наукових досліджень; освітнє право як елемент (сторона) системи освіти загалом [27, с. 93]. Н. О. Давидова вважає, що поняття «освітнє право» є умовним [7, с. 23], розставляє акценти на тому, що полісемантичне поняття «освітнє право» може вживатися на позначення навчальної дисципліни, юридичної науки або галузі законодавства, однак немає належних підстав стверджувати, що сформувалася така галузь права [7, с. 23]. Урешті-решт, на нашу думку, право на освіту так чи інакше лежить у площині права (правоматерії), де очевидно, що саме освіта є фундаментом для забезпечення творчості у праві, є соціальним інструментом забезпечення якості правотворчості, а право – якості освіти відповідно, через саме право як феномен, виходячи з такого.

Так, у п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII (далі – Закон № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р.) визначено, що «<...> компетентність – динамічна комбінація знань, умінь,

навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність <...>» [20]. Водночас у п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII (далі – Закон № 1556-VII від 1 липня 2014 р.) зазначено: «<...> кваліфікація – визнана закладом вищої освіти або іншим суб'єктом освітньої діяльності у сфері вищої освіти та засвідчена документом про вищу освіту сукупність визначених освітньою програмою та здобутих особою компетентностей (результатів навчання) <...>» [21].

Преамбулою Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII (далі – Закон № 848-VIII від 26 листопада 2015 р.) визначено, що «<...> рівень розвитку науки і техніки є визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання <...>» [22].

Водночас, зважаючи на те, що питання правотворчості пов'язане не тільки з навичками та компетентностями, кваліфікацією, але й притаманне правникам (ученим-правникам), власне, людям із професійними знаннями права, доречно звернути увагу і на цей аспект.

У ст. 1 проекту закону «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію» № 7147-1 від 17 жовтня 2017 р. (далі – проект від 17 жовтня 2017 р. № 7147-1) [23] визначено, що «<...> регульована юридична професія – юридична професія, допуск до якої, підтвердження професійних компетентностей (кваліфікацій) регулюються законодавством України <...>» [23]. Також проектом від 17 жовтня 2017 р. № 7147-1 визначено терміни «дослідник права», «допуск до юридичної професії», «правник (юрист)», «юридична освіта» тощо [23]. По суті, можемо відстежити взаємозв'язок і тенденції, власне як і доцільність здійснення правотворчості в сенсі її якості з фахівцями правничої професії, освіти, правничої науки. З іншого боку, ідеться не про що інше, як про соціальне право як галузь права, яке має включати правове регулювання почасти інституту правотворчості.

Попри законодавчі сентенції, не було б зайвим звернути увагу на думку М. І. Іншина та В. І. Щербини, які в дослідженні проблем ідеологічних основ сучасного трудового права доходять одного з таких висновків: основними напрямками соціальної політики, отже, і основними соціальними функціями сучасної держави необхідно визнати постійний розвиток людського потенціалу й інші [11, с. 284]. Адже питання соціальної політики у ключі правотворчості, як і питання соціального капіталу у ключі правотворчості, є надактуальним, бодай тому, що містять спільноємні феномени, зумовлені соціально-правовою дійсністю та потребою якісного й ефективного регулювання правотворчої діяльності завдяки розвитку ідеї соціального права, як і навпаки.

В енциклопедії зазначається, що «соціальний капітал» є терміном, яким у соціології, економіці та політології позначають соціальні уявлення, архетипи й навички, які сприяють співпраці та самоорганізації індивідів у суспільстві [13]. Він відрізняється від інших різновидів капіталу тим, що зростає, а не зменшується під час використання та вичерпується, якщо його не використовувати [13]. Це вказує на взаємозв'язок капіталу з розвитком правотворчого процесу саме завдяки знанням людини (професійні юристи, учені, правники) про право, про освіту та науку, про відношення одних до інших. Адже «<...> соціальний капітал виникає внаслідок активних взаємозв'язків між людьми, у межах яких довіра та спільні цінності зв'язують членів мережі та спільнот і спрошують спільну дію (уважав Р. Патнам) <...>» [13].

Панує думка і про те, що «<...> людський капітал у своєму розвитку є однією з вирішальних складових частин в економіці будь-якої держави, адже інвестування в людину є найефективнішим капіталовкладенням, бо людина спочатку навчається, накопичує, а потім на основі цього розвиває свої практичні навички, які надалі нею реалізуються у практичній роботі, що і забезпечує частку у створенні нових технологій, які формують національне багатство держави, тобто людина

є основною рушійною силою суспільного й економічного прогресу суспільства <...>» [17, с. 70–71]. А «<...> основну складову частину національного багатства становить людський капітал, завдяки якому можуть і будуть розвиватись і примножуватись інші складники національного багатства. Люди становлять рушійну силу розвитку економічних процесів, а де розвинута економіка, там панують добробут і гармонія у відповідних галузях, а могутність і сила держави зростають <...>» [17, с. 73–74]. У цих процесах, вочевидь, правотворчість як інструмент збереження людського капіталу відіграє далеко не останню, а сучасну та провідну роль.

Висновки. У межах висновків варто констатувати, що в арсеналі освітньо-наукового потенціалу з'являється, модифікується (еволюціонує) правотворчість, яка, урешті-решт, постає як сфера інтелектуального продукту соціального права, що сформована завдяки освітньому та науковому соціальному капіталу людини.

Правотворчість у діалектичному значенні є саме феноменом соціального права, а не права адміністративного, службового, трудового чи то цивільного через те, що засновується на інститутах та інструментах, що впроваджують і сприяють набуттю за фактом самих творчих здібностей і культури людини, спонукають до творення права як соціального феномену. Соціальний складник лежить у правотворчості наскрізно, як основа та спроможність до здібностей продукувати, утворювати право завдяки професійній правничій компетентності та здібностям. Здатність людини створювати право, генерувати його залежить від соціального капіталу та соціальних спроможностей творчого працівника-правника як суб'єкта правотворчості.

Соціальне право як галузь права настільки спроможне в методологічному сенсі забезпечити правотворчість як процес, наскільки воно є розвиненим інституційно, методологічно. Навіть більше, автор доводить, що стан соціального права залежить саме від людського ресурсу, освітньо-наукового капіталу, культури науки й освіти, у цьому і визначається феномен правотворчості в соціальному праві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник для вищих навчальних закладів. 4 вид., випр. та доп. Київ : Юрінком-Інтер, 2016. 552 с.
2. Бондар І.А. Право працівника на творчість та його захист : монографія. Київ : Норма права, 2021. 176 с.
3. Велика українська енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / за ред. О.В. Петришина (гол.) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. 952 с.
4. Право соціального забезпечення. *Велика українська енциклопедія* / за ред. М.І. Іншина (гол.) та ін. Київ : Люділа, 2020. 912 с.
5. Гусаров С.М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Південноукраїнський правничий правопис*. 2015. № 2. С. 55–59. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/2/17.pdf> (дата звернення: 30.01.2025).
6. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Основи філософії : навчальний посібник. Харків : Право, 2003. 352 с.
7. Давидова Н.О. Проблеми цивільно-правового регулювання відносин у сфері освіти в Україні і США : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 33 с.
8. Жилінська О.І. Науково-технічна діяльність у контексті самоорганізації : монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2010. 552 с.
9. Журавський В.С., Кучеренко О.Ю., Михальченко М.І. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. Київ, 1999. 263 с.
10. Епель О.В. Теоретико-практичні основи захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина в Україні : монографія. Харків, 2020. 384 с.
11. Іншин М.І., Щербина В.І. Ідеологічні основи сучасного трудового права України : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 328 с.
12. Ковальський В.С., Козінцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком-Інтер, 2005. 192 с.
13. Капітал соціальний / О.Г. Стегній. *Енциклопедія сучасної України* / редкол. : І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. URL: <https://esu.com.ua/article-9412> (дата звернення: 30.01.2025).
14. Костицький М.М., Кушакова-Костицька Н.В. Філософські проблеми правотворчості. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1 (27). С. 7–15.
15. Лук'янов Д.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. Теорія держави і права : посібник для підготовки до іспитів / за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2018. 196 с.
16. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
17. Правовий вимір та охорона національного багатства України : монографія / за заг. ред. О.О. Кота та ін. Київ : Алерта, 2024. 320 с.
18. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
19. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
20. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
21. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
22. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
23. Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію : законопроект № 7147–1 від 17 жовтня 2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 30.01.2025).

24. Про Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України : розпорядження Голови Верховної Ради України № 503 від 30 грудня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/21-%D1%80%D0%B3#Text> (дата звернення: 30.01.2025).

25. Сіроха Д.І. Нормотворчість суб'єктів трудового права: проблеми теорії та практики: монографія. Київ : Люмила, 2020. 394 с.

26. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; редколег. : В.І. Шинкарук (гол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

27. Філіппова В.Д. Освітнє право як галузь законодавства України. *Правові новели* : науково-виробничий журнал. 2014. С. 91–96. URL: <http://www.mubip.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/211.pdf> (дата звернення: 30.01.2025).

ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ЯК ЗАПОРУКА ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Токарчук Ольга Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена аналізу правової природи юридичної техніки, встановлено її зміст і складники, визначено їхню роль у процесі створення правових актів, що пов'язано не лише із застосуванням юридико-технічного знаряддя, але також з інтелектуальними витратами й рівнем правової культури. У цьому контексті юридична техніка є відзеркаленням розумового й духовного рівня процесу створення правових актів, а саме – об'єктивних складників, тобто прийомів, правил, методів, принципів, і суб'єктивних – наявного потенціалу суб'єкта створення акта. Виокремлено фаховий рівень суб'єктів правотворчості та правозастосування, наголошено на належному рівні підготовки фахівців, їхній моральній і матеріальній заінтересованості у власній правозастосовній діяльності. Якісна й ефективна юридична діяльність можлива лише за умови високого рівня теоретичної та практичної підготовки юристів. Дослідження основ техніки юридичної формалізації та мистецтва складання юридичних документів є частиною сучасної юридичної освіти й науки.

Установлено, що законодавство буде досконалим і довершеним тоді, коли характеризуватиметься якісним рівнем юридично-технічного опрацювання системи офіційно оприлюднених нормативно-правових актів. В умовах прискореного законотворення мало уваги приділяється забезпеченню внутрішньої узгодженості, повноти та наукової обґрунтованості ухвалених законодавчих актів. Зауважено, що чинне законодавство є несистемним, суперечливим, надмірно декларативним і часто не забезпечене механізмом реалізації.

Сформовано ідею, що вимога справедливості визначає характер юридичної техніки. Техніка – це вміння, юридичне мистецтво, майстерність праворозуміння, а також усі вимоги, засоби і правила, прийоми цього мистецтва. Визначальним є праворозуміння, адже від рівня усвідомлення і розуміння категорії «право» залежать ключові принципи здійснення юридичної практики.

Систематизовано загальнотеоретичні уявлення про види та призначення юридичної техніки, вимогам яких повинна відповідати ця діяльність загалом і відповідно до видової класифікації.

Ключові слова: право, юридична техніка, органи публічної влади, правотворча політика, мораль, правовий акт, засоби, прийоми, правила юридичної техніки.

Tokarchuk Olha. Compliance with the rules of legal technique as a guarantee of the effective work of public authorities

The article is devoted to the analysis of the legal nature of legal techniques, its content and components are established, their role in the process of creating legal acts is determined, which is associated with the use of not only legal and technical tools, but also with intellectual costs and the level of legal culture. In this context, legal techniques are a reflection of the mental and spiritual level of the process of creating legal acts, namely – objective components, i.e. techniques, rules, methods, principles, and subjective – the existing potential of the subject of creating the act. The professional level of the subjects of law-making and law enforcement is highlighted, the proper level of training of specialists, their moral and material interest in their own law-enforcement activities is emphasized. Qualitative and effective legal activity is possible only with a high level of theoretical and practical training of lawyers. Legal activity

is primarily associated with the creation, interpretation, application of legal acts. Therefore, the study of the basics of legal formalization techniques and the art of drafting legal documents is part of modern legal education and science.

It has been established that legislation will be perfect and complete when it is characterized by a high-quality level of legal and technical elaboration of the system of officially published regulatory legal acts. In conditions of accelerated lawmaking, insufficient attention is paid to ensuring internal consistency, completeness and scientific validity of adopted legislative acts. It has been noted that the current legislation is unsystematic, contradictory, excessively declarative and often not provided with an implementation mechanism. The idea has been formed that the requirement of justice determines the nature of legal technique. Technique is a skill, legal art, mastery of legal understanding, as well as all the requirements, means and rules, techniques of this art. Legal understanding is decisive, because the key principles of legal practice depend on the level of awareness and understanding of the category "law".

General theoretical ideas about the types and purposes of legal technique, the requirements of which this activity must meet in general and in accordance with the specific classification, have been systematized.

Key words: law, legal technique, public authorities, law-making policy, morality, legal act, means, techniques, rules of legal technique.

Держава покликана здійснювати свою правотворчу політику на основі аналізу потреб та інтересів суспільства, а також прогнозування можливих тенденцій світового розвитку. Закон повинен створюватися своєчасно, адже відбувається стрімкий розвиток суспільних відносин. Варто використовувати адекватні правові засоби, щоби вчасно реагувати на складну ситуацію. Досконалі правові норми, сформульовані через законодавство, установлюють належний порядок суспільних відносин у державі, від чого й залежить сталість її функціонування. Будь-яка правнича діяльність є складною, тому її варто виконувати у визначеній послідовності й системності. Порушення послідовності окремих стадій здатне зумовити вкрай негативні наслідки.

«Штучний» за змістом закон, який не відображає реальних соціальних потреб, не зможе здійснювати жодного впливу на правові відносини. Правова норма буде ефективною в суспільстві, де панують традиції поваги до закону, а також здатність повсякчас керуватися цим законом. Зневіра народу щодо справедливості, дієвості права є перешкодою для ефективної дії норм права.

Підвищений інтерес до інституту юридичної техніки знаходить своє відображення в низці відповідних наукових публікацій. Окремі роботи українських учених: І. Билі, О. Богачової, Ж. Дзейко, А. Колодія, О. Копиленка, Д. Манько, В. Риндюк, І. Шутака, В. Щербини й інших, де розглядається проблематика правотворчості,

правозастосування та юридичної техніки, надають інформацію щодо дотримання правил юридичної техніки як запоруки ефективної роботи органів публічної влади. Однак наявна потреба в подальших наукових дослідженнях, пов'язаних із дотриманням правил юридичної техніки.

Законодавство буде досконалим і довершеним тоді, коли характеризуватиметься якісним рівнем юридично-технічного опрацювання системи офіційно оприлюднених нормативно-правових актів. В умовах прискореного законотворення мало уваги приділяється забезпеченню внутрішньої узгодженості, повноти та наукової обґрунтованості ухвалених законодавчих актів. Чинне законодавство є несистемним, суперечливим, надмірно декларативним і часто не забезпечене механізмом реалізації.

У суб'єктивному сенсі юридична техніка є мистецтвом, яке залежить насамперед від таланту правника. У цьому аспекті вона охоплює технічне юридичне мислення, що ґрунтується на професійних практичних навичках і знаннях чинного законодавства та механізмів його дії. Існує думка, що юридична техніка – це майстерність професійних правників, якими здійснюється правотворчий процес [3, с. 39].

Розмірковуючи про соціальну ефективність права, доречно акцентувати увагу на чинниках, через які вона досягається. Серед інших варто виокремити фаховий рівень суб'єктів правотворчості і правозастосування, підготовку на належному рівні фахівців, їхню моральну та матері-

альну заінтересованість у власній правозастосовній діяльності, адже лише творчий підхід до реалізації правових норм у реальності, що передбачає використання нормативних положень згідно з конкретним випадком, його особливостями, уможливить ефективність дії правових норм [12, с. 83].

Юридичній техніці в історичному ракурсі загалом притаманна не революційна, а еволюційна парадигма розвитку. Кожен із наступних етапів убирав у себе елементи попереднього, удосконалював їх. Відмітною особливістю юридичної техніки варто вважати принцип спадкоємності використання техніко-юридичних елементів. Аналіз поширених в українській науковій літературі визначень юридичної техніки показав, що нині серед учених немає єдності у визначенні змісту цього поняття. У різний час запропоновано безліч визначень поняття «юридична техніка». Протягом тривалого історичного періоду (з кінця XIX ст. і дотепер) роль юридичної техніки неухильно розширювалася. Якщо спочатку сутністю юридичної техніки були засоби і способи створення законів, то сучасні вчені доповнили це поняття засобами та способами створення правозастосовних, інтерпретаційних і правореалізаційних актів тощо.

Розвиток юридичної техніки зумовлений взаємодією з герменевтикою, тобто філософським ученням про інтерпретацію, філологією – наукою про мову, логікою – наукою про мислення, праксеологією – наукою про належно організовану ефективну діяльність, кібернетикою – наукою про інформацію. Як слушно зазначає І. Шутак, юридична техніка уможливлює наближення теорії до практики, набуття практичних навичок здійснення правничої діяльності, зумовлює практичний нахил у юридичній освіті [20, с. 7, 13].

Юридична техніка, на думку Д. Манько, є сукупністю матеріально-технічних засобів і окремих правничих інструментів, завдяки яким суб'єкт права має змогу формалізувати письмовий правовий акт, наприклад текст закону; юридична технологія – це сукупність науково обґрунтованої (правила, прийоми, методи тощо) і в окремих випадках нормативно регламентованої інформації щодо порядку

створення досконалих правових актів і ефективного здійснення окремих видів правничої діяльності [14, с. 9].

Як стверджує В. Риндюк, юридичну техніку можна поділити на правотворчу, її ще називають нормотворчою технікою, або технікою юридичного нормопроектування, та правозастосовну техніку. Нормотворча юридична техніка поділяється на законодавчу та техніку розроблення підзаконних нормативно-правових актів [16, с. 46]. Так, відповідно до сфери застосування виокремлюють такі види юридичної техніки, як правотворча – нормотворча, законодавча техніка. Законодавча техніка може поділятися на техніку внесення законодавчої ініціативи; підготовку законопроекту; техніку розгляду проекту законодавчого акта; техніку ухвалення закону; техніку опублікування закону; кодифікаційну техніку; техніку індивідуальних актів, що об'єднує правозастосовну техніку (техніка правозастосовних актів) і правореалізаційну техніку. Правозастосовна техніка може поділятися на техніку слідчої діяльності, техніку допиту, техніку судової діяльності, техніку судового мовлення, техніку експертної діяльності, техніку прокурорської діяльності, техніку нотаріальної діяльності тощо; інтерпретаційну (правотлумачна); техніку систематизації правових актів; техніку обліку нормативно-правових актів [6; 10].

Згідно із ч. 1 ст. 31 Закону «Про правотворчу діяльність» техніка нормопроектування – це сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів і методів, за допомогою яких створюється проект нормативно-правового акта [9]. Під терміном «техніка» зазвичай розуміють сукупність інструментів – засобів, прийомів тощо, які застосовуються в діяльності людини. Засоби як знаряддя нормопроектувальної техніки забезпечують змістову, структурну та стилістичну якість проектів нормативно-правових актів. Прийом розуміють як усталений і раціональний шлях здійснення або виконання тих чи інших дій під час підготовки проекту акта. Завдяки методам процес надання формальної визначеності нормам-звичаям здійснюється на наукових засадах, тобто з дотриманням об'єктивності, системності, прогнозування, перевіреності, доказо-

вості, обґрунтованості та достовірності [15, с. 281, 282, 283].

Структура техніки нормопроєктування складається з мовної, логічної та процедурної форм. Термін «форма» визначається як спосіб існування змісту, його внутрішня будова, організація та зовнішнє представлення. Форма техніки нормопроєктування відображає той факт, що її складники (засоби, способи, прийоми й методи) відрізняються відповідно до її змісту [16, с. 46–47].

У процесі правотворчості особливо небезпечними є системні правотворчі помилки, зумовлені відсутністю чітких орієнтирів, цілей, злагодженості роботи структур із вироблення нормативних правил. Процес ухвалення нормативно-правових актів має враховувати громадську думку та кваліфіковане оцінювання можливих наслідків правових рішень, що ухвалюються, та мати у пріоритеті суто національні інтереси та потреби українського суспільства [18, с. 10].

Проблема юридично-технічної досконалості нормативно-правових актів і можливості їх практичної реалізації здатна вирішуватися через послідовне, логічне, відповідне використання юридичних прийомів, засобів, способів і дотримання правил щодо розроблення, складання й оформлення нормативно-правових документів, а саме за сприяння юридичної техніки [13, с. 53; 14, с. 31].

Ж. Дзейко звертає увагу на правила та засоби законодавчої техніки, як-от: мовні правила та засоби конкретизації правових норм у законі, побудова юридичних конструкцій, правові фікції та презумпції, правові символи, концепція закону, правила здійснення правової експертизи, правила запобігання колізіям і прогалинам у праві, реквізитні правила та структурні правила [7, с. 209–279].

Правила та засоби є елементами законодавчої техніки. Застосування засобів, тобто допустимих правом прийомів, за посередництва яких забезпечується досягнення законодавцем мети правового регулювання під час створення і систематизації законів, має підпорядковуватися правилам, тобто допустимих правом вимогам і дозволам для законотворців, які вони застосовують під час створення та систе-

матизації законів. Лише в сукупності правила й засоби сприяють створенню довершених за формою і змістом законів.

В. Риндюк виокремлює мовну, логічну та процедурну форми законодавчої техніки, загальні та спеціальні (техніка вироблення конституційних законів, техніка внесення змін до законодавчих актів і кодифікаційна техніка) види законодавчої техніки [17, с. 10–13].

О. Богачова засоби законодавчої техніки розподіляє на засоби юридичного виразу волі законодавця та засоби словесно-документального викладу тексту закону [5, с. 173].

І. Биля до правил і засобів вираження змісту нормативних правових актів відносить:

а) логічні та спеціально-юридичні (поняття та операції з ними, презумпція, фікція, прийоми формування нормативних правових приписів, цифрового виразу, правовий символ, зразки документів);

б) правила й засоби системного виразу змісту нормативних правових актів, зокрема такі правила, як відсутність логічних суперечностей у нормативному правовому акті, відсутність невинновданого дублювання нормативних правових приписів, зв'язок актів, що видаються, з раніше виданими, зведення до мінімуму нормативних правових актів з того самого питання, відсутність відсилок до акта, що не існує, послідовне й однакоке вживання термінів (понять), забезпечення матеріальних приписів процесуальними. Основні засоби системного викладу нормативних правових актів – це нормативна побудова, юридична конструкція, галузева типологізація, структурні та мовні засоби;

в) мовностилістичні правила й засоби;

г) правила й засоби структурування нормативних правових актів (реквізитні) [2, с. 9–14].

Під засобами законодавчої техніки варто розуміти сукупність інструментів (юридичні конструкції, юридичні поняття, юридичні терміни, правові презумпції, правові фікції, правові символи), за допомогою яких забезпечується техніко-юридична якість (змістова, структурна, стилістична) законів. Правилами юридичної техніки є система вимог щодо використання засобів і прийомів юридичної техніки.

Вимога справедливості визначає характер методології та техніки права. Техніка – це вміння, юридичне мистецтво, майстерність праворозуміння, а також усі вимоги, засоби та правила, прийоми цього мистецтва. Визначальним є праворозуміння, адже від рівня усвідомлення та розуміння категорії «право» залежать приципові засади здійснення юридичної практики.

Отже, правила юридичної техніки класифікують так: правила, які стосуються змісту та структури актів; правила та прийоми викладу юридичних документів; правила, які стосуються зовнішнього оформлення документів. Виокремлюють такі групи правил: пізнавально-юридичні (уможливляють досягнення соціальної адекватності права, а саме відповідності між правовими приписами, з одного боку, і ціннісними орієнтирами суспільства – з іншого); логічні (тісно пов'язані з юридичною діяльністю, тобто система оцінок, стадій, етапів, дій, із яких складається юридична діяльність, має бути логічно пов'язана); мовні (передбачають точність, зрозумілість, доступність, доведення до адресата волі законодавця. Примітна в цьому контексті практика застосування оціночних понять у нормативно-правових актах України, щодо якої дискутують і вчені, і практики); нормативно-структурні (стосуються зовнішнього оформлення результатів юридичної діяльності й полягають у систематизованому викладі груп юридичних норм у правових актах. Поділ нормативно-правового акта на глави, розділи, частини, наявність преамбули та перехідних положень тощо сприяє його належному розумінню та застосуванню); документально-технічні (пов'язані з дотриманням визначених вимог щодо реквізитів правових актів, що є однією з передумов їхньої законності); процедурні (стосуються майже всіх стадій правового регулювання, але особливо значимі для правотворчої діяльності).

24 серпня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX [9], який ґрунтується на загальновідомій теорії правотворення, правотворчості, законотворчості та нормотворчості, адже вже у преамбулі передбачається участь громадянського суспільства у правотворчій

діяльності та забезпеченні якості законодавства України, тобто в національному правотворенні. У преамбулі також ідеться про визначення правил техніки нормопроекування, тобто структурну складову частину нормотворчості [11, с. 29–30]. Відсутність єдиного підходу до правотворчої діяльності органів публічної влади в Україні, наявність суттєвих прогалин у сфері правотворення, суперечлива практика правозастосування, а також неналежне законодавче врегулювання питань обліку та державної реєстрації нормативно-правових актів поставили на порядок денний питання ухвалення цього Закону [15, с. 4].

Слушною є думка Н. Атаманчук про те, що ухвалення Закону України «Про правотворчу діяльність» і його введення в дію сприятимуть удосконаленню як правотворчого процесу, так і правозастосовної практики, адже якість законодавства, забезпечення його системності, повноти, логічності, відповідності визначим світовим і європейським стандартам безпосередньо залежать від упорядкованості правотворчої діяльності [1, с. 47].

Законопроект суттєво оновлює підходи щодо процедури підготовки проєктів нормативно-правових актів. Зокрема передбачено, що проєкт нормативно-правового акта має розроблятися на підставі концепції проєкту нормативно-правового акта, яка показує принциповий підхід до регулювання суспільних відносин, мету і завдання правового регулювання, нові права й обов'язки учасників правовідносин, а також передбачувані соціально-економічні й інші наслідки його реалізації в разі ухвалення (видання) нормативно-правового акта [19, с. 150].

Структура нормативно-правового акта визначає ті складові частини, із яких складається нормативно-правовий акт. Визначення термінів мають бути чіткими, однозначними, не можна допускати подвійного їх трактування. У загальних положеннях зазначаються предмет і сфера дії правового регулювання. Саме на ці правовідносини будуть поширюватися всі інші норми нормативно-правового акта. Інші норми права є важливими для подальшого розуміння змісту всього нормативно-правового акта, дають роз'яснення особливостей правового застосування, окреслюють інші

ключові правила правового регулювання, можуть також містити відсилки до інших правових норм із метою однозначного правового регулювання правовідносин. Норми, які визначені в нормативно-правовому акті, є обов'язковими для тих суб'єктів правовідносин, що зазначені в цьому нормативно-правовому акті [15, с. 289, 290, 291].

Варто відрізнити первинний нормативно-правовий акт від акта, яким вносяться зміни (може мати лише ту змістову частину, яка відповідає за внесення змін до основного акта). Нормативно-правовий акт у структурі може також містити додатки, у яких містяться норми права, які не видається можливим викласти у стандартній формі і які водночас не можуть бути врегульовані іншим нормативно-правовим актом.

Одним із ключових доктринальних питань юридичної техніки нормотворення є конструювання норми права, яка відбиває найбільш важливі суспільні відносини, є моделлю регульованих суспільних відносин, закріплює типовість соціальних явищ і процесів і має загальнообов'язковий характер. Традиційно в нормі права виокремлюють три елементи, а саме: «гіпотезу», «диспозицію» і «санкцію». Така логіко-юридична структура характерна для правових норм, або правил поведінки, які встановлюють окремі моделі поведінки в конкретних ситуаціях. Кожна частина триелементної нормативної структури взаємопов'язана, смисловий зміст кожного елементу не може бути встановлений і зрозумілий без його зв'язку та співвідношення з іншими елементами [19, с. 153].

Усі норми права викладаються в нормативно-правовому акті послідовно та вза-

ємоузгоджено, норми права загального характеру викладаються раніше, ніж спеціальні норми права, а винятки із правила викладаються власне після загального правила.

Норми права, які змінюють нормативно-правовий акт, повинні викладатися з урахуванням його структури. Це означає, що не можна порушувати нумерацію, варто дотримуватися уніфікації та послідовності викладення, не включати загальні норми в розділ зі спеціальними та навпаки тощо [15, с. 294].

Юридична техніка безпосередньо впливає на процес застосування права. Як особливий інститут юридична техніка зумовлена потребами практичної діяльності. Юридична техніка є найважливішим засобом, за допомогою якого правові акти внутрішньо конструюються і набувають характеру офіційно визнаного документа. Юридична техніка є також засобом обміну правовою інформацією, зокрема й на міжнародному рівні, що сприяє зближенню національних правових систем, забезпечує координацію розвитку законодавчої бази з міжнародним правом, умовами для міжнародного співробітництва та міжнародної інтеграції. Юридична техніка впливає на правозастосовну діяльність, оскільки сприяє правильному розумінню правових норм, що містяться в законодавчих актах, їх правильному застосуванню як основи для ухвалення правозастосовних актів, виконання правових дій і використання механізмів правового захисту фізичних і юридичних осіб. Системний вплив на правотворчу діяльність виражається в умінні юридично правильно «конструювати» та формувати нормативний матеріал для майбутніх нормативно-правових актів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атаманчук Н. Правотворча діяльність органів Державної податкової служби України: теоретико-правові аспекти. *Нове українське право*. 2024. № 2. С. 42–49.
2. Биля І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2004. 20 с.
3. Биля-Сабадаш І. Юридична техніка як різноаспектна категорія. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. Вип. 16. С. 37–45.
4. Борщевський І., Гринь О. Сутність, зміст та значення юридичної техніки як правової категорії. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 30–36.
5. Богачова О. Нариси із законотворення. Кам'янець-Подільський : Рута, 2013. 224 с.
6. Бриль К. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів : автореф дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 18 с.

7. Дзейко Ж. Законодавча техніка в Україні : історико-теоретичне дослідження. Київ : Київський університет, 2007. 360 с.
8. Дудченко В., Русавська О. Юридична техніка (за вченням професора Рудольфа Ієрінга). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 12–17.
9. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
10. Кельман М., Мурашин О. Загальна теорія права : підручник. Київ : Кондор, 2002. 353 с.
11. Колодій А. Закон України «Про правотворчу діяльність» – основа реформування правової системи України. *Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні* : збірник матеріалів Науково-практичного круглого столу, м. Київ, 12 квітня 2024 р. Київ : Інститут правотворчості та наукоуправових експертиз НАН України, 2024. С. 27–35.
12. Купіна Л. Ефективність норм трудового права: теоретичний, нормативний та праксеологічний аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 450 с.
13. Лебеденко В. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2 (11). С. 52–56.
14. Манько Д. Юридичні технології: поняття й особливості і співвідношення із суміжними категоріями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2019. № 37. С. 6–9.
15. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність» / за заг. ред. Р. Стефанчука. Київ : Ліра-К, 2024. 576 с.
16. Риндюк В. Нормотворча діяльність : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Київ : КНЕУ, 2009. 162 с.
17. Риндюк В. Законодавча техніка: поняття, форми, види, реалізація в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 20 с.
18. Тернавська В. Правотворча політика України : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с.
19. Шутак І., Онищук І. Юридична техніка нормотворення в контексті доктринальних поглядів. *Право України*. 2021. Вип. 12. С. 146–158.
20. Шутак І. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ ; Дрогобич : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки ; Коло, 2015. 228 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.725

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.8>

ПОНЯТТЯ «АФІЛІЙОВАНА ОСОБА» В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Алмаші Ірина Михайлівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри менеджменту, підприємництва та торгівлі
Ужгородського торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету

У статті здійснено дослідження змісту поняття «афілійовані особи», проаналізовано ознаки, які характеризують дане поняття. Розкрито історико-правовий аспект застосування поняття «афілійовані особи» на законодавчому рівні, розглянуто походження даного терміна та його застосування в міжнародній практиці, зокрема в законодавстві Федеративної Республіки Німеччина, Сполучених Штатів Америки, Франції. Проаналізовано чинне законодавство у сфері господарських правовідносин щодо визначення поняття «афілійовані особи». На думку автора, варто уніфікувати такі поняття, як «афілійовані особи», «пов'язані особи», «асоційовані особи», «асоційовані підприємства», виробити єдиний підхід. Усі ці поняття об'єднують ознаки «контроль», «залежність». З поняттям «афілійовані особи» нерозривно пов'язана така ознака, як «афілійованість», яка потребує свого законодавчого визначення. На думку автора, необхідно внести зміни в Господарський кодекс України як в основоположний нормативно-правовий акт у сфері правового регулювання господарських правовідносин щодо визначення поняття «афілійовані особи», зазначити перелік афілійованих осіб. А також унести фізичних осіб до числа афілійованих, деталізувати перелік членів сімей фізичної особи, уніфікувати підхід до кола осіб, що є членами сім'ї фізичної особи. Також на законодавчому рівні доречно визначити, що відносини афілійованості можуть бути: майновими (заснованими на участі у статутному капіталі конкретної юридичної особи); організаційно-управлінськими (пов'язані з участю тих чи інших осіб в органах управління юридичних осіб). Автор вважає, що варто виокремити відносини афілійованості, які виникають між подружжям, батьками, дітьми, братами та сестрами, оскільки такі відносини, виходячи з підстав їх виникнення, наділені особливими ознаками, за характером походження вони не є майновими чи організаційно-управлінськими, але наділені власним інтересом осіб до господарських правовідносин.

Ключові слова: афілійовані особи, афілійованість, асоційовані особи, пов'язані особи, асоційовані підприємства, залежність, контроль.

Almashi Iryna. The concept of "affiliated persons" in commercial law: theoretical and legal aspect

The article studies the content of the concept of "affiliated persons" and the features that characterize this concept. The historical and legal aspect of the application of the concept of "affiliated persons" at the legislative level is revealed, the origin of the term and its application in international practice are considered, in particular the legislation of Germany, the USA, and France. The current legislation in the field of economic relations regarding the definition of the concept of "affiliated persons" was analysed. In the author's opinion, such concepts as: "affiliated persons", "related persons", "associated persons", "associated enterprises" should be unified, while developing a single approach. All these concepts combine the features of "control" and "dependence". The concept of "affiliated persons" is inextricably linked to the concept of "affiliation", which requires its own legislative definition.

Analysing this issue, in the author's opinion, it is necessary to make changes to the Commercial Code of Ukraine as a fundamental regulatory legal act in the field of legal regulation of economic relations, regarding the definition of the concept of "affiliated persons", indicate the list of affiliated persons. And also include individuals among the affiliates, detailing the list of family members of an individual, unifying the approach to the circle of persons who are family members of an individual. Also, at the legislative level, determine that affiliation relationships can be property (based on participation in the authorized capital of a specific legal entity); organizational and managerial (related to the participation of certain persons in the management bodies of legal entities). The author believes that it is worth distinguishing the affiliation relationships that arise between spouses, parents, children, brothers and sisters, since such relationships, based on the reasons for their emergence, are endowed with special features by nature of origin they are not property or organizational and managerial but endowed with a personal interest in economic justice.

Key words: affiliated persons, affiliation, associated persons, related persons, associated enterprises, dependence, control.

Важливу роль у процесі розвитку держави відіграють об'єднання юридичних осіб, холдинги, фінансово-промислові групи, які наділені впливом в економічній і політичній сферах державного управління і значною мірою здатні впливати на економічні реформи, які відбуваються всередині держави, а також можуть стосуватися транснаціонального економічного співробітництва. Прямо чи опосередковано взаємозв'язки таких суб'єктів господарсько-правових відносин характеризуються наявністю «афілійованості», «контролю», «залежності». Законодавче регулювання цих понять почалося ще в період переходу до ринкової економіки. Зважаючи на нагальну необхідність належним чином врегулювати поняття «афілійовані особи», у законодавство України було внесено низку змін щодо правового статусу суб'єктів господарських правовідносин. Однак у правовому регулюванні даної проблематики є низка питань, які потребують свого наукового дослідження.

На думку окремих фахівців, сучасне правове регулювання господарської діяльності в Україні дає змогу сформувати таку структуру афілійованих (пов'язаних) осіб, за якою справжніх власників або ж характер здійснюваних між ними операцій виявити майже неможливо. У період переходу до ринкових засад господарювання керівники державних підприємств використовували свою афілійованість з очолюваними ними суб'єктам господарювання на шкоду майновим інтересам держави та самих суб'єктів господарювання [1].

Під час дослідження даної проблематики варто звернути увагу на історико-право-

вий аспект застосування досліджуваного поняття в законодавстві України. Одним із перших нормативно-правових актів, яким урегульовувалося поняття «афілійована особа», є Указ Президента «Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії» [2] від 19 лютого 1994 р., згідно із ч. 2 розд. 1 якого афілійованими особами інвестиційного фонду й інвестиційної компанії вважалися інвестиційний керівник, засновники, а також учасники, кожний із яких володіє не менш ніж 25% інвестиційних сертифікатів. Варто зазначити майнову й організаційну залежність.

Дещо інший зміст поняття «афілійована особа» зазначено в Положенні про конкурсний відбір юридичних осіб (радників) для організації та проведення некомерційних конкурсів під інвестиційні зобов'язання, що затверджене наказом Фонду державного майна України [3] від 13 серпня 1996 р., згідно з яким афілійованою особою учасника вважалася будь-яка особа, яка володіє більш ніж 20% у статутному фонді учасника конкурсної групи або у статутному фонді якої більш ніж 20% належить учаснику конкурсної групи чи іншій юридичній особі конкурсної групи.

На рівні законів поняття «афілійована особа» урегульовано Законом України «Про акціонерні товариства» [4] 2022 р., відповідно до ст. 2 якого афілійовані одна щодо іншої особи – це: юридичні особи, одна з яких здійснює контроль над іншою або які перебувають під контролем третьої особи; члени сім'ї фізичної особи, а саме: чоловік (дружина), батьки (усиновителі), опікуни (піклувальники), брати, сестри, діти та їхні чоловіки (дружини); фізична особа

та члени її сім'ї і юридична особа, якщо ця фізична особа та/або члени її сім'ї здійснюють контроль над юридичною особою. Таке ж визначення містилося і в редакції Закону України «Про акціонерні товариства» [5] 2008 р., з тією відмінністю, що афілійованими особами вважалися юридичні особи, одна з яких здійснює контроль над іншою чи обидві перебувають під контролем третьої особи, застосовуючи водночас, на думку автора, обмеження щодо кількості юридичних осіб.

Такий же зміст, згідно із ч. 9 ст. 42 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [6], закладено законодавцем у поняття «афілійовані особи» щодо товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю. Варто погодитися з думкою В.В. Васильєвої про те, що встановлення афілійованих осіб здійснюється для встановлення відносин залежності між особами, уникнення виникнення конфлікту інтересів, впливу щодо ухвалення рішень посадовою особою та недопущення ухвалення посадовою особою рішень, які суперечать інтересам товариства [7, с. 15].

Щодо походження терміна «афілійована особа», він походить від англійського дієслова "affiliate", яке означає «приєднувати(ся), з'єднувати(ся), пов'язувати(ся)». В англо-американському законодавстві, звідки термін запозичено, поняття «афілійована особа» означає відносини між двома і більше суб'єктами, основою для виникнення яких є різні форми залежності таких суб'єктів один від одного.

Як зазначає Я.В. Клименко, поняття «афілійована особа» схоже з такими економіко-правовими категоріями, як «холдинг», «група компаній», «пов'язані підприємства», «конгломерат», «материнські та дочірні компанії, товариства, корпорації», «філія», «панівний і залежний суб'єкт», «концерн» [8, с. 217]. На думку автора, у такому разі варто зазначити не схожість цих термінів, а ознаки: «контроль», «залежність», «афілійованість».

У процесі проведення аналізу чинного законодавства варто зазначити, що станом на тепер ужито різні поняття, спільними для яких є ознаки «афілійованості», «залежності», «контролю». Так, напри-

клад, у чинному Господарському кодексі України [9] нормативно не закріплено поняття «афілійовані особи» чи «афілійованість». Натомість згідно зі ст. 126 застосовується поняття «асоційовані підприємства», що означає групу суб'єктів господарювання – юридичних осіб, пов'язаних одне з одним відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі у статутному капіталі та/або управлінні. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті розрізняються проста та вирішальна залежності між асоційованими підприємствами. Проста залежність між асоційованими підприємствами виникає у разі, якщо одне з них має можливість блокувати ухвалення рішень іншим (залежним) підприємством, які повинні ухвалюватися відповідно до закону та/або установчих документів цього підприємства кваліфікованою більшістю голосів.

Вирішальна залежність між асоційованими підприємствами виникає тоді, якщо між підприємствами встановлюються відносини контролю – підпорядкування завдяки переважній участі підприємства, що контролює, у статутному капіталі та/або загальних зборах чи інших органах управління іншого (дочірнього) підприємства, зокрема володіння контрольним пакетом акцій.

Якщо проаналізувати дане положення, то зазначається залежність майнова (економічна) або організаційна, але суто щодо юридичних осіб. На думку автора, необхідно внести зміни в Господарський кодекс України як в основоположний нормативно-правовий акт у сфері правового регулювання господарських правовідносин щодо визначення поняття «афілійовані особи», зазначити перелік афілійованих осіб. А також внести фізичних осіб до числа афілійованих, деталізувати перелік членів сімей фізичної особи.

Аналіз інших нормативно-правових актів дає підстави автору стверджувати необхідність уніфікації понять «афілійовані особи», «асоційовані особи», «пов'язані особи», «асоційовані підприємства» тощо. Так, згідно зі ст. 2 Закону України «Про банки та банківську діяльність» [10] до асоційованих осіб належать чоловік або дружина, прямі родичі цієї особи (батько, мати, діти, рідні брати

та сестри, дід, баба, онуки), прямі родичі чоловіка або дружини цієї особи, чоловік або дружина прямого родича. Під афілійованою особою банку розуміється будь-яка юридична особа, у якій банк має істотну участь або яка має істотну участь у банку. Порівняно із Законом України «Про акціонерні товариства» значно розширено коло членів сім'ї фізичної особи, які належать до афілійованих осіб.

Окремі аспекти щодо усунення прогалин законодавства у сфері визначення поняття «афілійовані особи» й ознаки, що характеризують дане поняття, зазначені в пояснювальній записці до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо статусу афілійованих осіб) [1]. Метою даного проекту закону України узгодження зі світовими стандартами правового регулювання статусу афілійованих осіб, а також регламентації засобів захисту інтересів залежних (дочірніх) суб'єктів господарювання, урегулювання питання взаємної участі суб'єктів господарювання.

Так, пропонується ввести в Господарський кодекс України поняття «афілійовані особи», «афілійованість». На думку авторів законопроекту, під афілійованою особою треба розуміти фізичну або юридичну особу (асоційовані підприємства також), яка здійснює прямий/опосередкований контроль або суттєвий вплив на суб'єкта господарювання або контролюється ним, або перебуває під спільним контролем із суб'єктом господарювання, реалізує водночас спільний економічний інтерес з іншими суб'єктами господарювання, що дозволяє визначати рішення особи, яка перебуває під контролем або зазнає суттєвого впливу, а також спільно вчиняти дії, відмінні від звичайних дій інших суб'єктів господарювання на ринку.

Афілійованість згідно з вищезгаданим проектом закону визначається як ознака, яка вказує на здатність будь-якої особи (юридичної чи фізичної) здійснювати контроль або суттєвий вплив на діяльність суб'єкта господарювання, яка виникає через майнові, договірні, організаційно-управлінські, родинні та/або змішанні відносини, а також через спільний економічний інтерес, шляхом визначення рішень і дій, які ухвалює такий суб'єкт господа-

рювання, або здійснення впливу на їхній зміст. Окрім того, на думку авторів, пропонується закріпити основний критерій «афілійованості (пов'язаності)» – можливість нав'язувати або визначати рішення суб'єкта господарювання. До числа афілійованих віднесені контролюючі (головні), підконтрольні (залежні) та такі, що перебувають під спільним контролем особи.

З огляду на важливість інформації про афілійованих осіб, на вимогу Національної комісії із цінних паперів та фондового ринку акціонерне товариство надає перелік афілійованих осіб та відомості про належні їм акції товариства. Як зазначає С.М. Дядюк, у сфері розкриття інформації про наявність відносин афілійованості норми права варто поділити на групи, які регулюють: 1) порядок установавлення відносин залежності та розкриття інформації про це всіма суб'єктами господарювання; 2) особливий, відмінний від загального, порядок розкриття окремими суб'єктами господарювання інформації про відносини залежності; 3) звітність щодо наявності вже встановлених відносин залежності та переліку афілійованих осіб [11, с. 138].

Щодо міжнародного досвіду в досліджуваній сфері, у США такі підприємства називаються зв'язаними (associated), подібний термін уживається в законодавстві Федеративної Республіки Німеччина (assoziierte), в Англії це «групи компаній», іноді вживається термін «афілійовані компанії», у Франції – «афілійовані компанії» ("les compagnies affiliées") [12, с. 119].

Згідно із Законом Федеративної Республіки Німеччина «Про акціонерні товариства» від 6 вересня 1965 р. афілійованими є такі підприємства, коли одне з них має більшість часток у капіталі іншого або більшість голосів, одне підприємство є залежним, а інше головним, підприємства входять до складу концерну або пов'язані взаємною участю, або є сторонами підприємницького договору.

У правових актах США, у пп. 2 п. «а» ст. 1841 розд. 12 Зводу законів США, компанія визнається такою, що контролюється іншою компанією чи банком, якщо вона володіє або контролює (безпосередньо чи опосередковано) більше 25% голосів, здійснює контроль за виборами більшості директорів, визнана мотивова-

ним рішенням ради керівників Федеральної резервної системи (ФРС) такою, що здійснює (прямо чи побічно) «контролюючий вплив» на керування чи ухвалення рішень. У французькому Законі «Про торгові товариства» 1966 р. розглянуто як «системи участі» володіння контролюючою компанією від 10 до 50% капіталу іншого товариства. Належність частини капіталу в розмірі більше ніж 50% служить підставою вважати підконтрольну фірму філією.

У Законі Республіки Казахстан «Про акціонерні товариства» від 13 травня 2003 р. поняття «афілійовані особи» охоплює коло осіб, які можуть бути стороною відповідного правочину, у зв'язку із чим може існувати загроза порушення інтересів як самого акціонерного товариства, так і його акціонерів через те, що такі особи будуть мати заінтересованість у вчиненні правочину.

На думку Я.В. Клименко, відносини афілійованості можуть бути: майновими (заснованими на участі у статутному капіталі конкретної юридичної особи); договірними (на підставі договору визначати рішення, ухвалені іншими особами); організаційно-управлінськими (пов'язані з участю тих чи інших осіб в органах управління юридичних осіб); спорідненими (виникають між подружжям, батьками, дітьми, братами та сестрами).

Найчастіше більш значну роль мають відносини не стільки майнової, скільки управлінської залежності між суб'єктами, що мають вплив на діяльність юридичної особи. Організаційно-управлінськими чинниками набуття афілійованих відносин (відносин контролю) між фізичними та/або юридичними особами можуть бути: зосередження в однієї особи, яка не є учасником товариства і діє на підставі довіреностей учасників, значної кількості голосів; обіймання однією особою посади в органах управління у двох і більше підприємствах [8, с. 218–221].

У п. 20 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі» [13] уживається поняття «пов'язана особа», якому притаманна ознака афілійованості, такими визнаються: 1) юридична особа, яка здійснює контроль над учасником процедури закупівлі або контролюється учасником

процедури закупівлі, або перебуває під спільним контролем з учасником процедури закупівлі; 2) фізична особа або члени її сім'ї, які здійснюють контроль над учасником процедури закупівлі; 3) службова (посадова) особа учасника процедури закупівлі, уповноважена здійснювати від імені учасника процедури закупівлі юридичні дії, а також члени сім'ї такої службової (посадової) особи; 4) фізична особа – уповноважена особа замовника, керівник замовника та/або члени їхніх сімей, які здійснюють контроль над учасниками процедури закупівлі або уповноважені здійснювати від імені учасника процедури закупівлі юридичні дії, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільно-правових відносин.

Членами сім'ї згідно із Законом вважаються подружжя, діти, батьки, рідні брати і сестри, дідусі, бабусі, онуки, усиновлювачі, усиновлені, а також інші особи, за умови їх постійного проживання разом із пов'язаною особою і ведення з нею спільного господарства. Тобто афілійованими особами вважаються також інші особи, за умови їх постійного проживання разом із пов'язаною особою і ведення з нею спільного господарства, що значно розширює коло осіб порівняно з нормами вищевказаних законів.

На думку Я.В. Клименко, зважаючи на те, що пов'язані підприємства юридично можуть бути незалежними, такий стан надає можливості для зловживання. Наприклад, ухилення від оподаткування через укладення фіктивних угод із залежним підприємством, отримання кредиту через дане підприємство та його неповернення без понесення юридичної відповідальності тощо [14, с. 153].

Як зазначає Р.В. Джох, поняття «пов'язані особи» у законодавчих актах і наукових публікаціях розкривається через близькі за значенням категорії: «вплив», «суттєвий вплив», «контроль». Існує два порядки визнання суб'єктів господарювання пов'язаними особами. Згідно з нормативним (формальним порядком), пов'язаними є особи: 1) які володіють (прямо чи опосередковано) корпоративними правами іншої особи; 2) між якими є родинні зв'язки; 3) одна чи кілька осіб мають повноваження на призначення орга-

нів управління іншої особи; 4) між якими наявні договірні відносини. Згідно із судовим порядком пов'язаними особами можуть бути визнані особи за позовом контролюючого органу за умови, що одна чи кілька таких осіб здійснювали практичний контроль за рішеннями іншої особи [15, с. 193].

Висновки. У результаті проведеного аналізу даної проблематику зазначимо, що, на думку автора, необхідно внести зміни в Господарський кодекс України як в основоположний нормативно-правовий акт у сфері правового регулювання господарських правовідносин щодо визначення поняття «афілійовані особи», зазначити перелік афілійованих осіб. А також унести фізичних осіб до числа афілійованих, деталізувати перелік членів сімей фізичної особи, уніфікувати підхід до кола осіб, що є членами сім'ї фізичної особи.

Варто уніфікувати поняття, які застосовуються в чинному господарському законодавстві: «афілійовані особи», «пов'язані особи», «асоційовані особи», «асоційовані підприємства», виробити водночас єдиний підхід. Усі ці поняття об'єднують ознаки «контроль», «залежність».

З поняттям «афілійовані особи» нерозривно пов'язана така ознака, як «афілійованість», яка потребує свого законодавчого визначення. Варто зауважити такі її характерні особливості, як «залежність», «контроль».

У Законі України «Про публічні закупівлі» під здійсненням контролю розуміється можливість здійснення вирішального впливу на господарську діяльність учасника процедури закупівлі. Такий вплив може здійснюватися безпосередньо або через інших фізичних чи юри-

дичних осіб, зокрема, шляхом реалізації права володіння або користування всіма їхніми активами чи їхньою значною часткою, права вирішального впливу на формування складу або результати голосування, а також можливості визначати умови господарської діяльності, надавати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління учасника процедури закупівлі, або володіння часткою (паєм, пакетом акцій), що становить не менше ніж 25% статутного капіталу учасника процедури закупівлі. Отже, такий вплив може характеризуватися і майновими, і організаційно-управлінськими чинниками.

Для фізичної особи загальна сума володіння часткою у статутному капіталі учасника процедури закупівлі визначається залежно від обсягу корпоративних прав, що сукупно належать такій фізичній особі, членам її сім'ї та юридичним особам, які контролюються нею або членами її сім'ї.

Також на законодавчому рівні визначити, що відносини афілійованості можуть бути: майновими (заснованими на участі у статутному капіталі конкретної юридичної особи); договірними (виникають на підставі договору); організаційно-управлінськими (пов'язані з участю тих чи інших осіб в органах управління юридичних осіб). Варто виокремити відносини афілійованості, які виникають між подружжям, батьками, дітьми, братами і сестрами, оскільки такі відносини, згідно з підставами їх виникнення, наділені особливими ознаками, за характером походження вони не є майновими чи організаційно-управлінськими, але наділені власним інтересом осіб до господарських правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо статусу афілійованих осіб). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=43328&pf35401=222195> (дата звернення: 22.02.2025).
2. Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії : Указ Президента від 19 лютого 1994 р. № 55/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55/94#Text> (дата звернення: 21.02.2025).
3. Положення про конкурсний відбір юридичних осіб (радників) для організації та проведення некомерційних конкурсів під інвестиційні зобов'язання : наказ Фонду державного майна України від 13 серпня 1996 р. № 919. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0553-96#Text> (дата звернення: 23.02.2025).
4. Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № № 18–19. Ст. 81.

5. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50–51. Ст. 384.
6. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 6 лютого 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69.
7. Васильєва В.В. Посадові особи в товариствах з обмеженою та додатковою відповідальністю. *Право і суспільство*. 2019. С. 12–18.
8. Клименко Я.В. Афілійовані особи: походження терміну, критерії визначення й застосування у вітчизняній та міжнародній практиках. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Серія «Економічні науки». 2014. Вип. 26. С. 215–226.
9. Господарський кодекс України : Закон від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
10. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5. Ст. 30.
11. Дядюк С.М. До питання розкриття інформації про афілійованих (пов'язаних) осіб суб'єкта господарювання. *Університетські наукові записки*. 2011. № 8 (39). С. 130–141.
12. Мамутов В.К., Чувпило О.О. Господарче право зарубіжних країн : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Ділова Україна, 1996. 352 с.
13. Про публічні закупівлі : Закон України від 25 грудня 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 9. Ст. 89.
14. Клименко Я.В. Нормативно-правове регулювання відносин між афілійованими особами у міжнародному та українському законодавстві: порівняльний аспект. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Серія «Економічні науки». 2016. Вип. 29. С. 151–163.
15. Джох Р.В. Пов'язані особи за податковим законодавством України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 188–194.

ЗВЕРНЕННЯ СТЯГНЕННЯ НА ОБ'ЄКТ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ У КРЕДИТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

Гриняк Андрій Богданович,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заступник директора Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України з наукової роботи

Статтю присвячено аналізу наслідків порушення боржником кредитних зобов'язань у контексті захисту порушених прав кредитора шляхом звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Виокремлено підстави звернення стягнення на об'єкт довірчої власності, як-от: прострочення; несплата боржником процентів; невиконання чи неналежне виконання боржником зобов'язання щодо повернення речі, визначеної родовими ознаками; передання боржником об'єкта довірчої власності в користування третім особам без дозволу кредитора; експлуатація боржником об'єкта довірчої власності у спосіб, що загрожує істотним зниженням його вартості чи знищенням; невиконання обов'язку щодо страхування об'єкта довірчої власності тощо. Розглянуто законодавчі вимоги щодо обов'язкового звернення кредитором стягнення на об'єкт довірчої власності. Зроблено висновок з урахуванням наведеного обов'язку кредитора звернути стягнення на майно боржника з підстав, що безпосередньо не пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням ним зобов'язань, про наділення довірчої власності особливою, нетиповою для способів забезпечення виконання зобов'язань правовою природою.

Проаналізовано порядок звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Встановлено, що звернення стягнення на об'єкт довірчої власності характеризується спрощеним порядком реалізації через механізм відчуження в безспірному порядку. Задоволення вимог кредитора можливе як через звернення стягнення на об'єкт довірчої власності, так і шляхом набуття права приватної власності кредитора на цей об'єкт. Проаналізовано порядок визначення ціни продажу об'єкта довірчої власності, процедуру реалізації боржником переважного права на придбання майна, щодо якого кредитором ухвалено рішення про звернення стягнення. Виокремлено випадки виконання обов'язку боржника третьою особою (передоручення виконання). Визначено особливості реалізації права на звернення стягнення на такий об'єкт довірчої власності, як житло.

Ключові слова: договір, довірча власність, кредитні зобов'язання, об'єкт довірчої власності, переважне право, житло, правові наслідки, звернення стягнення.

Hryniak Andrii. Foreclosure on trust property in loan obligations

The article analyzes the consequences of a debtor's breach of loan obligations in the context of protection of the creditor's violated rights by way of foreclosure on a trust property. The author distinguishes the grounds for foreclosure on the trust property: delay; non-payment of interest by the debtor; non-fulfillment or improper fulfillment by the debtor of the obligation to return the thing defined by generic characteristics; transfer by the debtor of the trust property for use by third parties without the creditor's permission; operation by the debtor of the trust property in a manner that threatens to significantly reduce its value or destroy it; failure to fulfill the obligation to insure the trust property, etc. The author analyzes the legislative requirements for mandatory foreclosure by a creditor on a trust property object. The author concludes that, taking into account the above obligation of the creditor to foreclose on the debtor's property on the grounds not directly related to the debtor's failure to fulfill or improper fulfillment of its obligations, the trust property has a special legal nature which is atypical for the methods of ensuring the fulfillment of obligations.

The author analyzes the procedure for foreclosure on a trust property object. It is established that foreclosure on a trust property is characterized by a simplified procedure for implementation through the mechanism of indisputable alienation. The creditor's claims may be satisfied both by foreclosure on the trust property and by acquiring the creditor's private property right to this property. The author analyzes the procedure for determining the sale price of a trust property, and the procedure for exercising the debtor's preemptive right to acquire property in respect of which the creditor has decided to foreclose. The cases of fulfillment of the debtor's obligation by a third party (assignment of performance) are highlighted. The author identifies the peculiarities of exercising the right to foreclose on such trust property as housing.

Key words: agreement, trust property, loan obligations, trust property, preemptive right, housing, legal consequences, foreclosure.

Упродовж досить тривалого періоду розвитку приватноправових відносин інститут забезпечення виконання зобов'язань в Україні не зазнавав суттєвих модернізацій. І лише з набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» законодавчий перелік способів забезпечення цивільно-правових зобов'язань доповнено новим способом – забезпечувальною довірчою власністю. Зазначений спосіб належить до групи речових способів забезпечення виконання зобов'язань і передбачає передання довірчим засновником довірчому власнику речового титулу власника на визначене майно, ключовою метою якого є гарантування задоволення майнового інтересу кредитора коштом об'єкта довірчої власності в разі невиконання чи неналежного виконання боржником кредитного зобов'язання.

Результативність захисту порушених прав кредитора в забезпеченому зобов'язанні безпосередньо залежить від ефективності механізму відновлення майнового стану кредитора шляхом застосування вибраного способу забезпечення виконання зобов'язань. У контексті забезпечення виконання кредитних зобов'язань ідеться про захист порушених прав кредитора шляхом звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Зокрема, ч. 1 ст. 597–6 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачено положення, за яким у разі прострочення виконання боржником основного зобов'язання довірчий власник уповноважений звернути стягнення на об'єкт довірчої власності за умови, що строк прострочення перевищує 20 календарних днів [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 612 ЦК України боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не розпочав вико-

нання зобов'язання або не виконав його у строк, установлений договором або законом. Отже, якщо боржник не виконав основного зобов'язання з повернення кредиту впродовж 20 календарних днів з моменту спливу передбаченого договором строку його виконання, довірчий власник може застосувати захід щодо звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Водночас законодавець здійснює диференціацію строків прострочення боржником виконання кредитного зобов'язання залежно від встановленого договором способу його виконання – у повному обсязі або частинами. Зокрема, у разі прострочення боржником виконання частини основного зобов'язання довірчий власник має право звернути стягнення на об'єкт довірчої власності, якщо прострочення виконання боржником основного зобов'язання триває більше 30 календарних днів. За загальним правилом, установленим ст. 529 ЦК України, кредитор має право не приймати від боржника виконання його обов'язку частинами, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Водночас специфіка кредитних зобов'язань полягає в можливості їх виконання частинами (шляхом розстрочення виконання) що, зокрема, відображено в ч. 2 ст. 1050 ЦК України. З огляду на вказане видається, що законодавча диференціація строків прострочення виконання таких зобов'язань є цілком виправданою. Водночас правовими наслідками перевищення встановлених строків прострочення повернення кредиту, незалежно від способу такого повернення, є звернення кредитором стягнення на майно, що перебуває в довірчій власності.

Окрім прострочення виконання, законодавець визначає й інші підстави для

звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Такими підставами є: несплата боржником процентів; неповернення речі, визначеної родовими ознаками, у такій самій кількості, такого самого роду та такої самої якості; передання боржником об'єкта довірчої власності в користування третім особам без дозволу кредитора; експлуатація боржником об'єкта довірчої власності у спосіб, що загрожує істотним зниженням його вартості чи знищенням; невиконання обов'язку щодо страхування об'єкта довірчої власності тощо. У разі вчинення боржником цих чи інших дій (бездіяльності), що порушують взяті на себе за договором про встановлення довірчої власності зобов'язання, довірчий власник має право ухвалити рішення про необхідність дострокового виконання основного зобов'язання та повідомити про таке рішення боржника. Щодо цього варто наголосити, що хоча законодавець не деталізує форму та спосіб повідомлення боржника про необхідність дострокового виконання основного зобов'язання, доцільним було б здійснити таке повідомлення в письмовій формі та зафіксувати факт отримання його боржником з метою уникнення в майбутньому спорів.

Загалом зазначимо, що така вимога кредитора про необхідність дострокового виконання боржником основного зобов'язання передусім пов'язана з виникненням у нього сумніву щодо можливості задоволення свого матеріального інтересу коштом об'єкта довірчої власності в разі невиконання основного зобов'язання, на що, власне, і спрямовані способи забезпечення виконання зобов'язань. Саме тому норму ч. 3 ст. 597–6 ЦК України треба розглядати як додаткову гарантію захисту прав та інтересів кредитора: «у випадку, якщо боржник не виконує рішення довірчого власника про дострокове виконання основного зобов'язання протягом 30 календарних днів з моменту отримання такого повідомлення (якщо інший строк не встановлено договором), довірчий власник має право звернути стягнення на об'єкт довірчої власності».

На підтвердження цього в ч. 4 ст. 597–6 ЦК України закріплено як альтернативну, так і одночасну можливість довірчого власника в разі порушення користувачем

обов'язків щодо збереження чи користування об'єктом довірчої власності звернути на нього стягнення та/або вжити заходів для збереження чи страхування об'єкта довірчої власності у своїх інтересах і власним коштом. У такому разі довірчий засновник або третя особа, уповноважена користуватися об'єктом довірчої власності, зобов'язані на вимогу довірчого власника негайно відшкодувати останньому всі витрати, понесені у зв'язку з ужиттям заходів щодо збереження та страхування об'єкта довірчої власності, що загалом відповідає загальному правилу про те, що витрати на утримання об'єкта довірчої власності, якщо інше не встановлено договором, несе користувач.

На відміну від диспозитивних положень ст. 597–6 ЦК України, які надають кредиторowi право самостійно, на власний розсуд ухвалити рішення про необхідність звернення стягнення на об'єкт довірчої власності, норми ст. 597–7 ЦК України встановлюють випадки обов'язкового звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Зокрема, довірчий власник зобов'язаний звернути стягнення на об'єкт довірчої власності в разі настання однієї з таких обставин: 1) державної реєстрації рішення про припинення юридичної особи – боржника за основним зобов'язанням або довірчого власника; 2) ухвалення судом постанови про визнання боржника за основним зобов'язанням або довірчого власника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури; 3) смерті боржника за основним зобов'язанням, визнання його недієздатним або померлим [2, с. 270].

Щодо цього у правовій доктрині тривають дискусії про доцільність закріплення такого обов'язку кредитора, адже він суперечить не лише природі забезпечення виконання зобов'язань, які передбачають право, однак не обов'язок кредитора, звернути стягнення на предмет забезпечення виконання цивільно-правового зобов'язання для погашення основного зобов'язання, а й загальним засадам цивільного законодавства, адже боржник, який фактично не порушив жодних взятих на себе обов'язків, належно дотримується умов договору, набуває ризику втрати переданого в довірчу власність майна

з підстав, що не залежать від його волі, зокрема через ухвалення кредитором рішення про припинення своєї діяльності або через порушення проти кредитора процедури банкрутства, та позбавляється можливості виплатити заборгованість грошима. О.С. Яворська щодо цього слушно наголошує, що в разі смерті боржника (оголошення померлим) його договірні обов'язки успадковуються, за винятком тих, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця (ст. 1219 ЦК). За логікою ж ст. 597–7 ЦК України, якщо зобов'язання за кредитним договором, договором позики забезпечене правом довірчої власності, то факти смерті, визнання недієздатним, оголошення померлим боржника породжує обов'язок кредитора звернути стягнення на об'єкт довірчої власності [3, с. 285]. З урахуванням наведеного обов'язку кредитора звернути стягнення на майно боржника з підстав, що безпосередньо не пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням ним зобов'язань, є підстави для висновку про наділення довірчої власності особливою, нетиповою для способів забезпечення виконання зобов'язань правовою природою.

У результаті проведеного аналізу порядку звернення стягнення на об'єкт довірчої власності варто насамперед наголосити, що стягнення здійснюється шляхом його продажу довірчим власником будь-якій особі-покупцеві. Водночас сторони договору про встановлення довірчої власності мають право передбачити інші способи звернення стягнення, наприклад у судовому порядку, що властиво зверненню стягнення на предмет застави (ст. 590 ЦК України). Реалізації майна шляхом продажу передуює виконання довірчим власником обов'язку не пізніше ніж за 30 днів до укладення договору купівлі-продажу, у письмовій формі повідомити боржника, користувача та довірчого засновника про свій намір укласти договір, а також мінімальну ціну продажу. Закріплений обов'язок кредитора щодо повідомлення боржника про намір звернути стягнення на предмет довірчої власності шляхом продажу зумовлений наданням боржнику переважного права на його придбання, а невиконання кредитором цього обов'язку передбачає несприятливі

майнові наслідки – відшкодування завданих збитків.

У разі реалізації боржником (користувачем, довірчим засновником) переважного права на придбання майна, щодо якого кредитором ухвалено рішення про звернення стягнення, він повинен упродовж п'яти днів із дня отримання повідомлення від кредитора письмово повідомити останнього про своє бажання придбати об'єкт довірчої власності та внести грошову суму в розмірі мінімальної ціни продажу об'єкта довірчої власності, повідомленої довірчим власником, на депозит нотаріуса. Зазначимо, що внесення коштів на депозит нотаріуса на практиці є ефективним правовим інструментом, що дозволяє безпечно здійснювати різноманітні фінансові операції, зокрема й у сфері виконання боргових зобов'язань. Процедурні особливості внесення грошових коштів на депозит нотаріуса визначаються гл. 21 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. Зокрема, п. 1.2 встановлено правило, за яким прийняття нотаріусом на депозитний рахунок грошових сум і цінних паперів проводиться за місцем виконання зобов'язання [4]. Місцем виконання грошового зобов'язання за п. 4 ч. 1 ст. 532 ЦК України, якщо інше не встановлено договором, є проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, – за її місцезнаходженням на момент виникнення зобов'язання. Отже, прибуття боржника (довірчого засновника, користувача) у місце виконання зобов'язання, передання нотаріусу всіх необхідних документів, а також перерахування та зарахування на депозитний рахунок нотаріуса грошових коштів можуть тривати більше ніж п'ять днів. Це свідчить про досить обмежений характер строку для реалізації боржником (довірчим засновником, користувачем) переважного права придбання об'єкта довірчої власності та вимагає від останніх неабиякої оперативності. Із дня отримання довірчим власником письмового повідомлення про намір боржника (користувача, довірчого засновника) придбати об'єкт довірчої власності та внесення відповідної грошової суми на депозит нотаріуса боржник набуває переважне

право на придбання об'єкта довірчої власності в довірчого власника.

Окремий інтерес становить порядок визначення ціни продажу об'єкта довірчої власності. Зокрема, прерогатива щодо визначення ціни належить довірчому власнику одноособово, до того ж вона не може бути меншою за мінімальну ціну, повідомлену боржникові (користувачеві, довірчому засновникові). Убачається, що такий законодавчий підхід до визначення ціни об'єкта довірчої власності варто розглядати як особливість досліджуваного способу забезпечення виконання зобов'язань, адже, наприклад, вартість предмета іпотеки визначається за згодою між іпотекодавцем і іпотекодержателем або шляхом проведення оцінювання предмета іпотеки відповідним суб'єктом оціночної діяльності (ст. 5 Закону України «Про іпотеку») [5]. Доцільність закріплення прерогативи одноосібного визначення кредитором ціни об'єкта довірчої власності викликає значні сумніви як серед науковців, так і серед практиків, адже такий підхід зумовлює ризик суттєвого порушення балансу прав кредитора та боржника. Зважаючи на те, що на довірчого власника не покладається обов'язку з визначення ціни об'єкта довірчої власності на основі звичайних (ринкових) цін, створюється загроза маніпуляцій щодо ціни об'єкта довірчої власності.

Водночас законодавець у ч. 4 ст. 597–8 ЦК України закріпив механізм недопущення неправомірного збагачення довірчого власника завдяки перевищенню ціни об'єкта довірчої власності над розміром заборгованості, установив, що сума перевищення ціни продажу об'єкта довірчої власності над розміром заборгованості боржника перед довірчим власником сплачується довірчим власником довірчому засновнику, якщо інше не передбачено договором про встановлення права довірчої власності. Такий підхід є виправданим, адже відповідає принципу еквівалентного, рівноцінного заміщення боргу завдяки забезпеченню виконання зобов'язань. Водночас законодавець до переліку майнових вимог, які довірчий власник може задовольнити в повному обсязі коштом об'єкта довірчої власності відносить: проценти, неустойку, суму збитків, завданих порушенням зобов'язання, витрати

на утримання об'єкта довірчої власності. Наведений перелік вимог не є вичерпним і може корегуватися залежно від домовленостей довірчого засновника та довірчого власника, відображених в умовах договору про встановлення довірчої власності.

Довірчий власник після звернення стягнення на об'єкт довірчої власності зобов'язаний надіслати довірчому засновнику та боржнику, якщо він не є довірчим засновником, звіт про розподіл коштів від продажу об'єкта довірчої власності. Убачається, що закріплення зазначеного обов'язку кредитора спрямоване насамперед на забезпечення інтересів довірчого засновника і недопущення неправомірних маніпуляцій з об'єктом довірчої власності з боку довірчого власника. Водночас законодавець у ч. 6 ст. 597–8 ЦК України закріпив за сторонами договору про встановлення довірчої власності право відійти від положень ЦК України і самостійно, на власний розсуд узгодити питання щодо порядку звернення стягнення на об'єкт довірчої власності, мінімальної вартості такого об'єкта в разі продажу його довірчим власником або передбачити право довірчого власника отримати об'єкт довірчої власності у свою власність (без обмежень на користування та розпорядження) у рахунок виконання зобов'язань боржника. Такий законодавчий підхід є виправданим в контексті дотримання диспозитивних засад цивільного права та забезпечення можливості впорядкування правовідносин на засадах саморегулювання.

Натомість законодавець у ч. 1 ст. 597–10 ЦК України закріпив заборону на звернення стягнення на об'єкт довірчої власності за зобов'язаннями довірчого власника. Це насамперед пов'язано зі специфікою довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань, адже, незважаючи на те, що з моменту встановлення права довірчої власності право власності довірчого засновника на майно припиняється, а кредитор набуває право довірчої власності на майно, обсяг правомочностей, що входять до змісту останнього, є більш обмежений порівняно із правомочностями, що становлять зміст права власності. Так, довірчий власник позбавлений права відчуження такого майна до моменту виникнення в нього права (обов'язку) щодо

звернення стягнення на нього. Цілком очевидно, що такий законодавчий підхід має на меті забезпечити схоронність об'єкта права довірчої власності та захистити інтереси боржника, який зацікавлений у поверненні йому майна, переданого в довірчу власність.

Під час проведення аналізу випадків виконання обов'язку боржника за основним зобов'язанням третьою особою (передоручення виконання), яке у сфері кредитних зобов'язань є звичною практикою, варто наголосити на відсутності будь-яких законодавчих застережень щодо можливості виконання кредитних зобов'язань особою, яка не є боржником. За загальним правилом, закріпленим у ч. 1 ст. 528 ЦК України, виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не випливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою. Отже, згідно із ч. 2 ст. 597–10 ЦК України третя особа, яка цілком виконала основне зобов'язання боржника перед довірчим власником, може вимагати звернення стягнення на об'єкт довірчої власності за зобов'язаннями довірчого засновника. Такий підхід загалом відповідає положенням ч. 3 ст. 528 ЦК України, за якими до третьої особи, яка виконала перед кредитором обов'язок боржника в основному зобов'язанні, переходять права кредитора в зобов'язанні.

Своя специфіка передбачена щодо особливостей реалізації права на звернення стягнення на такий об'єкт довірчої власності, як житло. Зважаючи на специфіку житла як придатного для проживання приміщення, потребують вирішення питання виселення з нього осіб, які там проживали. Так, усі мешканці житлового приміщення зобов'язані на письмову вимогу довірчого власника або особи, яка отримала право власності на приміщення від довірчого власника, звільнити житлове приміщення протягом десяти днів із дня отримання такої вимоги. Зазначимо, що вказана вимога відповідає положенням чинного законодавства, зокрема ч. 1 ст. 109 Житлового кодексу України (далі – ЖК України), згідно

з якими виселення із займаного жилого приміщення допускається з підстав, установлених законом. Примусове виселення із житла, на яке довірчим власником звернуто стягнення в порядку забезпечення виконання кредитних зобов'язань, є вимушеним і цілком виправданим заходом, спрямованим на забезпечення кредитору можливості безперешкодно реалізувати об'єкт довірчої власності шляхом продажу, таким чином отримати задоволення своїх майнових вимог. Зауважимо, що вимога про примусове виселення законодавчо передбачена й для мешканців житла, яке є предметом іпотеки (ст. 109 ЖК України). Водночас ч. 4 ст. 109 ЖК України визначає, що виселення громадян у разі звернення стягнення на жилі приміщення, що були придбані ними завдяки кредиту (позики) банку чи іншої особи, повернення якого забезпечене іпотекою відповідного жилого приміщення, є підставою для надання цим громадянам жилих приміщень із фондів житла для тимчасового проживання [6]. На відміну від цього, надання мешканцям житлового приміщення, яке є об'єктом довірчої власності, іншого житла у зв'язку з виселенням їх унаслідок звернення кредитором стягнення на об'єкт довірчої власності чинним законодавством не передбачається. Якщо мешканці не звільняють житлове приміщення в установлений ЦК України або інший погоджений сторонами строк, їх примусове виселення здійснюється на підставі рішення суду.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що процедурі звернення стягнення на об'єкт довірчої власності у кредитних зобов'язаннях притаманна своя специфіка. Зокрема, правовими підставами для звернення стягнення на об'єкт довірчої власності є як порушення позичальником зобов'язань за договором, так і настання інших передбачених законом обставин, які загалом не залежать від волі учасників забезпечувальних довірчих правовідносин. Звернення стягнення на об'єкт довірчої власності характеризується спрощеним порядком реалізації через механізм відчуження в безспірному порядку. Навіть більше, задоволення вимог кредитора можливе як завдяки зверненню стягнення на об'єкт довірчої власності, так і шляхом набуття права приватної власності кредитора на цей об'єкт.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Закон № 435-IV від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. Ст. 356.
2. Гриняк А.Б., Сигидин М.М. Особливості застосування нотаріусами конструкції довірчої власності як способу забезпечення виконання кредитно-позикових зобов'язань. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2022. № № 1–3 (121–123). С. 270.
3. Яворська О.С. Право довірчої власності: пан або пропав. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 98-й річниці із дня народження докт. юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова, м. Харків, 28.02.2020 р. Харків : Право, 2020. С. 285.
4. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
5. Про іпотеку : Закон України № 898-IV від 05.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313.
6. Житловий кодекс України : Закон № 5464-X від 30.06.1983. *Відомості Верховної Ради України*. 1983. Додаток до № 28. Ст. 573.

УДК 347.5

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.10>

ФІДУЦІАРНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЛОЯЛЬНОСТІ У ВІДНОСИНАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЮРИДИЧНИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ

Трубаков Євген Олександрович,

orcid.org/0009-0006-1005-0046

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

У статті аналізуються фідучіарні відносини в українському праві, зокрема ті, що пов'язані зі сферою юридичного представництва. Відзначається, що фідучіарна лояльність не є цивільно-правовим обов'язком, оскільки не передбачає відповідної форми поведінки для зобов'язаної особи. Це радше правовий стандарт, який складається із сукупності правил. Досліджується специфіка фідучіарної лояльності у взаєминах між юристами (адвокатами) та клієнтами, з урахуванням різних джерел регулювання, як-от: закони, Правила адвокатської етики та внутрішні документи організацій. Аналізуються ключові аспекти фідучіарної лояльності, як-от уникнення конфлікту інтересів, збереження конфіденційності (зокрема, адвокатської таємниці, її обмежень), здійснення належної ідентифікації клієнта та ведення комунікації з ним. Автор підкреслює, що фідучіарна лояльність не є необмеженою, а лімітована вимогою дотримання закону та норм професійної етики. Відзначається, що українське законодавство містить багато з фідучіарних принципів, покликаних забезпечити обов'язок фідучіарної лояльності під час здійснення юридичного представництва юристами або адвокатами. У статті підкреслюється, що існує прогалина в регулюванні питання конфлікту інтересів для юристів, які не є адвокатами, а також у питаннях, пов'язаних із забезпеченням конфіденційності. Пропонується вдосконалити законодавство, зокрема внести зміни до останнього, передбачити в Цивільному кодексі України уніфіковані норми щодо уникнення конфлікту інтересів і конфіденційності, що мають бути спільними як для юристів, так і для адвокатів. Окрім того, пропонується доповнити Цивільний кодекс України і застереженням про те, що порушення фідучіарної лояльності є підставою для покладення на винну особу цивільної відповідальності. Автор наголошує на недостатності лише дисциплінарної відповідальності, яка нині здебільшого настає в разі порушення фідучіарної лояльності у сфері, що пов'язана з юридичним представництвом клієнтів.

Ключові слова: фідучіарні правовідносини, рекодифікація цивільного права, обов'язок лояльності, юридичне представництво, правила адвокатської етики, адвокатська таємниця.

Trubakov Yevhen. Fiduciary duty of loyalty in relations related to legal representation

The article analyzes fiduciary relations in Ukrainian law, in particular those related to legal representation. It is noted that fiduciary loyalty is not a civil law obligation, since it does not provide for an appropriate form of behavior for the obligated person. Rather, it is a legal standard consisting of a set of rules. The article examines the specifics of fiduciary loyalty in the relationship between lawyers (attorneys) and clients, taking into account various sources of regulation: laws, the Rules of Attorneys' Ethics and internal documents of organizations. The author analyzes the key aspects of fiduciary loyalty, such as avoidance of conflicts of interest, maintaining confidentiality (including attorney-client privilege and its restrictions), proper client identification and communication. The author emphasizes that fiduciary loyalty is not unlimited, but is restricted by the requirement to comply with the law and professional ethics. It is noted that Ukrainian legislation contains many of the fiduciary principles designed to ensure the duty of fiduciary loyalty in the exercise of legal representation by lawyers or attorneys. The article notes that there is a gap in the regulation of conflicts of interest for non-attorneys, as well as issues related to confidentiality. It is proposed to improve the legislation, in particular, to

amend legislation and provide unified rules in the Civil Code of Ukraine on avoiding conflicts of interest and confidentiality, which should be common to both attorneys and non-attorneys. In addition, it is proposed to supplement the Civil Code of Ukraine with a provision stating that breach of fiduciary loyalty is a ground for imposing civil liability on the perpetrator. The author emphasizes the insufficiency of disciplinary liability alone, which currently mostly occurs in the event of a breach of fiduciary loyalty in the area of legal representation of clients.

Key words: *fiduciary legal relations, recodification of civil law, duty of loyalty, legal representation, rules of attorneys' ethics, attorney-client privilege.*

Фідуціарні відносини поступово перестають бути надбанням країн загального права, де цей правовий інститут історично виник і отримав розвиток у юридичній науці. Фідуціарні обов'язки, які й раніше були закріплені в різноманітних принципах і кодексах корпоративного управління, уже не розглядаються суто як рекомендації, а перетворилися на ефективний інструмент притягнення посадових осіб господарських товариств до відповідальності за збитки, спричинені порушенням обов'язків лояльності або дбайливості. Навіть більше, з унесенням у 2024 р. змін до Цивільного кодексу України [1], які на законодавчому рівні закріпили фідуціарні обов'язки лояльності та дбайливості, їхня дія тепер поширюється на всі організаційно-правові форми юридичних осіб, а не тільки на акціонерні товариства.

Однак сфера застосування фідуціарного права не обмежується корпоративним правом. У контексті проведення рекодифікації цивільного законодавства актуальною є тема дослідження реалізації фідуціарних принципів у такій важливій галузі, як юридичне представництво, яке охоплює діяльність як адвокатів, так і юристів-неадвокатів (насамперед тих, хто забезпечує самопредставництво юридичної особи). У межах цієї статті увага буде приділена вивченню фідуціарної лояльності в означеній сфері та правовим наслідкам її порушення.

Під фідуціарними відносинами, які є предметом цього дослідження, варто розуміти спеціальні правовідносини, які виникають між бенефіціаром і фідуціаром, унаслідок делегації останньому повноважень. У літературі висловлюються різні думки стосовно того, до чого приводить акт такої делегації: до «замісної реалізації (фідуціаром. Доповнення моє – Є. Т.) дієздатності над значними практичними інтересами іншої сторони (бенефіціара)» [2, с. 86] або до виникнення «похідних повноважень»

у фідуціаріїв з одночасним «розширенням дієздатності особи, яка встановлює фідуціарні відносини» [3, с. 191], однак головним залишається те, що відтоді бенефіціар (клієнт) має розраховувати на те, що фідуціар буде діяти суто в його інтересах і не буде збагачуватися коштом клієнта (обов'язок лояльності).

Стосовно вживання різної термінології, професор Тамар Френкель влучно зауважила, що «зазвичай фідуціари не розглядаються як одна категорія. Історично кожен вид фідуціарних відносин розвивався як окрема правова сфера та правила. Як зазначалося у вступі, довірительних різних фідуціаріїв називали по-різному. Вони були бенефіціарами для трасті (довірчих власників. Коментар мій – Є. Т.), агентами для принципалів, клієнтами для юристів, пацієнтами для лікарів, студентами для викладачів, консультантами для інвестиційних радників, акціонерами для корпорацій та їхніх директорів» [4, с. 217]. А тому, з огляду на специфіку досліджуваних відносин, будуть уживатися терміни, що склалися історично, а саме «юрист» або «адвокат», з однієї сторони, і «клієнт», з іншої сторони, для позначення фідуціара та бенефіціара відповідно.

Специфіка фідуціарних відносин у досліджуваній сфері також полягає в тому, що відповідні норми можуть знаходитися в різноманітних джерелах і мають різну зобов'язальну силу: частина норм міститься в законодавчих актах (наприклад, у Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» (далі – Закон про адвокатуру) [5]), у Правилах адвокатської етики [6], які затверджені з'їздом адвокатів України, отже, є локальним (корпоративним) актом, який поширює свою дію тільки на адвокатів, і до положень про, наприклад, юридичний відділ господарського товариства чи державного органу, або навіть посадову інструкцію юрисконсульта.

Однак, по-перше, це не означає, що фідучіарні відносини стають предметом вивчення адміністративного або трудового права: фідучіарні відносини залишаються цивільними відносинами, які пов'язані із фактом делегування клієнтом частини або всіх своїх повноважень (отже, і частини обсягу своєї дієздатності) щодо свого юридичного представництва, і виникненням у зв'язку із цим у юриста (адвоката) сукупності обов'язків стосовно клієнта. Пишучи про необхідність розглядати фідучіарне право як цілісну, самостійну категорію, професор Тамар Френкель відзначила: «Якщо право виділяється в окрему категорію, то це підкреслює важливість проблем, які воно вирішує» [4, с. 235]. По-друге, це означає брак нормативного регулювання цих відносин: як буде показано нижче, деякі з обов'язків, що покладені на адвокатів, доцільно було б поширити і на юристів-неадвокатів.

Особливість фідучіарних відносин також полягає в тому, що обов'язок фідучіарної лояльності є спільним для різних типів фідучіарних правовідносин, однак його зміст може різнитися залежно від галузі їх виникнення. Наприклад, фідучіарна лояльність у корпоративному праві й у відносинах із юридичного представництва буде мати однакові правила щодо уникнення конфлікту інтересів, однак до змісту обов'язку лояльності в корпоративному праві не входить обов'язок здійснювати комунікацію із клієнтом, оскільки він притаманний тільки відносинам, пов'язаним із юридичним представництвом.

Важливо розуміти, що незважаючи на вживання терміна «обов'язок лояльності», фідучіарна лояльність не є юридичним обов'язком у вузькому розумінні цього поняття через те, що відсутня конкретна модель поведінки, якої клієнт може вимагати від юриста (адвоката). Інакше кажучи, не можна звернутися до суду та зобов'язати юриста (адвоката) бути лояльним. Обов'язок лояльності варто розглядати як правовий стандарт, що складається із сукупності правил, який покликаний сприяти тому, щоб юрист (адвокат) діяв у найкращих інтересах свого клієнта і не збагачувався його коштом.

У юридичній літературі зазначається, що до обсягу фідучіарної лояльності вхо-

дять такі обов'язки, як уникнення конфлікту інтересів, збереження конфіденційності, проведення належної ідентифікації та здійснення представництва інтересів клієнта, здійснення комунікації із клієнтом [7, с. 268–275].

Однак важливо відмітити, що фідучіарна лояльність не є необмеженою: юристи (адвокати) перебувають у площині подвійного підпорядкування: вони, з одного боку, мають сприяти інтересам клієнтів, а з іншого – утримуватись від порушення закону й етичних правил. Професор Річард Пейнтер щодо цього слушно відзначив, що «так само як пацієнт не може розумно очікувати, що лікар допоможе йому дістати сигарети, клієнт не може розумно очікувати, що адвокат допоможе йому порушити закон» [7, с. 266]. Аналогічне застереження можна знайти й у ст. 7 Правил адвокатської етики, де вказано, що адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх учиненню його клієнтом або іншими особами.

Уникнення адвокатом конфлікту інтересів є одним із принципів здійснення адвокатської діяльності (ст. 4 Закону про адвокатуру). Визначення терміна «конфлікт інтересів» наводиться у ст. 1 зазначеного Закону – це суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами й обов'язками, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення чи невчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності.

Ані Закон про адвокатуру, ані Правила адвокатської етики не пропонують конкретних правил, дотримання яких забезпечило б уникнення конфлікту інтересів під час здійснення адвокатської діяльності. Водночас у юридичній літературі зазначається, що уникнення конфлікту інтересів забезпечується через заборону «(1) представництва будь-яких інших клієнтів у справі, в якій ці інші клієнти виступають проти поточного клієнта адвоката, та (2) представництва будь-якого клієнта, якщо особисті інтереси адвоката, його обов'язки перед колишнім клієнтом або будь-якою іншою особою чи організацією,

або будь-які інші зобов'язання адвоката становлять суттєвий ризик погіршення якості представництва» [7, с. 269].

Відсутні будь-які застереження щодо темпоральної дії принципу відсутності конфлікту інтересів. На практиці адвокат може виступити в суді або підготувати правовий висновок у спорі проти юридичної особи, кінцевий бенефіціар якої його колишній клієнт, однак тільки зі впливом значного проміжку часу. Зрештою, вирішення цього питання завжди залишається на власний розсуд судді, що розглядає спір.

Наслідками порушення цього принципу є заборона адвокату укладати договір про надання правничої допомоги, а якщо такий договір уже укладено – адвокат зобов'язаний відмовитися від його виконання (ст. 28 Закону про адвокатуру).

Якщо конфлікт інтересів об'єктивно існує, то відповідно до ст. 9 Правил адвокатської діяльності адвокат може продовжити надавати клієнту адвокатські послуги за умови, що він отримав на це письмове погодження клієнта. Письмове погодження від обох клієнтів вимагається також у разі отримання адвокатом конфіденційної інформації від клієнта, якому він надавав професійну правничу (правову) допомогу, пов'язаної з інтересами нового клієнта під час надання правничої допомоги.

У сфері публічної служби також існують відповідні обмеження, передбачені ст. 26 Закону України «Про запобігання корупції» (далі – Закон про запобігання корупції) [8], у якій визначено, що особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється протягом року із дня припинення відповідної діяльності представляти інтереси будь-якої особи у справах (зокрема, у тих, що розглядаються в судах), у яких іншою стороною є орган, підприємство, установа, організація, у якому (яких) вони працювали на момент припинення зазначеної діяльності.

Отже, існує об'єктивна прогалина в регулюванні питання конфлікту інтересів тільки стосовно юристів-неадвокатів. Навіть якщо роботодавець – юридична особа приватного права (наприклад,

банк), то доручати юристу вести справу про стягнення боргу з його близького родича – не найкраща опція. Відповідне коло питань потенційно може бути врегульовано на рівні трудового договору або положення про юридичний відділ, однак видається, що регламентація правовідносин, пов'язаних із конфліктом інтересів, а також відповідальність за порушення цих правових норм мають здійснюватися на рівні основного акта цивільного законодавства України. Уважаю, що юристам недоцільно обмежувати доступ до професії через накладення заборон не представляти нового роботодавця у справах проти колишнього, однак обов'язок повідомити роботодавця про наявність будь-яких чинників, які можуть вплинути на якість послуг юриста, має бути універсальним як для юристів, так і для адвокатів. Відповідно, для юриста згода роботодавця на продовження здійснення його представництва буде аналогом отримання письмової згоди від свого (колишнього) клієнта.

Другим важливим аспектом фідучіарної лояльності юриста (адвоката) є конфіденційність. Специфіка цього обов'язку у сфері юридичного представництва для адвокатів полягає в тому, що адвокатська таємниця виникає до того моменту, як особа, що звернулася по правничу допомогу, набуває статусу клієнта. У ст. 10 Правил адвокатської етики визначено, що адвокатською таємницею, зокрема, є факт звернення особи по правову допомогу, а також будь-яка інформація, що стала відома адвокату у зв'язку з таким зверненням. Отже, інформація, отримана адвокатом для проведення пошуку конфлікту інтересів (conflict check), яка, наприклад, для юридичних осіб зазвичай передбачає розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників, охороняється адвокатською таємницею навіть тоді, коли адвокат відмовився від потенційного клієнта через наявність конфлікту інтересів.

Темпорально обов'язок збереження адвокатської таємниці не є обмеженим у часі, оскільки згідно із ч. 3 ст. 22 Закону про адвокатуру він поширюється, серед іншого, на особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю. За загальним правилом інформація та документи, що становлять

адвокатську таємницю, втрачають цей статус за письмовою заявою клієнта або особи, якій було відмовлено в укладенні договору про надання правничої допомоги (ч. 2 ст. 22 Закону про адвокатуру).

У ч. ч. 6 та 8 ст. 22 Закону про адвокатуру визначено всього 2 випадки, коли розкриття адвокатом адвокатської таємниці без згоди клієнта не є її порушенням: у порядку й у випадках, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», під час подачі інформації до Держфінмоніторингу України, до Міністерства юстиції України як держателя ЄДРПОУ; б) у випадках розкриття інформації та документів, що становлять адвокатську таємницю, на письмову вимогу податкового органу, що надсилається відповідно до ст. 44–2 Податкового кодексу України щодо трасту, якщо адвокат управляє діяльністю, активами чи майном (є довірчим власником) або виконує обов'язки адміністратора такого трасту (ч. 8 ст. 22 Закону про адвокатуру).

Варто відзначити, що в Україні надається особливий (і, можливо, надмірний) захист адвокатській таємниці: цей термін охоплює не тільки інформацію, яку адвокат отримав від клієнта і створив під час надання адвокатських послуг, а і документи, які були надані клієнтом. Ця теза підтверджується і судовою практикою: в одній зі справ територіальне відділення Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) проводило розгляд справи, розпочатої за ознаками вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції, і звернулося до адвоката з вимогою про надання тендерної документації, яка була передана адвокату фігурантом справи на зберігання. Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду задовольнив позов адвоката про скасування вимоги територіального відділення АМКУ, визнав документи такими, що підпадають під охорону адвокатською таємницею [9]. Водночас американській юрист, професор Річард Пейнтер пише, що адвокатська таємниця (attorney-client privilege) є вужчою за обсягом категорією порівняно з фідучіар-

ним обов'язком конфіденційності, оскільки адвокатська таємниця поширюється лише на спілкування із клієнтом: «якщо клієнт передає адвокату коробку, повну попередньо підготовлених документів і супровідний лист, у якому пояснюється, що в цих документах, яке значення вони мають для юридичної справи, то супровідний лист є привілейованим (таким, що охороняється адвокатською таємницею. Доповнення моє – Є. Т.) спілкуванням між адвокатом і клієнтом, а документи – ні. Протилежна сторона в цивільній справі або уряд у кримінальній справі чи під час проведення розслідування можуть вимагати від адвоката передати документи, але не супровідного листа» [7, с. 270].

У публічній площині ст. 26 Закону про запобігання корупції безстроково забороняє посадовим особам державної влади та місцевого самоврядування, які звільнилися чи з інших підстав припинили виконувати свої повноваження, розголошувати або використовувати іншим способом у своїх інтересах інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з виконанням службових повноважень, окрім випадків, установлених законом, однак не встановлює санкції за таке порушення.

Загалом видається, що конфіденційність має стати стандартом для всіх юристів у сфері юридичного представництва, якщо інші правила не були встановлені за домовленістю між юристом і його клієнтом: юрист не повинен використовувати на свою користь або користь третіх осіб інформацію, отриману під час здійснення юридичного представництва. Адвокатська таємниця має бути захищена, однак передача адвокату документів на зберігання також не має ставати інструментом зловживання. Для належного врегулювання цього питання необхідно ухвалити відповідні зміни в частині того, які документи адвокат має зберігати, скільки має тривати таке зберігання. Нині ж відповідно до рішення Національної асоціації адвокатів України «Питання ведення адвокатського дос'є» поняття «адвокатське дос'є» охоплює сукупність документів та інформації, що отримуються, збираються, створюються, зберігаються, використовуються адвокатом та/або перебувають у його розпорядженні (володінні, віданні

тощо), і охоплюється поняттям адвокатської таємниці, однак зазначається, що адвокат не зобов'язаний вести адвокатське дос'є, його відсутність не може бути підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності, а також не є доказом ненадання, неналежного, неповного, несвоєчасного чи неякісного надання ним правової допомоги [10].

Обов'язок фідучіарної лояльності реалізується також через правило проведення належної ідентифікації та здійснення представництва інтересів клієнта. Це правило нагадує юристам (адвокатом), що їхній професійний обов'язок – здійснювати представництво клієнта, а не осіб, що діють від імені клієнта (наприклад, директори чи члени наглядової ради юридичної особи, керівники юридичних департаментів тощо) або оплачують послуги адвоката (наприклад, якщо адвокат найнятий представляти інтереси малолітньої дитини, а його послуги оплачуються батьками) [7, с. 271–272]. У всіх цих випадках адвокат має захищати та представляти інтереси саме клієнта, незалежно від того, чи буде це суперечити інтересам осіб, які винайняли адвоката або сплачують його послуги.

Дещо схожим за змістом із попереднім фідучіарним обов'язком є обов'язок здійснювати комунікацію із клієнтом. Він охоплюється правилом, викладеним у ч. 1 ст. 18 Правил адвокатської етики, де зазначено, що адвокат інформує клієнта щодо ведення дорученої йому справи, зокрема й щодо правової позиції у справі. Реалізувати цей обов'язок нескладно, якщо клієнт – фізична особа, проблемні питання здебільшого виникають під час реалізації цього правила з корпоративними клієнтами (юридичними особами). У літературі відзначається, що в такому разі адвокат має визначити, хто є відповідальною особою зі сторони клієнта, чи має така особа належні повноваження, а в разі зловживань із боку таких посадових осіб клієнта (наприклад, якщо інформація, яку адвокат передає клієнту, свідчить про виявлені порушення з боку правління,

і адвокат вважає, що ця інформація не дійде до членів наглядової ради) адвокат повинен передати таку інформацію безпосередньо відповідним органам управління юридичною особою [7, с. 273–274].

Отже, можна констатувати, що в українському законодавстві знайшли своє відображення норми та правила, які покликані забезпечувати фідучіарну лояльність у сфері юридичного представництва. Серед недоліків чинного регулювання цієї сфери правовідносин варто відзначити відсутність уніфікованих положень щодо фідучіарної лояльності на рівні ЦК України, що дозволило б поширити їх дію як на юристів, так і на адвокатів. Обов'язки щодо уникнення конфлікту інтересів та конфіденційності мають бути спільними як для юристів, так і для адвокатів, з тим застереження, що на адвокатів мають бути покладені більш суворі обмеження. Крім того, порушення обов'язку фідучіарної лояльності здебільшого сприймається як підстава накладення дисциплінарної відповідальності (позбавлення адвоката права на здійснення адвокатської діяльності або звільнення юриста, що здійснював самопредставництво юридичної особи), однак в іноземній літературі порушення фідучіарних обов'язків розглядається в контексті покладення на винну особу цивільної (матеріальної) відповідальності за шкоду, яку клієнт зазнав у зв'язку із порушенням фідучіарних обов'язків [11, с. 456]. З огляду на важливість, це питання також має бути врегульовано в Цивільного кодексу України в межах проведення рекодифікації цивільного законодавства. Якщо юрист (адвокат) вступив у змову з відповідачем і переконав позивача укласти завідомо невігідну мирову угоду, а не продовжувати розгляд справи, то звільнення такого юриста чи позбавлення адвоката права на заняття адвокатською діяльністю не є достатнім способом захисту. Цивільне законодавство має надати потерпілій особі право на позов, щоб компенсувати свої втрати, яких вона зазнала через порушення фідучіаром свого обов'язку лояльності.

ЛІТЕРАТУРА:

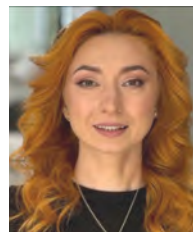
1. Провнесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління : Закон України від 22.02.2024 р. № 3587–ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#Text> (дата звернення: 24.02.2025).

2. Velasco J. Delimiting fiduciary status / D.G. Smith, A.S. Gold (Eds.). *Research Handbook on Fiduciary Law*. MA : Edward Elgar Publishing, 2018. P. 76–94.
3. Miller P.B. Dimensions of fiduciary loyalty / D.G. Smith, A.S. Gold (Eds.). *Research Handbook on Fiduciary Law*. MA : Edward Elgar Publishing, 2018. P. 180–197.
4. Frankel Tamar. *Fiduciary Law*. Oxford University Press, 2011. 313 p.
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
6. Правила адвокатської етики від 09.06.2017 р. (зі змінами, затвердженими 15.12.2019 р.), затверджені звітно-виборним з'їздом адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2019-03-15-pravila-2019_5cb72d3191e0e.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
7. Richard W. Painter. Fiduciary Principles in Legal Representation. *The Oxford Handbook of Fiduciary Law* / Evan J. Criddle, Paul B. Miller, Robert H. Sitkoff. Oxford University Press, 2019. P. 265–285.
8. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. №1700–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n26> (дата звернення: 20.02.2025).
9. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 26.10.2021 р. у справі № 922/1865/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100673074> (дата звернення: 20.02.2025).
10. Рішення Національної асоціації адвокатів України «Питання ведення адвокатського досьє» від 04.08.2017 р. № 169. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2017-08-04-r-shennya-rau-169_59d23b518e85f.pdf (дата звернення: 20.02.2025).
11. Samuel L. Bray. Fiduciary Remedies. *Oxford Handbook of Fiduciary Law* / Evan J. Criddle, Paul B. Miller, Robert H. Sitkoff. Oxford University Press, 2019. P. 449–467.

ДОБРОВІЛЬНИЙ ПОДІЛ СПІЛЬНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

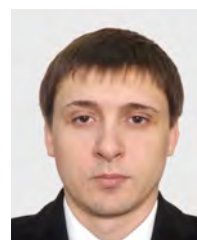
Федорченко Наталія Володимирівна,

головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Лісовий Сергій Анатолійович,

аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У науковій статті досліджено сімейне законодавство України та зарубіжних держав (Австрії, Болгарії, Бельгії, Данії, Франції, Угорщини, Швеції тощо) щодо добровільного поділу спільного майна шляхом укладення договорів. Доведено, що наречені мають право укласти шлюбний договір, який набере чинності із дня укладення шлюбу, яким можуть не тільки бути врегульовані майнові відносини подружжя, але й визначатися правовий режим майна та можливий порядок його поділу, зокрема й після розірвання шлюбу. Аналогічне право є в подружжя, але набере чинності такий договір із дня нотаріального посвідчення. Окрім того, подружжя має право укласти договір про відчуження частки одного з подружжя другому без її виділу, а також домовитися про поділ спільного майна, водночас договір про поділ чи виділ нерухомого майна має бути нотаріально посвідчений. Обґрунтовано, що добровільний порядок поділу спільного майна подружжя має низку переваг порівняно із примусовим, насамперед швидкість поділу майна, відсутність конфлікту між сторонами, можливість відступити від засади рівності часток.

Виявлено проблемні аспекти нотаріальної практики посвідчення договорів про поділ спільного майна. Встановлено особливості поділу майна подружжя за законодавством Болгарії, Бельгії, Данії, Франції, Словенії, Швеції, Угорщини.

Проаналізовано судову практику в Україні та виявлено, що суди застосовують загальні положення Цивільного кодексу України щодо визнання договорів про поділ спільного майна подружжя недійсними, водночас допускається добровільне інформоване відступлення від принципу рівності часток, тільки в разі фактичного доведення наявності помилок чи зловмисної домовленості договори про поділ майна визнаються недійсними. На основі проведеного аналізу виділено такі групи договорів подружжя щодо майна та його поділу: 1) залежно від суб'єктного складу (договори наречених, договори подружжя та договори колишнього подружжя); 2) залежно від предмета договору (комплексні договори; безпосередньо договори про поділ спільного майна та договори, які можуть мати значення для поділу майна).

Ключові слова: спільне майно подружжя, поділ майна, договір, поділ, судове рішення, шлюбний договір.

Fedorchenko Nataliia, Lisovyi Serhii. Voluntary division of common property of spouses: experience of Ukraine and foreign countries

The scientific article examines the family legislation of Ukraine and foreign states (Austria, Bulgaria, Belgium, Denmark, France, Hungary, Sweden, etc.) regarding the voluntary division

of joint property by concluding agreements. It is proven that the engaged have the right to conclude a marriage contract, which will enter into force from the date of marriage, which can not only regulate the property relations of the spouses, but also determine the legal regime of property and the possible procedure for its division, including after the dissolution of the marriage. Spouses have a similar right, but such a contract will begin to operate from the date of notarization. In addition, spouses have the right to conclude an agreement on the alienation of the share of one spouse to the other without its allocation, as well as to agree on the division of joint property, while the agreement on the division or allocation of real estate must be notarized. It is substantiated that the voluntary procedure for the division of joint property of spouses has a number of advantages compared to the forced one, first of all, the speed of the division of property, the absence of conflict between the parties, the possibility of departing from the principle of equality of shares.

Problematic aspects of the notarial practice of certification of agreements on the division of joint property are identified. The peculiarities of the division of marital property under the legislation of Bulgaria, Belgium, Denmark, France, Slovenia, Sweden, and Hungary are established.

Judicial practice in Ukraine is analyzed and it is revealed that courts apply the general provisions of the Civil Code of Ukraine regarding the recognition of agreements on the division of joint property of spouses as invalid, while a voluntary informed departure from the principle of equality of shares is allowed, only in the case of actual proof of the presence of errors or malicious agreement are agreements on the division of property recognized as invalid. Based on the analysis, the following groups of marital agreements on property and its division are distinguished: 1) depending on the subject composition (fiancée agreements, marital agreements and agreements of former spouses); 2) depending on the subject of the contract (complex contracts; direct contracts on the division of joint property and contracts that may be relevant for the division of property).

Key words: joint property of spouses, division of property, agreement, division, court decision, marriage contract.

Сімейне законодавство України заохочує подружжя до добровільного поділу спільного майна через укладення договорів, віддає перевагу договору над законодавчим регулюванням. Якщо подружжя укладе договір, яким розділить майно, і відступить від норм Сімейного кодексу (далі – СК) України, не будуть допущені порушення під час укладення договору, такий правочин буде дійсним і визначальним для поділу майна.

Наречені мають право укласти шлюбний договір, який набере чинності із дня укладення шлюбу, яким можуть не тільки бути врегульовані майнові відносини подружжя (ст. 93 СК України), але і визначатися правовий режим майна та можливий порядок його поділу, зокрема й після розірвання шлюбу (ст. 97 СК України). Аналогічне право є в подружжя, але діяти такий договір розпочне із дня нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 95 СК України). Окрім того, подружжя має право укласти договір про відчуження частки одного з подружжя другому без її виділу (ст. 64 СК України), а також домовитися про поділ спільного майна, водночас договір про поділ чи виділ нерухомого майна має бути нотаріально посвідчений (ст. 69 СК України).

Добровільний порядок поділу спільного майна подружжя має низку переваг порівняно із примусовим, насамперед швидкість поділу майна, відсутність конфлікту між сторонами, можливість відступити від засади рівності часток.

Водночас варто розглянути істотні умови та вимоги до оформлення договору про поділ майна подружжя. У разі поділу побутових речей сім'ї та маловартісних речей подружжя може дійти усної згоди, водночас поділ чи виділ нерухомого майна або його частки має бути посвідчено договором із нотаріальним посвідченням. Подружжя в договорі про поділ майна може передбачити поділ усього майна, якоїсь частки майна, визначити чітко, яка річ буде належати кожному з подружжя.

Істотною умовою правочину, який визначає поділ спільного майна подружжя є предмет договору. Подружжя має чітко визначити обсяг спільного майна, яке кожен із них бажає розділити, це може бути і не все майно подружжя, а окремі речі, майнові права й інші об'єкти. Подружжя також визначає, у яких частках буде розподіл або визначає перелік об'єктів, які після поділу будуть належати кожному із подружжя на праві приватної власності.

Під час проведення аналізу договорів поділу майна подружжя М. М. Великанова та Г. А. Горбуля обґрунтовують, що вони є консенсуальними, двосторонніми та відплатними [1, с. 81]. З даним висновком ми цілком погоджуємося.

Під час проведення аналізу нотаріальної практики посвідчення договорів про поділ спільного майна експертами виявлено випадки, коли договором ділиться майно, яке не належить до спільного майна подружжя, а належить на праві власності одному з них. У разі посвідчення договорів про поділ транспортних засобів чимало нотаріусів додатково витребовують підтвердження, що такий транспорт не перебуває в розшуку. Для захисту прав малолітніх та інших дітей рекомендовано перевіряти склад зареєстрованих осіб у тому житлі, яке подружжя планує розділити. Окрім того, поширені випадки, коли нерівноцінний розподіл супроводжується грошовою компенсацією [2, с. 34–36]. Безумовно, якщо нотаріус не здійснить належну перевірку, може бути розподілений той об'єкт, який не належить до спільної власності. Проте це може стати підставою для визнання такого договору чи його окремої частини недійсними.

Важливо також проаналізувати досвід європейських держав щодо регулювання договірних відносин між подружжям і поділ спільного майна. Уважаємо досить цінним досвід Болгарії щодо захисту прав третіх осіб і регулювання здійснення майнових прав подружжям, зокрема, якщо буде вибрано договірний майновий режим, варто робити відмітку у відповідному реєстрі та свідоцтві про шлюб. З огляду на це пропонуємо ст. 94 СК України доповнити ч. 2 такого змісту: «Після нотаріального посвідчення шлюбного договору нотаріус невідкладно надсилає листа до органу реєстрації актів цивільного стану з повідомлення про укладення шлюбного договору. Орган державної реєстрації цивільного стану протягом трьох днів вносить відповідний запис про укладення шлюбного договору подружжя до актового запису про шлюб». Така правова норма дозволить у майбутньому третім особам бути повідомленими, що подружжя могло інакше врегулювати майнові відносини і нема презумпції спільної сумісної власності.

Досить цікавий підхід в австрійському законодавстві стосовно можливості перегляду договорів щодо користування (оренди) сімейного житла, які підлягають «судовому контролю» (richterliche Nachkontrolle) відповідно до розділу 97 (3) Австрійського закону про шлюб. Положення договору між подружжям, укладеного під час шлюбу щодо врегулювання питання власності та поділу сімейного житла, не можуть бути переглянуті судом (Aufteilungsgericht), це розглядається як імперативне положення. Безумовно, будь-який чинний договір може бути переглянутий і змінений у разі визначених обставин і сумнівів щодо дійсності, або якщо положення договору поставило одного з подружжя в несправедливе становище щодо майна. Окрім того, суд має право змінити положення договору про розподіл сімейного будинку подружжя.

Так само в Австрії судом можуть бути змінені положення договорів про право користування сімейним житлом, якщо один із подружжя або спільна дитина не може покрити найнеобхідніші життєві потреби чи умови договору спричинять значне погіршення життєвого рівня. Водночас суд має врахувати те, у яких обставинах подружжя/партнери дійшло згоди щодо розподілу сімейного житла, умови життя подружжя/партнерів, тривалість шлюбу/зареєстрованого партнерства, чи проводило подружжя/партнери консультації для досягнення домовленостей, у якій формі укладено договір [3].

У Бельгії подружжя має право в договорі про поділ майна подружжя передбачити виплату компенсації за окрему частку. Окрім того, може бути пізніше присуджена компенсація, якщо виникли виняткові труднощі, зокрема, «з моменту врегулювання питання поділу майна подружжя або з дати розлучення настала непередбачувана несприятлива зміна обставин, така, що може призвести до явно необґрунтованих наслідків і завдати шкоди одному з подружжя». Водночас передбачено граничні межі для виплати компенсації явно несправедливих наслідків, вона «не може перевищувати однієї третини чистої вартості нарахованого доходу подружжя на момент розірвання шлюбу» (ст. 1474/1 абз. 1 Цивільного кодексу).

Отже, у результаті комбінована вигода одного з подружжя (тобто включно з його/її особистими прибутками) обмежується максимум однією третинною нарахованих виплат [4].

Подружжя в Данії має право відповідно до § 12 (1) Закону про фінансові справи подружжя укласти договір і об'єднати окрему власність, можуть охоплювати все майно чи окремі об'єкти, або частки майна. Окрім того, договором подружжя має право вільно здійснювати розподіл спільного майна, визначати порядок користування ним [5].

У Франції протягом останнього десятиліття відбулися також деякі зміни в регулюванні майнових відносин подружжя. Закон від 22 березня 2019 р. скасував дворічний період, який раніше вимагався для зміни режиму власності подружжя (зазначено у ст. 1397 Цивільного кодексу Франції), а також скасував вимогу про те, щоб новий договір про майновий режим подружжя був схвалений судом, якщо подружжя мало неповнолітніх дітей (ст. 1397 Цивільного кодексу Франції). Щодо останнього спрощення та розширення договірної свободи подружжя, то передбачена гарантія для захисту прав та інтересів дітей. Зокрема, державний нотаріус може звернутися до судді, якщо він/вона вважає, що новий майновий договір подружжя явно та суттєво порушує майнові інтереси неповнолітньої дитини (ст. 387-3 Цивільного кодексу Франції) [6].

У Словенії також віддається пріоритет договірному регулюванню майнових відносин подружжя та поділу спільного майна. Тільки в тих випадках, коли подружжя не можуть або не хочуть домовитися про свої майнові відносини, на них поширюється режим власності, визначений законом («статутний режим власності»). Подружжя можуть за взаємною згодою регулювати свої майнові відносини на час дії шлюбу, а також у разі розірвання шлюбу. Такий договір може бути укладено до або після укладення шлюбу. До укладення договору подружжя зобов'язане повідомити один одного про свій майновий стан, інакше договір може бути оскаржений. Договір повинен бути укладений письмово та підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 90 СК Словенії). Третя особа

може лише з реєстру дізнатися про наявність договору, який регулює майнові відносини подружжя, але не зміст такого договору (ст. 91 СК Словенії). Договір, не внесений до реєстру, не є чинним. Згодом подружжя може змінити договір про регулювання майнових відносин, змінити порядок поділу спільного майна, передбачений на момент підписання договору, або вирішити, що після поділу майна між подружжям діятиме встановлений законом режим власності. Якщо договір недійсний або нечіткий, у міру неможливості розуміння його змісту застосовується встановлений законом режим власності між подружжям (ст. 89 СК Словенії). У договорі можуть бути передбачені, окрім майнових аспектів, також питання про спільне проживання, утримання дітей [7].

У Швеції після законодавчої реформи 2019 р. договір про поділ майна подружжя, як і інші майнові угоди, має бути не тільки укладений у письмовій формі, підписаний обома сторонами, але і зареєстрований у компетентному органі Швеції (Агентстві, відповідальному за питання реєстрації актів цивільного стану у Швеції) [8].

Цікава справа була розглянута Верховним судом Швеції щодо вирішення майнового спору іранців за договором, укладеним в Ірані. Згодом подружжя переїхало у Швецію, обидва стали натуралізованими шведськими громадянами, їхні подружні майнові відносини регулювалися нормами міжнародного приватного права. За договором чоловік зобов'язувався сплатити значну суму грошей дружині, на її вимогу. Подружжя розлучилося у Швеції, яка була країною їх спільного постійного проживання. Верховний суд Швеції під час розгляду справи здійснив оцінювання їхньої угоди згідно зі шведським правом, яка була кваліфікована як «попередній договір про поділ майна». З огляду на те, що шведське право застосовує до майнових відносин подружжя підхід, що договір має бути прив'язаний до шлюбнорозлучного процесу, угода іранського подружжя була кваліфікована як така, що не може бути виконана у Швеції. У разі розбіжностей у питанні поділу майна подружжя може подати заяву до суду для призначення так званого виконавця поділу майна (шведською *bodelningsförrättare*). Верховний

суд Швеції у процесі розгляду справи про поділ майна подружжя за участі також виконавця поділу дійшов висновку, що тоді, коли зміст угоди не дає чіткої відповіді, яким чином і в яких частках має бути здійснено поділ майна подружжя, виконавець призначається для: по-перше, дослідження того, чи було включено все майно подружжя; по-друге, здійснення додаткового поділу, якщо майна подружжя було більше [8].

В Угорщині у 2014 р. було запроваджено Реєстр майнових угод подружжя, який веде Національна нотаріальна палата. Майновий договір подружжя є дійсним лише в тому разі, якщо він міститься в публічному або приватному документі, засвідченому адвокатом. Однак угода є дійсною для третіх осіб у тому разі, якщо вона була зареєстрована в Реєстрі майнових угод подружжя або якщо подружжя доведе, що третя сторона знала або повинна була знати про існування договору та його зміст [9].

Оскільки СК України не містить спеціальних норм щодо зміни, розірвання та визнання недійсним договору про поділ спільного майна подружжя, будуть діяти загальні правила, передбачені Цивільним кодексом (далі – ЦК) України.

Проведений аналіз судової практики надав змогу зробити висновок, що найчастіше для визнання договору недійсним один із подружжя вказує на порушення договором принципу рівності часток, припущення помилок за обставинами, які є істотними. Наприклад, у постанові Верховного Суду від 29 квітня 2022 р. у справі № 753/19919/19 було зауважено, що «під час оцінювання доводів касаційної скарги про незастосування судами першої та апеляційної інстанцій під час ухвалення судових рішень у справі правових висновків Верховного Суду, які викладалися в постановах від 29 серпня 2018 р.

у справі № 552/15095/15-ц, від 5 серпня 2020 р. у справі № 638/2324/14-ц, якими були застосовані правила ст. 232 ЦК України щодо недійсності правочину, який було вчинено через зловмисну домовленість, а також за постановою від 31 жовтня 2018 р. у справі № 752/18987/16-ц із застосування правил ст. 229 ЦК України, визнання недійсним правочину, учиненого через помилку, суд урахував, що укладення договору про поділ спільного майна подружжя через зловмисну домовленість чи помилку не було підставою позову (ні правовою, ні фактичною), тому вказані правові висновки не можуть бути застосовані й до цієї справи» [10].

Отже, суди в Україні застосовують загальні положення ЦК України щодо визнання договорів про поділ спільного майна подружжя недійсними, водночас допускається добровільне інформоване відступлення від принципу рівності часток, тільки в разі фактичного доведення наявності помилок чи зловмисної домовленості договори про поділ майна визнаються недійсними.

Проведений аналіз норм сімейного законодавства дозволив нам договори, які можуть укласти подружжя щодо майна та його поділу, розділити на такі групи: 1) залежно від суб'єктного складу (договори наречених (наприклад, шлюбний договір, який містить норми і про поділ спільного майна), договори подружжя (шлюбний договір, договір про поділ спільного майна) та договори колишнього подружжя (договір про поділ спільного майна); 2) залежно від предмета договору (комплексні договори (шлюбний договір); безпосередньо договори про поділ спільного майна та договори, які можуть мати значення для поділу майна (наприклад, договір про відчуження одним із подружжя іншому подружжю частки у праві спільної сумісної власності без її виділення)).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великанова М.М., Горбуля Г.А. Договір про поділ майна подружжя, що є об'єктом права спільної сумісної власності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3. С. 80–83.
2. Узагальнення нотаріальної практики щодо посвідчення нотаріусами Харківської області договорів поділу майна подружжя. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 2 (92). С. 33–38.
3. Marianne Roth. Property Relations reports by jurisdiction: Austria. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Austria-Roth-.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).

4. Frederik Swennen. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Belgium. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Belgium-Swennen.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
5. Ingrid Lund-Andersen. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Denmark. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Denmark-Lund-Andersen.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
6. Frédérique Ferrand. Property Relations reports by jurisdiction: Update – France. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/France-Ferrand.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
7. Barbara Novak. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Slovenia. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Slovenia-Novak.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
8. Jänterä-Jareborg M., Brattström M. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Sweden. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Sweden-J%C3%A4nter%C3%A4-Jareborg-Brattstr%C3%B6m.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
9. Szeibert O. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Hungary. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Hungary-Szeibert-.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 29 квітня 2022 р. у справі № 753/19919/19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104178257&red=1000037d59f5046fed720ef180da90dcb514e&d=5> (дата звернення: 10.02.2025).

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТОРІН У ВІДНОСИНАХ ДОБРОВІЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА

Цюра Вадим Васильович,

orcid.org/0000-0001-6534-3141

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільного права навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснюються дослідження і аналіз нормативних положень законодавства України та практики Верховного Суду в частині їх тлумачення і застосування, пов'язаних із підставами настання юридичної відповідальності сторін добровільних представницьких відносин і особливостями вжиття належних заходів, у тісному взаємозв'язку з межами й обсягом такої відповідальності. У контексті відповідальності повіреного автор резюмує, що відповідні особливості лежать у трьох площинах, тісно пов'язаних з активною роллю повіреного як сторони договору доручення, та залежать від того, чи настає така відповідальність крізь призму: 1) невиконання або неналежного виконання змісту доручення чи недотримання порядку його виконання, відповідних зобов'язань повіреного діяти в інтересах довірителя, а також перевищення наданих повноважень; 2) здійснення передоручення в контексті встановлених законом меж відповідальності повіреного за вибір та дії замісника (тобто у світлі відступу від загального принципу особистого виконання доручення повіреним, чи узгоджується спосіб і наслідки такого відступу з нормами закону та положеннями договору доручення); 3) обов'язків, які виникають після та у зв'язку з виконанням доручення або його припиненням до виконання, а також пов'язаних із таким припиненням і його наслідками, зокрема й питання відшкодування збитків, завданих таким чином довірителеві.

Натомість випадки та підстави настання відповідальності довірителя перед повіреним є вужчими, проте також суттєвими, стосуються невиконання обов'язку виплати повіреному плати, яка належить йому, якщо інше не встановлено договором або законом; відмови від відшкодування повіреному витрат, пов'язаних із виконанням доручення; неприйняттям або несвоєчасним прийняттям від повіреного всього одержаного ним у зв'язку з виконанням доручення. Додатково закон покладає на довірителя обов'язок відшкодувати збитки, завдані повіреному одностороннім припиненням ним договору доручення, якщо повірений діяв як комерційний представник.

Ключові слова: представництво, юридична відповідальність, обов'язки повіреного, договір доручення, фідучіарні правочини, добровільне представництво, обов'язки довірителя.

Tsiura Vadym. Features of the parties' liability in voluntary representation relations

The article studies and analyses the regulatory provisions of the legislation of Ukraine and the practice of the Supreme Court in terms of their interpretation and application, related to the grounds for the occurrence of legal liability of the parties to voluntary representative relations and the features of taking appropriate measures, in close connection with the limits and scope of such liability. In the context of the attorney's liability, the author summarizes that the relevant features lie in three areas, closely related to the active role of the attorney as a party to the agency agreement, and depended on whether such liability arises through the prism of: 1) failure to fulfil or improper fulfilment of the content of the agency or failure to comply with the procedure for its execution, the relevant obligations of the attorney to act in the interests of the principal, as well as exceeding the granted powers; 2) the implementation of the sub-delegation in the context of the limits of the attorney's liability established by law for the choice and actions of the deputy

(i.e. in light of the deviation from the general principle of personal execution of the mandate by the attorney and whether the method and consequences of such deviation are consistent with the norms of the law and the provisions of the agency agreement); 3) obligations that arise after and in connection with the execution of the mandate or its termination before execution, as well as those related to such termination and its consequences, in particular the issue of compensation for damage caused in this way to the principal.

In contrast, the cases and grounds for the occurrence of the principal's liability to the attorney are narrower, but also significant, regarding the failure to fulfil the obligation to pay the attorney the fee due to him, unless otherwise established by the contract or law; refusal to reimburse the attorney for expenses related to the execution of the mandate; non-acceptance or untimely acceptance from the attorney of everything received by him in connection with the execution of the mandate. Additionally, the law imposes on the principal the obligation to compensate for losses caused to the agent by his unilateral termination of the agency agreement, if the agent acted as a commercial representative.

Key words: representation, legal liability, duties of attorney, agency agreement, fiduciary transactions, voluntary representation, duties of principal.

Постановка проблеми. Загальновідомо, специфіка договірної представництва засновується на особливій довірчій природі відносин між представником і довірцем, із чого випливають і закономірності не лише нормативного регулювання прав і обов'язків сторін, але і їх здійснення та виконання на практиці, а також на чому засновуються окремі підстави припинення договору доручення, правові наслідки такого припинення тощо. Відповідно, це впливає й на визначення засад настання юридичної відповідальності повіреного перед принципалом (і навпаки), а також випадків і способів застосування до винної сторони заходів юридичного впливу, спрямованих на припинення порушення та відшкодування завданих ним збитків. Варто приділити увагу різним стадіям реалізації представницьких відносин, включно з виконанням доручення та розірванням відповідного договору, адже на всіх цих стадіях сторонами можуть допускатися порушення законодавчих вимог або договірних обов'язків, у зв'язку із чим повинна наставати юридична відповідальність для такої сторони. Характер і межі останньої, у свою чергу, є важливими не лише для внутрішніх представницьких відносин як таких, що реалізуються суто між повіреним і довірцем, але й для відносин зовнішніх, оскільки представник діє від імені та в інтересах принципала з метою настання для останнього цивільних прав і обов'язків у зносинах із третіми особами. Сказане в сукупності зумовлює необхідність науково-аналітичного осмислення проблематики відповідальності сторін у відносинах добровільного представництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам настання та реалізації добровільного представництва присвячували свої роботи такі українські дослідниці та дослідники, як Н. С. Бутрин-Бока, І. О. Гелецька, О. А. Грабовий, І. Ю. Доманова, В. В. Заборовський, Б. П. Карнаух, П. Ф. Немеш, А. К. Серая, С. Я. Фурса, О. В. Харитонova, О. І. Харитонов, С. А. Чванкін, Л. І. Шаповал, О. В. Якимчук та інші. Водночас, хоча проблематика договірної представництва протягом останніх років отримала достатнє теоретико-практичне відображення у працях вітчизняних учених, питання відповідальності сторін договору доручення, зокрема і кризь призму актуальних правозастосовних висновків і правових позицій Верховного Суду, досі потребують здійснення подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

У зв'язку з вищевикладеним, метою наукової статті є дослідження та проведення аналізу відповідних нормативних положень законодавства України і практики Верховного Суду в частині їх тлумачення і застосування, пов'язаних із підставами настання юридичної відповідальності сторін добровільних представницьких відносин і особливостями вжиття належних заходів, у тісному взаємозв'язку з межами й обсягом такої відповідальності. Таким чином можна буде сформулювати загальне бачення моделей відповідальності в рамках договірної представництва, визначити характерні риси цього інституту на рівні теорії та практики.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на правову природу та зміст добро-

вільного представництва, а також згадуваний вище фідучіарний (довірчий) характер відповідних відносин між сторонами, згідно з результатами аналізу законодавчих приписів Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] і правозастосовної практики Верховного Суду, можемо говорити про існування низки важливих особливостей у контексті обсягу та підстав настання відповідальності представника (повіреного) перед принципалом (довірителем), що стане першим аспектом нашого дослідження в межах окресленого предмета та мети цієї наукової статті. Такі особливості лежать у трьох площинах, що тісно пов'язані з активною роллю повіреного як сторони договору доручення (наділеної за ним більшою кількістю прав і обов'язків, що водночас детальніше регламентовані законом [2, с. 59]), залежно від того, чи настає така відповідальність крізь призму:

1) невиконання або неналежного виконання змісту доручення чи недотримання порядку його виконання, відповідних зобов'язань повіреного діяти в інтересах довірителя, а також перевищення наданих повноважень;

2) здійснення передоручення в контексті встановлених законом меж відповідальності повіреного за вибір та дії замісника (тобто у світлі відступу від загального принципу особистого виконання доручення повіреном, чи узгоджуються спосіб і наслідки такого відступу з нормами закону та положеннями договору доручення);

3) обов'язків, які виникають після та у зв'язку з виконанням доручення або його припиненням до виконання, а також пов'язаних із таким припиненням і його наслідками, зокрема й питання відшкодування збитків, завданих таким чином довірителеві.

Розглянемо визначені три категорії та специфіку випадків настання відповідальності повіреного крізь їх призму детальніше.

На стадії виконання доручення в межах добровільних представницьких відносин засадничим є обов'язок, закріплений у ч. 1 ст. 1004 ЦК України, а саме те, що повірений зобов'язаний учиняти дії відповідно до змісту даного йому доручення, який, у свою чергу, повинен виражатися в чітко визначених у договорі доручення (або виданій на його основі довіреності)

юридичних діях, які належить вчинити повіреному, що водночас мають бути правомірними, конкретними та здійсненими (ст. 1003 ЦК України). Як відзначає Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в постанові від 16 червня 2021 р. у справі № 613/608/15-ц [3], оскільки здійснення повіреном прав довірителя, набуття, зміна та припинення для нього прав і обов'язків шляхом здійснення угод є метою договору доручення, то повірений має діяти в тих межах, які встановлені довірителем відповідно до змісту наданого йому доручення. Саме ці межі кореспондують утіленій у договорі доручення та довіреності волі довірителя, спрямованій на вчинення юридично значущих дій від його імені та його коштом. Виходячи із цього, учинення повіреном дій із перевищенням повноважень (регламентоване ст. 241 ЦК України), якщо воно не було надалі схвалене довірителем, також конституює недотримання повіреном змісту доручення.

Отже, у зазначених випадках учинення повіреном дій усупереч змісту даного йому доручення застосовується ст. 610 ЦК України, яка визначає порушенням зобов'язання його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (дефініція неналежного виконання). Отже, варто звертатися й до ст. 611 ЦК України, якою передбачено правові наслідки порушення зобов'язання, установлені договором або законом, зокрема:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом (щодо односторонньої відмови від договору доручення це прямо передбачає як для довірителя, так і для повіреного, п. 1 ч. 1 ст. 1008 ЦК України, а ч. 2 цієї ж статті взагалі закріплює, що відмова від права на відмову від договору доручення є нікчемною), або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання (довіритель може змінити зміст доручення, з урахуванням попереднього невиконання чи неналежного виконання, якщо таке виконання ним прийнято і довіра до повіреного не втрачена);

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків і моральної шкоди.

З наведених лише два останні є заходами юридичної відповідальності стосовно повіреного. Так, хоча закон не передбачає сплати неустойки повіреним довірителеві за неналежне виконання чи невиконання змісту доручення, це може встановлювати укладений між ними договір. Так само він може закріплювати, які види збитків і в яких межах мають відшкодовуватися повіреним у цьому зв'язку. Стягнення ж моральної шкоди може відбуватися відповідно до усталених у судовій практиці підходів, виходячи з обставин конкретної справи і доказів, наданих на їх підтвердження. Водночас ч. 1 ст. 1004 ЦК України містить також винятки із загального правила, закріплює, що повірений може відступити від змісту доручення, якщо цього потребують інтереси довірителя і повірений не міг попередньо запитати довірителя або не одержав у розумний строк відповіді на свій запит. У цьому разі повірений повинен повідомити довірителя про допущені відступи від змісту доручення, як тільки це стане можливим.

Ця норма є важливою гарантією, яка звільняє повіреного від відповідальності за відступ від змісту доручення, і водночас утіленням принципу примату справжніх інтересів довірителя над визначеними в договорі чи довіреності юридичними діями та способом їх здійснення повіреним. Те, що закон непрямо залишає за повіреним право визначати, які саме дії відповідають волі й інтересам довірителя, якщо він не зміг запитати або не отримав відповіді від останнього в розумний строк, є черговим проявом фідучіарного характеру відносин добровільного представництва. Відповідно притягнення повіреного до відповідальності перед довірителем у такому разі, як видається, буде залежати від доведення довірителем учинення повіреним дій усупереч його інтересам, проте не всупереч змісту доручення, якщо повіреним буде доведено, що він здійснив належні спроби комунікації.

У свою чергу, межі відповідальності повіреного в разі передоручення досить чітко окреслюються в загальній (для відносин представництва) нормі ст. 240 ЦК України та спеціальній (для договору доручення) ст. 1005 цього ж Кодексу. Їх синтез дозволяє констатувати, що пові-

рений може бути відповідальним перед довірителем за неповідомлення або несвочасне повідомлення довірителя про передачу виконання доручення замісникові (закон передбачає, що він повинен зробити це негайно, у такому разі відповідатиме лише за вибір замісника), інакше повірений відповідатиме за дії замісника як за власні. У цьому зв'язку Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в постанові від 16 травня 2019 р. у справі № 401/2995/16-ц [4] наголосив на тому, що повідомлення про вчинене передоручення має бути направлено особі, яку представляють, негайно, оскільки особа, яку представляють, якщо вона вважає за необхідне, має право в односторонньому порядку скасувати проведене передоручення. Якщо ж замісник повіреного був вказаний у договорі доручення, повірений не відповідатиме як за вибір замісника, так і за вчинені ним дії. Важливо й те, що призначення замісника допускається лише в разі передбачення такої можливості договором або законом, а також якщо представник був вимушений до цього з метою охорони інтересів довірителя.

Відповідальність повіреного перед довірителем у зв'язку з виконанням доручення або припиненням договору та його наслідками до такого виконання лежить у площині невиконання (неналежного виконання) повіреним обов'язків, пов'язаних із негайним поверненням довірителеві довіреності, строк якої не закінчився, і наданні звіту про виконання доручення та виправданих документів, якщо це вимагається за умовами договору та характером доручення, а також негайною передачею довірителеві всього одержаного у зв'язку з виконанням доручення (п. п. 2–3 ч. 1 ст. 1006 ЦК України). У світлі цього варто звернутися до правового висновку, зробленого в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 12 лютого 2024 р. у справі № 757/6016/22 [5], де відзначено, що обов'язок надання доказів виконання передбачених дорученням дій і передачі одержаного у зв'язку з виконанням доручення покладається саме на повіреного, адже саме він в межах виконання доручення вчиняє активні дії.

Стосовно ж використаної в цитованій вище нормі категорії «негайності» передання всього одержаного довіритель повіреному, у постанові від 10 січня 2019 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 320/4274/16-ц [6] наголосив на тому, що в контексті застосування ч. 2 ст. 530 (згідно з якою, зокрема, боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає з договору або актів цивільного законодавства) та п. 3 ч. 1 ст. 1006 ЦК України, у разі відсутності домовленості між повіреним і довіритель про встановлення строку (терміну) передачі одержаного у зв'язку з виконанням доручення, така передача має відбуватися негайно. Для довірителя не потрібно пред'являти вимогу про передачу одержаного у зв'язку з виконанням доручення, оскільки п. 3 ч. 1 ст. 1006 ЦК України є винятком, що допускається ч. 2 ст. 530 ЦК України.

Тут погоджуємось із позицією Б.П. Карнауха, який вказує на те, що якщо повірений не повертає довіритель одержані у зв'язку з виконанням доручення грошові кошти – застосовуються норми про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань, установлені ст. 625 ЦК України [7, с. 220]. Відповідно ж до ч. 2 цієї статті боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Додатково, згідно із ч. 3 ст. 1009 ЦК України повірений повинен відшкодувати довіритель збитки в разі відмови від договору доручення, якщо така відмова відбулася за умов, коли довіритель позбавлений можливості інакше забезпечити свої інтереси, а також відмови від договору, якщо повірений діяв як комерційний представник. Видається, що в цій ситуації факт завдання і обсяг збитків повинен довести вже довіритель.

Закріплення у згадуваній нормі правила щодо покладення на повіреного від-

повідальності й обов'язку відшкодувати збитки, якщо його одностороння відмова від договору позбавила довірителя можливості реалізувати свої права чи інтереси іншим способом, також впливає з фідучіарного характеру відносин між сторонами. Оскільки за таких умов можна стверджувати, що повірений не виправдав довіри принципала і такою дією унеможливив виконання змісту доручення не лише ним, але й загалом будь-якою іншою особою чи самим довіритель. Також це положення не лише спрямоване на захист інтересів довірителя, але й повинне гарантувати, що повірений, з усвідомленням покладеного на нього законом обов'язку з відшкодування збитків у разі відмови від договору, що матиме вказані наслідки, докладатиме зусиль до виконання довіреного йому доручення.

У процесі розгляду питання специфіки відповідальності довірителя перед повіреним варто одразу констатувати, що підстави її настання є вужчими, як і сам обсяг відповідальності, оскільки не стосуються виконання змісту доручення як ключового обов'язку, покладеного на повіреного як активну сторону договору. Проте закон також закріплює низку обов'язків довірителя перед повіреним, невиконання яких призводитиме до виникнення в довірителя юридичної відповідальності, поряд зі встановленням подібних правових наслідків у разі вчинення довіритель низки дій, а саме:

1) відповідно до ч. 1 ст. 1002 ЦК України повірений має право на плату за виконання свого обов'язку за договором доручення, якщо інше не встановлено договором або законом. Установлена таким чином презумпція оплатності договору доручення відходить від загальної для договорів про надання послуг норми ч. 1 ст. 903 ЦК України, згідно з якою, якщо договором передбачено надання послуг за плату, замовник зобов'язаний оплатити надану йому послугу в розмірі, у строки та в порядку, що встановлені договором. Додатково, ч. 4 ст. 1007 цього Кодексу прямо покладає на довірителя обов'язок виплатити повіреному плату, якщо вона йому належить, а відповідно до ч. 1 ст. 1009 ЦК України, якщо договір доручення припинений до того, як доручення

було цілком виконане повіреним, довіритель повинен, якщо повіреному належить плата – виплатити йому плату пропорційно виконаній ним роботі, а також відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення (про що далі);

2) окрім плати за виконання повіреним своїх обов'язків, довіритель згідно з п. 2 ч. 2 ст. 1007 ЦК України повинен відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення. До таких витрат можуть належати транспортні витрати, внесені ним від імені довірителя страхові чи банківські платежі, нотаріальні послуги тощо. Наприклад, Велика Палата Верховного Суду в постанові від 7 вересня 2022 р. у справі № 910/16579/20 [8] зазначає, що договором доручення може бути передбачено, зокрема, покладення на повіреного виконання обов'язку довірителя як боржника перед його кредитором із відшкодуванням довірительом поручителю витрат, пов'язаних з виконанням такого обов'язку.

Також ці витрати не пов'язані та не залежать від плати, яка належить повіреному за договором. Окрім цього, як підкреслив Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду в постанові від 16 жовтня 2018 р. у справі № 924/1049/17, незважаючи на те, що обов'язок довірителя відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення, впливає із загального положення про те, що повірений діє коштом довірителя, їх не можна ототожнювати, оскільки поняття «коштом довірителя» є ширшим, ніж поняття «витрати, пов'язані з виконанням доручення» [9]. Відповідно, перша з категорій («коштом довірителя») охоплює й кошти або інше майно, необхідні для виконання доручення (наприклад, для укладення договору купівлі-продажу від імені довірителя за надані ним кошти для цього), а не лише конкретні витрати на таке виконання, що їх фактично несе повірений;

3) кореспондуючим обов'язку повіреного негайно передати довірителеві все одержане у зв'язку з виконанням доручення є обов'язок останнього негайно прийняти відповідні кошти, майно, документи тощо (ч. 3 ст. 1007 ЦК України). Критерій «негайно» тут також варто розуміти

як мінімально можливий і розумний строк, необхідний для такої передачі. Отже, хоча згідно з нормативним положенням довіритель і не повинен заявляти вимоги про повернення, проте він мусить негайно прийняти все одержане у зв'язку з виконанням доручення;

4) хоча й у цьому аспекті встановлених законом випадків настання відповідальності довірителя перед повіреним менше, проте, якщо довіритель здійснив односторонню відмову від договору доручення, він повинен відшкодувати завдані цим збитки повіреному, але лише за умови, що останній діяв як комерційний представник (ч. 2 ст. 1009 ЦК України). За загальним же правилом, відмова довірителя від договору доручення, відповідно до цієї ж норми, не є підставою для відшкодування збитків, завданих повіреному припиненням договору.

Щодо відповідальності довірителя за невиконання обов'язку щодо сплати повіреному належної йому плати, застосовується ч. 2 ст. 625 ЦК України, отже, довіритель буде зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням установленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Важливо, що ч. 2 ст. 1002 ЦК України закріплює, що якщо в договорі доручення не визначено розмір плати повіреному або порядок її виплати, вона виплачується після виконання доручення відповідно до звичайних цін на такі послуги.

У контексті ж невиконання довірительом свого обов'язку щодо негайного прийняття від повіреного всього одержаного у зв'язку з виконанням доручення, варто звертатися до приписів ст. 613 ЦК України. Згідно із ч. 1 цієї норми кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку. Водночас, виходячи із припису ч. 3 ст. 613 ЦК України, повірений не матиме права на відшкодування збитків, завданих простроченням довірителя

в контексті прийняття виконання, якщо довіритель доведе, що таке прострочення не є наслідком його вини або осіб, на яких за законом чи дорученням кредитора було покладено здійснення прийняття.

Висновки. Отже, підстави відповідальності повіреного перед довірителем безпосередньо та насамперед пов'язані з належністю виконання змісту доручення, а також зачіпають питання дотримання принципу особистого виконання доручення, порушення порядку здійснення передоручення і, в окреслених законом випадках, відповідальності за дії замісника. Натомість випадки та підстави настання відповідальності довірителя перед повіреним є вужчими, проте також суттєвими, стосуючись невиконання обов'язку виплати

повіреному плати, яка належить йому, якщо інше не встановлено договором або законом; відмови від відшкодування повіреному витрат, пов'язаних із виконанням доручення; неприйняттям або несвоєчасним прийняттям від повіреного всього одержаного ним у зв'язку з виконанням доручення.

Водночас обидві сторони можуть нести відповідальність через невиконання обов'язків, які виникають після та у зв'язку з виконанням доручення або його припиненням до виконання, а також пов'язаних із таким припиненням і його наслідками, зокрема й питання відшкодування збитків, завданих таким чином довірителеві або повіреному, якщо він діяв як комерційний представник.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Юсип В.В. Строки здійснення прав та виконання обов'язків повіреним. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 59–62.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16.06.2021 р. у справі № 613/608/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98000101>.
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16.05.2019 р. у справі № 401/2995/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877324>.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 12.02.2024 р. у справі № 757/6016/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117043830>.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10.01.2019 р. у справі № 320/4274/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79112666>.
7. Карнаух Б.П. Обов'язки повіреного за договором доручення. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали Круглого столу, присвяченого пам'яті проф. Ч.Н. Азімова, м. Харків, 16 грудня 2016 р. Харків, 2017. С. 215–222.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 р. у справі № 910/16579/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913>.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16.10.2018 р. у справі № 924/1049/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77184192>.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 342.9:342.7

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.13>

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Гусар Ольга Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Дослідження присвячено науковому обґрунтуванню системи принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції в Україні. У статті визначено теоретичний аспект юридично-правової природи категорії «принципи». Запропоновано авторське визначення системи принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної адміністрації щодо запобігання корупції, яка представлена як сукупність внутрішньо структурованої, складної системи взаємозумовлених прогресивних приписів, елементи якої визначаються з основоположних цінностей, завдань, стратегій, плану-дій, які безпосередньо пов'язані з організацією адміністративно-правової діяльності щодо запобігання корупції, за умови дотримання яких забезпечується ефективне функціонування антикорупційних органів публічної влади та належна спеціалізація персоналу з боротьби з корупцією.

Наголошується на тому, що завдяки принципам відбувається адаптація інтересів і потреб людини та суспільства загалом до тих трансформаційних процесів, які відбуваються з розвитком держави та правотворчих процесів. Вони виступають як соціальний регулятор, міра свободи і справедливості.

Підкреслюється, що в системі принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної адміністрації щодо запобігання корупції можна виокремити дві класифікаційні групи принципів: національні (національні антикорупційні стандарти та принципи діяльності публічної адміністрації) та міжнародні (принципи європейського права, європейського адміністративного права та європейського урядування, міжнародні антикорупційні стандарти, які містять базові основи боротьби з корупцією.)

Автором запропоновано до системи принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної адміністрації щодо запобігання корупції віднести: 1) загальні принципи права; 2) принципи конституційного права; 3) принципи сучасного адміністративного права; 4) принципи службового права, 5) принципи адміністративної процедури; 6) загальні принципи Європейського Союзу; 7) європейські принципи адміністративного права; 8) принципи, що сформульовані судовою практикою Європейського суду з прав людини; 9) принципи антикорупційної політики на 2021–2025 роки; 10) принцип Єдиного голосу між Національним антикорупційним бюро України та Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою Генеральної прокуратури України.

Ключові слова: принципи, органи публічної влади, діяльність, корупція, система, адміністративне право, службове право.

Husar Olha. The system of principles of administrative and legal activities of public authorities to prevent corruption in Ukraine: theoretical and legal aspects

The study is devoted to the scientific substantiation of the system of principles of administrative and legal activities of public authorities aimed at preventing corruption in Ukraine. The article

defines the theoretical aspect of the legal nature of the category "principles". The author offers her own definition of the system of principles of administrative and legal activities of public administration bodies aimed at preventing corruption, which is presented as a set of internally structured, complex system of interrelated progressive prescriptions, the elements of which are determined by the fundamental values, tasks, strategies, action plans which are directly related to the organization of administrative and legal activities aimed at preventing corruption and, subject to which, the effective functioning of anti-corruption bodies is ensured.

It is emphasized that the principles help to adapt the interests and needs of a person and society as a whole to the transformational processes that occur with the development of the state and lawmaking processes. They act as a social regulator, a measure of freedom and justice.

The author emphasizes that in the system of principles of administrative and legal activities of public administration bodies aimed at preventing corruption, two classification groups of principles can be distinguished: national (national anti-corruption standards and principles of public administration) and international (principles of European law, European administrative law and European governance, international anti-corruption standards which contain the basic foundations of the fight against corruption).

The author proposes that the system of principles of administrative and legal activities of public administration bodies aimed at preventing corruption should include: 1) general principles of law; 2) principles of constitutional law; 3) principles of modern administrative law; 4) principles of service law, 5) principles of administrative procedure; 6) general principles of the EU; 7) European principles of administrative law; 8) principles formulated by the case law of the ECtHR; 9) principles of anti-corruption policy for 2021–2025; 10) principle of a single voice between the NAB of Ukraine and the SAP of the PGO.

Key words: *principles, public authorities, activities, corruption, system, administrative law, service law.*

Постановка проблеми. Надзвичайно велике значення в теорії та юридичній практиці функціонування органів публічної влади має антикорупційна проблематика. Корупція – це багатоаспектне негативне соціальне явище, яке завжди перешкоджає виконанню функцій органам публічної влади та виступає каталізатором невдоволення народу державною політикою. Корупція підриває адміністративну спроможність держави та політичну легітимність уряду. Від рівня, динаміки та природи корупції залежить соціально-економічне та політичне середовище країни, а за умов централізованої системної корупції, демократичний розвиток послаблюється через злиття політичної влади й економічних ресурсів.

Тема «засудження корупції» у суспільних відносинах є давньою усвідомленою проблемою, проте в наукових колах довгий час їй не приділялося належної уваги через те, що досліджувалася політологами, економістами та соціологами, уважалася занадто нормативною чи надто політичною. З початком 90-х рр. глобалізаційні процеси привели до створення антикорупційних норм у формі законів (Закон про корупцію у США), міжнародних конвенцій (Конвенція проти корупції (UNCAC) та інші) та механізмів оцінювання антикорупційних дій окремих держав.

В Україні суспільний і науковий дискурс щодо активної антикорупційної діяльності починається із часів незалежності і триває донині. Науковці-практики намагаються виявити характерні особливості корупції, її змістовні ознаки, досліджувати стратегії протидії корупції, виявляти недоліки законодавства щодо запобігання корупції та притягнення до відповідальності за корупційні діяння. Досліджувана проблематика – «система принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції» – є питанням галузі адміністративного права, тому що центральним інститутом адміністративного права виступає діяльність органів публічної влади. Проте вважаємо, що актуальним залишається питання наукового обґрунтування системи принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції. Адже до юридично-правової природи даної категорії належать: 1) принцип як основоположна правда (істина, закон, доктрина або припущення: а) принцип як загальне правило або стандарт; б) принцип як сукупність моральних і етичних стандартів; 2) принцип як визначена наперед політика або спосіб дії; 3) принцип як основна або необхідна якісна складова частина, або

елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки [1, с. 27].

З огляду на те, що принципи є основою, фундаментом і напрямом розвитку як науки адміністративного права, так і всього законодавчого масиву з питання запобігання корупції, вважаємо за необхідне здійснити їх визначення та систематизацію для усунення теоретичних прогалин у системі принципів адміністративного права та права загалом, а також для кращого розуміння організації, діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції.

Мета статті – проведення аналізу наукових і законодавчих джерел і формування концептуального підходу до створення системи принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо протидії корупції в галузі адміністративного права та в законодавчій практиці.

Стан дослідження. Науковцями сучасності була приділена увага концептуальним засадам оновлення системи принципів адміністративного права з позицій «людноцентристської концепції», обґрунтована у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, І. Голосніченка, М. Козюбри, Т. Коломоєць, В. Колпакова, Р. Куйбіди, А. Пухтецької, А. Селіванова. Запровадження принципів європейського адміністративного права, принципів належного урядування та принципів належної адміністрації відображено в наукових дослідженнях Н. Гнідюк, І. Грицяка, К. Рудої. А також звернемо увагу на посібник (2020 р. – українською мовою), що підготовлений Радою Європи, «Адміністрування і Ви. Принципи адміністративного права у відносинах між особами й органами публічної влади», який містить аналіз принципів, коментарі із правових документів і практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо дотримання принципів під час діяльності органів публічної влади [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд системи принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної влади необхідно здійснити з теоретичного пізнання об'єкта дослідження (принципів).

На думку А. Колодія, категорію «принципи права» необхідно вживати тоді, коли йдеться про «відправні ідеї і положення,

які належать до юриспруденції <...> це ідеї буття, які виражають найважливіші закономірності та підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права та становлять його головні риси, вирізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [2, с. 27].

Визначення змісту і спрямованості принципів адміністративно-правової діяльності необхідно досліджувати в рамках заданої правової системи, а саме об'єктів, на які спрямовується адміністративна діяльність, буття яких регулюється або охороняється нормами адміністративного права, що встановлює вимоги, стандарти, правила, забезпечення яких здійснюється адміністративним примусом, з дотриманням порядку адміністративних проваджень і гарантією судового оскарження.

Поділяємо думку А. Пухтецької про те, що «принципи адміністративного права є внутрішньо структурованою, динамічною, складною за своєю природою системою, елементи якої визначаються, виходячи з основоположних цінностей, завдань, функцій і компетенції апарату державного управління, визначених Конституцією і основними законами держави, відповідають державному, публічному та загальному інтересу, дотримання яких виступає важливою вимогою забезпечення становлення правової держави» [1, с. 398], вважаємо їх за основу системи сучасних принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції.

Натепер принципи об'єктивно та гармонічно розвиваються і трансформуються, з урахуванням запровадження людиноцентристської ідеології адміністративного права, що впливає на законотворчу та правозастосовну діяльність органів публічної адміністрації. Завдяки принципам відбувається адаптація інтересів і потреб людини і суспільства загалом до тих трансформаційних процесів, які тривають із розвитком держави та правотворчих процесів. Вони виступають як соціальний регулятор, міра свободи та справедливості.

Проте необхідно зауважити, що на формування системи принципів сучасного адміністративного права впливає низка чинників, а саме: 1) відсутність єдиного

доктринального тлумачення предмета адміністративного права і, як наслідок, принципів; 2) проведення інституційних реформ в Україні; 3) виконання зобов'язань, пов'язаних з асоційованим членством в ЄС; 4) вплив принципів, зміст яких сформульований судовою практикою ЄСПЛ.

Ідейно-цілепокладаючим началом, керівними вимогами, що визначають завдання діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції та за допомогою яких формується ефективна та результативна взаємодія спеціальних антикорупційних інституцій, діяльність яких спрямована на активну протидію і запобігання корупції, є проведення антикорупційної політики. Якісна антикорупційна політика сприяє культурній дієвості державного апарату, внутрішній інституційній стабільності, зваженій і здоровій політичній владі, довірі країн-партнерів. Розроблення та здійснення антикорупційної політики починаються з основних напрямів і відповідних комплексних заходів, що здійснюються органами публічної влади в усіх сферах суспільного життя.

Погоджуємось із думкою Е. Расюка, який поняття «антикорупційна політика» визначає як «постійно здійснювану, систематичну, цілеспрямовану діяльність держави в тісній співпраці з інститутами громадянського суспільства, що полягає в розробці, удосконаленні та реалізації стратегічних засад і тактичних заходів, спрямованих на усунення або блокування причин та умов корупції, удосконалення юридичної відповідальності за корупційні правопорушення та формування антикорупційної культури» [3, с. 17].

Звернемо увагу саме на діяльність органів, яка реалізується через проведення різноманітних заходів (правові, економічні, освітні, організаційні, виховні заходи), спрямованих на виявлення причин корупції та протидію їй, і, за необхідності, з подальшим відновленням порушених прав і законних інтересів юридичних, фізичних осіб і держави.

Однією з форм реагування держави на запобігання такому явищу, як корупція, є затвердження законодавчих актів, що визначають принципи, напрями діяльності та заходи щодо запобігання корупції. Так, результатом проведення антикорупційної політики є ухвалення Антикорупційної

стратегії на 2021–2025 рр. (далі – Стратегія) [4].

Ключовим інструментом реалізації цієї Стратегії є запровадження «плану-дій» Державної антикорупційної програми на 2023–2025 рр. Законодавець визначив, виходячи з аналізу стану корупції попередніх періодів, міжнародних стандартів і найкращих світових практик, що до «принципів антикорупційної політики на 2021–2025 рр. належать: 1) *оптимізація* функцій держави та місцевого самоврядування, де будуть усунені малоефективні повноваження або дублювання повноважень різними органами чи реалізація повноважень тим самим органом, поєднання яких створює корупційні ризики; 2) *цифрова трансформація* реалізації повноважень органами державної влади й органами місцевого самоврядування та їхня прозорість; 3) *створення* зручних і законних способів задоволення потреб юридичних і фізичних осіб; 4) *забезпечення* невідворотності юридичної відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення, що є стримувальним ефектом для всіх суб'єктів правовідносин; 5) *формування* суспільної нетерпимості до корупції, утвердження культури доброчесності та поваги до верховенства права» [4].

Адміністративно-правову діяльність здійснює досить розгалужена спеціалізована система антикорупційних органів – Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБ України), Спеціалізована антикорупційна прокуратура Генеральної прокуратури України (далі – САП ГПУ), Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), Агентство з розшуку та менеджменту активів (далі – АРМА), що діють у межах окремих адміністративно-правових форм, методів та інструментів, за допомогою яких досягається мета щодо протидії корупції, виявлення корупційних злочинів і притягнення до відповідальності за вчинені корупційні правопорушення. Поряд із цими органами функціонує підсистема органів, до якої входить Національна поліція, Служба безпеки України, загальні суди, органи прокуратури, які наділені антикорупційними функціями.

Аналіз змісту Положень вищезазначених інституцій так чи інакше містить визначені

основні принципи їхньої діяльності. Наприклад, ст. 3 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» визначає принципи діяльності бюро, як-от: 1) верховенство права; 2) повага та дотримання прав і свобод людини і громадянина; 3) законність; 4) безсторонність і справедливість; 5) незалежність Національного бюро та його працівників; 6) підконтрольність і підзвітність суспільству та визначеним законом державним органам; 7) відкритість для демократичного цивільного контролю; 8) політична нейтральність і позапартійність; 9) взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями [5].

З метою реалізації принципу відкритості та прозорості (транспарентності) діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування запроваджена і функціонує Інформаційна система моніторингу реалізації державної антикорупційної політики, яка забезпечує відкритий цілодобовий доступ через офіційний вебсайт НАЗК до інформації (ст. 18–4 Закону № 1700) [6]. Звернемо увагу на взаємодію таких двох інституцій, як НАБ України та САП ГПУ, які, попри різні завдання, домовилися працювати на єдиних принципах зовнішньої комунікації, що були запроваджені для реалізації політики Єдиного голосу під час висвітлення діяльності відомств, і регулярне й об'єктивне інформування суспільства про перебіг боротьби з топкорупцією, з урахуванням необхідності таємниці слідства.

Працівники органів публічної влади під час адміністративно-правової діяльності щодо запобігання корупції вступають у публічно-службові відносини, які логічно мають здійснюватися на принципах службового права.

У дисертаційному дослідженні Б. Коваленко «Принципи службового права України» визначив принципи службового права як універсальні суспільно зумовлені, загальнообов'язкові, закріплені в нормах службового права, стабільні, імперативні, прогресивні приписи (ідеї, закономірності, засади), що регулюють відносини, безпосередньо пов'язані з реалізацією та захистом публічного інтересу. Класифікує «принципи службового права на засадничі, до яких пропонує віднести: верховенство права, правову визначеність, пропорцій-

ність, рівність, гласність, прозорість, відкритість, демократизм, патріотизм, служіння українському народу, розумність, добросовісність; і організаційні: принцип професіоналізму, принцип політичної неупередженості, принцип підконтрольності, принцип наступності, принцип ефективності, принцип уніфікації з елементами спеціалізації щодо окремих різновидів публічно-службової діяльності» [7].

Принципи адміністративно-правової діяльності органів публічної влади та принципи адміністративного права, принципи службового права є різними категоріями. Перші є соціальною категорією та визначають порядок організації та здійснення діяльності щодо управління, другі – правовою категорією, яка визначає механізм адміністративно-правового регулювання відносин і природу цих зв'язків. Проте всі вони мають спільну ціль – установаження загальних стандартів боротьби та протидії корупції, взаємодоповнюють один одного.

Уважаємо, що принципи адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції є поліваріантними, до них можна також долучити принципи «адміністративної процедури». Адже адміністративна процедура «безпосередньо пов'язана з діяльністю суб'єктів публічної адміністрації, є деяким порядком дій органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб і службових осіб і має правовий характер, який закріплений у приписах нормативно-правових актів» [8, с. 4].

Під принципами адміністративної процедури автори І. Бойко, О. Зима, О. Соловйова пропонують розуміти «закріплені в нормах права головні ідеї (засади), що визначають правила вчинення дій, ухвалення рішень, укладення адміністративних договорів, спрямованих на реалізацію приватними особами належних їм прав і обов'язків у сфері публічного адміністрування та задоволення публічного інтересу» [8, с. 20].

У ст. Закону «Про адміністративну процедуру» визначено, що принципами адміністративної процедури є: верховенство права, зокрема й законності та юридичної визначеності; рівність перед законом; обґрунтованість, безсторонність (неупередженість) адміністративного органу; добросовісність і розсудливість; про-

порційність; відкритість; своєчасність і розумний строк; ефективність; презумпція правомірності дій і вимог особи; офіційність; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту [9].

Серед розмаїття критеріїв поділу принципів, як зазначають автори монографії «Інституційна розбудова антикорупційних органів державної влади: національний та закордонний досвід», один із перших документів європейського рівня, де йшлося про необхідність створення спеціалізованих державних органів або посадових осіб, відповідальних за запобігання, розслідування та судовий розгляд корупційних діянь, називався «Двадцять керівних принципів боротьби проти корупції». Проте, незважаючи на свій рекомендаційний характер, став вихідним положенням для подальшої антикорупційної політики держав – членів Ради Європи [10, с. 123].

З метою уніфікації діяльності органів європейської адміністрації у країнах – членах ЄС був розроблений Модельний кодекс належної адміністрації, що включає принципи матеріального та процедурного характеру. Це робота провідних європейських учених під егідою РЕ (2005–2007 рр.) є комплексним дослідженням основних принципів-вимог діяльності належної адміністрації, що визначають основоположні вимоги, керівні положення, обов'язкові під час взаємодії органів публічної адміністрації та приватних осіб. До першого розділу «Принципи належної адміністрації» віднесено: принцип безсторонності, принцип юридичної визначеності, розгляд упродовж розумного часу, принцип участі, принцип поваги приватності (конфіденційності), прозорості. Другий розділ визначає принципи взаємин органів публічної влади із громадянами, як-от: запити приватних осіб, право приватних осіб бути вислуханими перед ухваленням індивідуальних рішень, право приватних осіб бути залученими до ухвалення деяких нерегуляторних рішень, оплата адміністративних рішень, форма адміністративних рішень, опублікування адміністративних рішень, набуття чинності адміністративними рішеннями, виконання рішень, зміни в адміністративних рішеннях [11].

Варто звернути увагу на те, що на перелік принципів впливає наявність міжнародних нормативних актів із питань боротьби

з корупцією, серед яких такі: Конвенція ООН проти корупції, ухвалена 31 жовтня 2003 р., Джакартська заява про принципи роботи антикорупційних органів (Джакартські принципи); стандарти роботи антикорупційних органів, визначені мережею «Європейські партнери проти корупції» (Принципи ЄППК).

Отже, в оновленій системі можна виокремити дві класифікаційні групи принципів: *національні* (національні антикорупційні стандарти та принципи діяльності публічної адміністрації) та *міжнародні* (принципи європейського права, європейського адміністративного права та європейського урядування, міжнародні антикорупційні стандарти, які містять базові основи боротьби з корупцією.) До *національних принципів* належать: верховенство права, законності, відкритості, прозорості, політичної неупередженості, доброчесності, дотримання прав людини, участь громадськості в заходах щодо запобігання та протидії корупції, принцип правової держави, прозорості та відповідальності держави перед особою, демократична рівність, повага національної індивідуальності, представницька демократія, фінансовий контроль осіб, що мають публічний статус, невідворотність юридичної відповідальності за корупційні правопорушення, забезпечення працівниками публічної адміністрації гідних умов праці, функціонування незалежних антикорупційних органів, неприпустимість дублювання повноважень публічної адміністрації.

До *міжнародних принципів* належать: засудження всіх проявів корупції, принцип міжнародного співробітництва, визнання національної та міжнародної корупції кримінально караним діянням, партнерство суб'єктів формування та реалізації заходів антикорупційної політики, неприпустимість покладання на того самого суб'єкта антикорупційної політики відповідальності за розроблення, реалізацію та контроль над реалізацією заходів антикорупційної політики, підтримка активної участі громадськості в антикорупційних реформах, ведення статистичних і моніторингових інформаційних матеріалів про стан корупції в окремо взятій країні, системного вжиття заходів із запобігання транснаціональним проявам корупції.

Висновки. Ефективними кроками на шляху розвитку сучасної європейської демократичної України є комплексна та системна протидія корупції, що розрахована на історичну перспективу й утвердження такого правового порядку, за якого мінімізуються корупційні ризики, а особа убезпечується від наслідків корупційних правопорушень.

Сучасні тенденції трансформації адміністративного права щодо оновлення системи галузевих принципів пов'язані з людиноцентристською ідеологією та запровадженням доктринальних європейських засад, що формують єдиний правовий простір і уніфікують регулювання правових інститутів адміністративного права. Принципи адміністративно-правової діяльності органів публічної влади мають правову природу адміністративного права, де визначені повноваження органів публічної влади, їхні взаємини та відносини цих органів із фізичними особами.

Принципи адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції як частина галузевих принципів адміністративного права за своїм змістом і спрямованістю: 1) відображають призначення, сутність і зміст державної антикорупційної програми; 2) є підгалузевими функціями адміністративного права; 3) визначають орієнтир і правові засади правового регулювання діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції; 4) виступають основою для визначення цілей, завдань, функцій і компетенцій уповноважених органів публічної влади щодо запобігання корупції; 5) є метою, завданнями, що закріплені в положеннях антикорупційних органів; 6) є підставою вступу в адміністративно-правову діяльність, ініційованою суб'єктами владних повноважень антикорупційного органу; 7) є стандартом діяльності державного службовця антикорупційного органу публічної влади; 8) є нормою, порушення якої може бути оскаржене до суду на предмет законності, порушення компетенції антикорупційного органу або притягнення до відповідальності.

Резюмуємо, що сучасна система принципів адміністративно-правової діяль-

ності органів публічної адміністрації щодо запобігання корупції є багатоаспектною, вона складається із: 1) загальних принципів права; 2) принципів конституційного права; 3) принципів сучасного адміністративного права; 4) принципів службового права; 5) принципів адміністративної процедури; 6) загальних принципів ЄС; 7) європейських принципів адміністративного права; 8) принципів, що сформульовані судовою практикою ЄСПЛ; 9) принципів антикорупційної політики на 2021–2025 рр.; 10) принципів Єдиного голосу між НАБ України та САП ГПУ.

Тому система принципів адміністративно-правової діяльності органів публічної адміністрації щодо запобігання корупції є сукупністю внутрішньо структурованої, складної системи взаємозумовлених прогресивних приписів, елементи якої визначаються з основоположних цінностей, завдань, стратегій, плану-дій, які безпосередньо пов'язані з організацією адміністративно-правової діяльності щодо запобігання корупції, за умов дотримання яких забезпечується ефективне функціонування антикорупційних органів публічної влади та належна спеціалізація персоналу з боротьби з корупцією.

Залежно від джерел фіксування принципи адміністративно-правової діяльності органів публічної влади щодо запобігання корупції можна розподілити на: ті, що закріплені в Конституції України, у законодавчих актах, у підзаконних нормативно-правових актах і визначені у правовій науці.

Уважаємо, що принципи є фундаментальною категорією у праві, тому відіграють важливу роль як у правотворчості, так і у правозастосуванні, а від правильності їх формулювання (точності та чіткості) залежить ефективність діяльності органів публічної влади. Запропонований підхід до визначення принципів необхідно враховувати під час розгляду й ухвалення законів Верховною Радою України, розроблення та впровадження програмних документів Кабінету Міністрів України, антикорупційних програм органів державної влади, місцевого самоврядування та публічних інституцій в усіх сферах державної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пухтецька А. Принципи адміністративного права: адміністративно-правові та євроінтеграційні аспекти оновлення змісту та практики застосування : монографія. Харків : ПП Панов, 2016. 434 с.
2. Колодій А. Принципи права України. Київ : Юрінком-Інтер, 1998. С. 9.
3. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування / авт. кол. : В. Василевич та ін. Київ : Ліра-К ; НАДУ, 2016. 524 с.
4. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 рр. : Закон України від 20.06.2022 р. № 2322–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.
5. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>.
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
7. Коваленко Б. Принципи службового права України : дис. ... докт. філософ. : 081. Запоріжжя, 2021. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/Kovalenko_dis.pdf.
8. Бойко І., Зима О., Соловйова О. Адміністративна процедура : конспект лекцій. Харків : Право, 2017. 132 с.
9. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
10. Пархоменко-Куцевіл О., Сімак С., Канан Аюб К. Інституційна розбудова антикорупційних органів державної влади: національний та закордонний досвід. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2021, 200 с.
11. Адміністрування і Ви. Принципи адміністративного права у відносинах між особами та органами публічної влади : посібник / Рада Європи. 2020. 87 с.

УДК 347.962

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.14>

ДОТРИМАННЯ І ВИКОНАННЯ СУДДЕЮ НОРМ СУДДІВСЬКОЇ ЕТИКИ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

Лічман Леонід Григорович,

кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України, суддя у відставці,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті доведено, що суддя як носій судової влади повинен бути прикладом неухильного дотримання принципу верховенства права та вимог закону, присяги судді. Суддя має усвідомлювати постійну увагу суспільства та демонструвати високі стандарти моральної поведінки з метою зміцнення довіри до судової влади й утвердження авторитету правосуддя.

Автором підтримано позицію, що судова етика та суддівська етика є взаємопов'язаними та взаємозумовленими поняттями, судова етика є більш широким поняттям порівняно із суддівською етикою, оскільки визначених етичних правил мають дотримуватися всі учасники судового процесу, а суддівська етика вимагає визначеної поведінки від судді як носія судової влади.

Обґрунтовано, що застосування дисциплінарної відповідальності не повинно бути універсальним наслідком порушення правил суддівської етики, визначених Кодексом суддівської етики. Дисциплінарні правопорушення, за вчинення яких суддю можна притягнути до дисциплінарної відповідальності, можуть визначатися виключно законами України.

Аргументовано, що Кодекс суддівської етики є внутрішнім актом судової влади, його положення є загальнообов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування та всіх суддів України. Положення Кодексу суддівської етики не є нормами права, а сам Кодекс суддівської етики не належить до нормативно-правових актів у розумінні Закону України «Про правотворчу діяльність».

Кодекс суддівської етики як акт судової влади має субсидіарно застосовуватися під час вирішення питань про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду.

Ключові слова: мораль, суддя, суддівська етика, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарне правопорушення, правосуддя.

Lichman Leonid. Adherence and implementation of judicial ethics norms by judges while administering public justice

The author of the article has proved that a judge as a holder of judicial power must represent an example of strict adherence to the rule of law principle and to the requirements of the law, to a judge's oath. A judge must be aware of the constant attention of society and must demonstrate high standards of moral behavior in order to strengthen the trust in the judicial power and to establish the authority of public justice.

The author has supported the position that court ethics and judicial ethics are interrelated and interdependent concepts, where court ethics is a broader concept compared to judicial ethics, since all participants in the judicial process should adhere certain ethical rules, and judicial ethics requires certain behavior from a judge as a holder of judicial power.

It has been substantiated that the application of disciplinary responsibility should not be universal consequence of violating the rules of judicial ethics defined by the Code of Judicial Ethics. Disciplinary offences, which are the basis for bringing a judge to disciplinary responsibility may be exclusively determined by the laws of Ukraine.

It has been argued that the Code of Judicial Ethics is an internal act of the judicial power and its provisions are generally binding for all judicial self-government bodies and all judges of Ukraine. The provisions of the Code of Judicial Ethics are not enactments, and the Code of Judicial Ethics itself does not belong to a regulatory legal act within the meaning of the Law of Ukraine "On Law-Making Activity".

The Code of Judicial Ethics as the judicial power's act should be applied subsidiary when resolving issues of holding judges to disciplinary responsibility for a judge's behavior that discrediting the judgeship or undermining the authority of public justice, in particular in matters of ethics, honesty, incorruptibility, compliance of a judge's lifestyle with his / her status, compliance with other norms of judicial ethics and standards of conduct ensuring public trust in the court.

Key words: ethics, judge, judicial power, judicial ethics, disciplinary responsibility, disciplinary offence, public justice.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження питання дотримання норм суддівської етики під час здійснення правосуддя зумовлена низкою чинників. Український народ, незважаючи на повномасштабну війсьну агресію Росії, яка триває понад три роки, не відмовляється від своїх прагнень розвинути та зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу. Конституційні приписи щодо здійснення державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами в особі суддів і у визначених законом випадках за участю присяжних (ст. 6, ч. 1 ст. 55, ч. 1 ст. 124, ч. 1 ст. 12 Конституції України від 28 червня 1996 р. [1]), установлюють конституційно-правовий статус суддів, їх роль і значення в державі та суспільстві.

У ст. 14 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яку ратифіковано із заявою Законом України № 1678-VII від 16 вересня 2014 р., передбачено, що сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права й укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом і правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією [2].

Право на справедливий судовий розгляд гарантується чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які

є частиною національного законодавства України. Так, у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. передбачено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом [3].

Професійні судді є носіями судової влади. Саме на володарів цієї професії покладається обов'язок у здійсненні правосуддя бути незалежними та керуватися верховенством права на підставі основних засад судочинства, передбачених Конституцією та законами України (ч. ч. 1–3 ст. 129 Конституції України). Незалежність суддів має забезпечуватися державою, органами суддівського самоврядування та самими суддями. Також до суддів пред'являються вимоги щодо безсторонності, дотримання відповідної процесуальної форми, знання права (законів) і вміння їх тлумачити та застосовувати, щодо етичного ставлення до учасників справи, присяжних, інших відвідувачів суду під час здійснення правосуддя та щодо етичної поведінки в позасудовий час.

Належне виконання суддями зазначених вимог безпосередньо впливає на рівень довіри до судової влади з боку людей і громадянського суспільства. Низький рівень такої довіри є однією з підстав реформування судової системи, яке набуло в Україні перманентного характеру і тривалий час не завершується. Недотримання правил або невиконання суддями вказаних вимог під час здійснення правосуддя може мати негативні наслідки для сторін у справі, авторитету судових органів і самих суддів, зокрема притягнення їх до юридичної відповідальності, звільнення з посади також.

Отже, актуальність вибраної теми не викликає сумніву. Це дослідження свідомо

обмежується питаннями дотримання норм суддівської етики під час здійснення правосуддя, які суттєво відрізняються від позасудового дотримання етичних правил і норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання етичних стандартів поведінки судді взагалі і під час здійснення правосуддя зокрема були предметом досліджень таких науковців, як Л. Москвич, Л. Нестерчук, О. Овчаренко, С. Подкопаєв, О. Хотинська-Нор, висновки та пропозиції яких стали теоретичним підґрунтям для цього дослідження.

Проте спірними залишаються питання щодо правової природи норм суддівської етики, порушення норм суддівської етики як самостійної підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності

Метою статті є визначення правової природи норм суддівської етики, установлення, чи є недотримання норм суддівської етики самостійною підставою для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, проведення аналізу дисциплінарної практики та практики Великої Палати Верховного Суду щодо застосування норм суддівської етики.

Виклад основного матеріалу. «Етика», відповідно до сучасних тлумачних словників або словників іншомовних слів, має два значення. По-перше, це наука про мораль; по-друге, це норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії тощо [4, с. 652; 5, с. 277]. У будь-якому разі етика та відповідні етичні норми регулюють передусім моральні відносини, які існують у суспільстві.

На думку І. Кондратової, «судова етика – це система морально-ціннісних орієнтирів, принципів і правил, які регулюють поведінку в судовому процесі. Вона спрямована на вирішення етичних проблем здійснення судочинства з урахуванням широкого кола його учасників. Тому судова етика стосується не лише представників професійних кіл, задіяних у судовому процесі за родом своєї професійної діяльності – суддів, адвокатів, прокурорів. Вона поширюється також на сторони судового процесу й осіб, які сприяють у його поступі, наприклад судових експертів» [6, с. 216].

Убачається, що з таким підходом щодо широкого розуміння поняття «судова

етика» варто погодитися, оскільки визначених етичних правил мають дотримуватися всі учасники судового процесу, а порушення цих правил для різних учасників судового процесу має свої правові наслідки.

І. Кондратова порівнює судову етику та суддівську етику та робить правильний висновок, що «судова етика та суддівська етика є взаємопов'язаними та взаємозумовленими поняттями. З позиції логіки вони є сумісними поняттями, що збігаються в загальній частині своїх обсягів – реалізації суддею професійних повноважень, здійсненні правосуддя, яке об'єктивується у формі судового процесу. Суддівська етика є різновидом професійної етики та може тлумачитися в різних аспектах. У теоретичному ракурсі вона постає як філософська концепція та наукова дисципліна про мораль суддівської професії. Її можна схарактеризувати як різновид загального вчення про мораль, специфікованого особливостями професії судді, його правовим статусом і сферою професійної діяльності. Із практичного погляду суддівська етика передбачає систему правил (норм) поведінки суддів, які визначають моральний характер їхньої діяльності під час здійснення правосуддя та поза ним і впливають на свідомість судді, удосконалюють його професійні й особисті якості як представника професії, що вимагає належного рівня визнання й авторитету в суспільстві» [6, с. 217].

Відповідно до ст. 6 і п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються sudoустрій, судочинство, статус суддів [1].

Закон України «Про sudoустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII (далі Закон № 1402-VIII), як первинний Закон, визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд [7].

До основних обов'язків судді відповідно до ч. 6 і п. 2 ч. 7 ст. 56 Закону № 1402-VIII належать такі: суддя повинен додержуватися присяги та зобов'язаний дотримуватися правил суддівської етики, зокрема й виявляти та підтримувати високі стан-

дарті поведінки в будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів [7]. Коли складає присягу та вступає на посаду судді, особа присягає Українському народові, серед іншого, дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя (ч. 1 ст. 57 Закону № 1402–VIII) [7].

Для суддів етичні принципи і правила професійної поведінки мають принципове значення. Так, з метою визначення здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді Вищою кваліфікаційною комісією суддів України проводиться кваліфікаційне оцінювання. Одним із критеріїв кваліфікаційного оцінювання є професійна етика (ч. 1, п. 2 ч. 2 ст. 83 Закону № 1402–VIII [7]).

Ст. 16¹ розд. XV Перехідних положень Конституції України, ст. ст. 56, 58, 83, п. п. 7¹ і 20 розд. XII Закону України № 1402–VIII професійна етика визнана одним із критеріїв кваліфікаційного оцінювання. Виявлення за результатами такого оцінювання невідповідності судді займаний посаді за критеріями компетентності, професійної етики або доброчесності чи відмова судді від такого оцінювання є підставою для звільнення судді з посади за рішенням Вищої ради правосуддя.

Окрім того, однією з підстав дисциплінарної відповідальності судді є: допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу (п. 3 ч. 1 ст. 106 Закону № 1402–VIII [7]).

Із цього випливає, що до категорій суддівської етики та стандартів поведінки судді належать питання моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу.

Тенденція включення категорій етики (моралі) до норм права притаманна як приватному, так і публічному праву.

Досить пригадати, що до загальних засад цивільного законодавства належать справедливність і добросовісність (ч. 1 п. 6 ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)), що в здійсненні цивільних прав, самозахисті особа повинна додержуватися моральних засад суспільства (ч. 4 ст. 13 і ч. 1 ст. 19 ЦК України) тощо [8]. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII містить розд. VI «Правила етичної поведінки», де зазначається, що цей Закон є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики, що особи, зазначені в п. 1, пп. «а» п. 2 ч. 1 ст. 3 цього Закону, під час виконання своїх службових повноважень зобов'язані неухильно додержуватися вимог закону та загальноновизнаних етичних норм поведінки, бути ввічливими у стосунках із громадянами, керівниками, колегами та підлеглими (ч. 1 ст. 37, ч. 1 ст. 38) [9].

Рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 р. затверджено зміни до Кодексу суддівської етики, затвердженого V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 р. [10]. Кодекс суддівської етики містить досить багато загальних правових і моральних категорій, які, по-перше, передбачені Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, Законом № 1402–VIII, процесуальними кодексами, Бангалорськими принципами поведінки суддів від 19 травня 2006 р., які схвалено Резолюцією Економічної та соціальної ради ООН від 27 липня 2006 р. № 2006/23 [11].

Ідеться, наприклад, про те, що суддя як носій судової влади повинен бути прикладом неухильного дотримання принципу верховенства права і вимог закону, присяги судді. Суддя має усвідомлювати постійну увагу суспільства та демонструвати високі стандарти поведінки з метою зміцнення довіри до судової влади й утвердження авторитету правосуддя. Цей перелік можна продовжувати.

У царині дотримання суддівської етики під час здійснення правосуддя в Кодексі суддівської етики містяться положення, які конкретизують законодавчі або міжнародні приписи та визначають обов'язки судді, зокрема: проявляти стійкість до

будь-якого тиску або втручання в діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя, і виявляти тактовність, увічливість, витримку й повагу не тільки до учасників судового процесу, а й до інших осіб (під іншими особами варто розуміти неучасників судового процесу, присутніх у судовому засіданні; не допускати дискримінації за ознаками ґендерної ідентичності, сексуальної орієнтації; утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до виникнення сумнівів у рівності суддів і присяжних під час здійснення правосуддя; проявляти стриманість, виваженість, обачність і поміркованість у висловленні своїх поглядів і думок за будь-яких обставин, не робити публічних заяв та/або коментарів, які компрометують звання судді або підривають авторитет правосуддя, уникати публічних заяв і коментарів щодо справ, які перебувають у його/її провадженні й інших суддів; не піддавати сумніву судові рішення, що набрали чинності, не використовувати або не розголошувати конфіденційну інформацію, отриману суддею під час виконання обов'язків із будь-якою метою, не пов'язаною з виконанням суддею повноважень; не допускати позапроцесуальних взаємин з учасниками судового процесу у справі, що перебуває в його/її провадженні, уникати поведінки, що може викликати сумнів чи створити враження про наявність у судді прихильності чи упередженого ставлення до учасників справи чи їхніх представників; не зловживати правом на самовідвід [10].

Етичні норми поведінки судді під час судового розгляду можна кваліфікувати залежно від характеру дій, необхідних для їх реалізації. Такі дії мають або заборонний, або зобов'язальний характер і вимагають відповідно або дотримання, або виконання. Єдиним дозволом в розд. II «Поведінка під час виконання професійних обов'язків судді» є допустимість використання суддею технологій штучного інтелекту, якщо це не впливає на незалежність і неупередженість судді, не стосується оцінювання доказів і процесу ухвалення рішень і не порушує вимог законодавства (ст. 16 Кодексу суддівської етики [10]).

Серед завдань суддівського самоврядування, зазначених у ст. 126 Закону

№ 1402–VIII, для цілей нашого дослідження мають значення захист професійних інтересів суддів і вирішення питань внутрішньої діяльності судів, зміцнення та гарантування незалежності суддів.

Відповідно до ст. 58 Закону № 1402–VIII питання етики суддів визначаються Кодексом суддівської етики, що затверджується з'їздом суддів України за пропозицією Ради суддів України [7]. На виконання вказаного положення найвищим органом суддівського самоврядування за пропозицією Ради суддів України був ухвалений Кодекс суддівської етики, який відповідно до ч. 3 ст. 129 Закону № 1402–VIII є обов'язковим для всіх органів суддівського самоврядування та всіх суддів.

У ст. 4 Кодексу суддівської етики міститься застереження про те, що порушення правил етичної поведінки, установлених цим Кодексом, не можуть самі собою застосовуватися як підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, що визначає правову природу Кодексу [10].

Варто погодитися з визначенням суддівської етики, під якою треба розуміти систему базових принципів регламентації поведінки суддів у судовому засіданні, у суді та позасудової поведінки, які побудовані з урахуванням особливостей професійної діяльності судді та створені для підтримки суддівських стандартів, діють об'єктивно і незалежно з метою збільшення значущості чинних правових норм і правил поведінки для суддів [12, с. 14].

Правила етичної поведінки для суддів – це сукупність норм, які поширюються на діючих суддів і на суддів, які перебувають у відставці. Вони аналізують механізм суддівської моралі – природу моральності в діяльності суддів, моральних відносин і моральної свідомості суддів. Норми моралі через їхню специфічність є загальними, оціночними, тому досить невизначеними, отже, такими, що не можуть без додаткових ознак, що їх конкретизують, пов'язаних з особливим характером і умовами професійної діяльності судді, трансформуватися у правові, щоб визначати ступінь вини суддів. Саме тому за логікою речей застосування дисциплінарної (тобто юридичної за своєю природою) відповідальності не повинно бути універсальним наслідком їх порушення [12, с. 52–53].

Таке положення відповідає міжнародним актам. У п. п. 60, 64 Висновку № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЕС) до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо принципів і правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності, від 19 листопада 2002 р. зазначається, що професійні стандарти, що були предметом розгляду у ч. 1 цього висновку, становлять собою найкращі приклади поведінки, до яких усі судді повинні прагнути та які вони повинні розвивати. Прирівняння таких стандартів до неналежної поведінки, яка спричиняє дисциплінарне провадження, перешкоджатиме майбутньому розвитку таких стандартів і призведе до неправильного розуміння їхньої мети. Щоб виправдати дисциплінарне провадження, порушення має бути серйозним і кричущим; тобто основою для розслідування не може бути просте недотримання професійних стандартів, викладених у правилах поведінки, як-от ті, про які йшлося в ч. 1 цього висновку [13].

У § 6 Висновків Першої експертної комісії Міжнародної асоціації суддів «Правила етичної поведінки суддів, їх застосування та дотримання» (31 жовтня – 4 листопада 2004 р.) зазначається, що не варто плутати принципи етики та дисциплінарні правила поведінки суддів. Навпаки, потрібно визнати, що етичні принципи походять із професійного досвіду всіх суддів і закріплюються для того, щоб підвищити рівень правосуддя загалом, сприяти розумінню роботи суду. Принципи етики також допомагають розвитку суддівської культури, яка сприяє суспільному порозумінню [14, с. 74].

Про те, що конкретні діяння, за які суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, мають бути чітко визначені саме в законі, ідеться і в Європейській хартії про статус суддів від 10 липня 1998 р. [15].

У п. 30 нещодавнього Висновку КРЕС № 27 (2024) про дисциплінарну відповідальність суддів від 6 грудня 2024 р. вказується, що етичні стандарти треба чітко відрізнити від неправомірної поведінки, яка виправдовує дисциплінарні санкції. Оскільки мета етичного кодексу відрізня-

ється від мети, що досягається за допомогою дисциплінарної процедури, етичний кодекс не повинен використовуватися як інструмент дисциплінарного впливу на суддів. Там, де етичні стандарти та професійні правила поведінки збігаються щодо позасудової поведінки, яка потенційно може підірвати довіру громадськості до судової влади, пороговий критерій допомагає розмежувати поведінку, яка є неетичною, та поведінку, яка має підлягати дисциплінарній відповідальності [16].

На цій підставі не можна погодитися з думкою про те, що правова позиція, передбачена ст. 4 Кодексу суддівської етики, втратила свою актуальність [17, с. 147–148]. Для об'єктивності необхідно вказати, що таке судження названих науковців збігається з позицією Великої Палати Верховного Суду. У цьому сенсі визначальною є постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 червня 2024 р. у справі № 990SCGC/2/24, у якій дається правовий аналіз змісту п. 3 ч. 1 ст. 106 Закону № 1402–VIII. Узагальнення цього аналізу свідчить про таке обґрунтування Судом своєї правової позиції. «За змістом ч. 7 ст. 56 Закону № 1402–VIII суддя зобов'язаний: дотримуватися правил суддівської етики, зокрема й виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки в будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та неупередженості суддів; <...> виявляти повагу до учасників процесу. <...> Положення п. 3 ч. 1 ст. 106 Закону № 1402–VIII кореспондують з обов'язками дотримуватися високих стандартів етичної поведінки. Стандарти етики суддів викладені в Кодексі суддівської етики. Цей документ має обов'язкову для суддів силу, оскільки до нього відсилає ст. 58 Закону № 1402–VIII, відповідно до якої питання етики суддів визначаються Кодексом суддівської етики, що затверджується з'їздом суддів України за пропозицією Ради суддів України. Тобто суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за п. 3 ч. 1 ст. 106 Закону № 1402–VIII лише за вчинення «етичного проступку», зокрема, під час виконання функцій судді зі здійснення правосуддя. У такому разі діяння судді повинні оцінюватися суто крізь призму

моральних і етичних принципів і якостей особи судді, який від імені України уповноважений владою здійснювати правосуддя, та не повинні пов'язуватися із застосуванням суддею норм матеріального та процесуального права під час ухвалення судових рішень» [18].

Цілком слушними в контексті нашого дослідження є судження Д. Лук'янова у відкритій дискусії «Етичні правила для суддів Конституційного Суду України: потреби суспільної довіри», що відбулася в місті Києві 25 лютого 2025 р., щодо змісту п. 3 ч. 1 ст. 106 Закону № 1402-VIII і практики його застосування. Зокрема, Д. Лук'янов зазначив, що ця норма права не містить вичерпного переліку конкретних заборон і зобов'язань, за порушення яких суддю можна притягнути до дисциплінарної відповідальності, та має бланкетний характер. Із цього вбачається проблема юридичної невизначеності. Окрім того, поведінка судді підлягає широкій дискреційній оцінці, яка є суб'єктивною та залежить від віку, досвіду, освіти, релігійної або національної належності тощо. Окрім цього, у Висновку КРЕС № 27 (2024) про дисциплінарну відповідальність суддів вказано, що обсяг дисциплінарної відповідальності має бути чітко визначений, щоб відповідати принципу верховенства права. Закон повинен чітко і, наскільки це можливо, конкретно визначати підстави, за якими може бути порушено дисциплінарне провадження щодо суддів. Нечіткі положення (як-от «порушення присяги» або «неетична поведінка») піддаються надмірно широкому тлумаченню та зловживанням, що може бути небезпечним для незалежності суддів [19].

Продовжуючи дискусію, доцільно зазначити, що в п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України зазначається, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них. Отже, дисциплінарні правопорушення, за вчинення яких суддю можна притягнути до дисциплінарної відповідальності, можуть визначатися виключно законами України.

Зважаючи на вказану правову позицію Великої Палати Верховного Суду, яка із часом може змінитися, у результаті проведеного дослідження можна зробити такі **ВИСНОВКИ.**

Кодекс суддівської етики є внутрішнім актом судової влади, його положення стали загальнообов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування та всіх суддів України. Положення цього Кодексу не є нормами права, а сам Кодекс не належить до нормативно-правових актів у розумінні ст. ст. 8 і 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» [20]. Водночас Кодекс суддівської етики несе й інші навантаження, оскільки його положення свідчать про визнання суддями етичних норм і готовність їх дотримуватися з метою захисту суддівської незалежності та підвищення рівня довіри до судів. Окрім того, норми Кодексу «підсилюють» значення і дію законодавчих норм суддівської етики, застосовуються у практиці дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя та в судовій практиці. Цей акт судової влади набуде субсидіарного застосування для вирішення питань про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за п. 3 ч. 1 ст. 106 Закону № 1402-VIII.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 21 березня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.02.2025).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (із протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.02.2025).
4. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 1 : А – К / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : АКОНІТ, 2006. 926 с.
5. Сучасний словник іншомовних слів. Київ : Довіра, 2006. 790 с.

6. Кондратова І. Поняття суддівської етики та його співвідношення з категорією «судова етика». *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3. С. 213–218. URL: <http://www.nvppr.in.ua/vip/2020/3/39.pdf> (дата звернення: 20.02.2025).
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
8. Цивільний кодекс України : Закон від 16 січня 2003 р. № 435–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
9. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
10. Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#n2> (дата звернення: 25.02.2025).
11. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалені Резолюцією Економічної та соціальної ради ООН від 27 липня 2006 р. № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення: 25.02.2025).
12. Коментар до Кодексу суддівської етики, затв. рішенням Ради суддів України від 4 лютого 2016 р. № 1. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-edd47ed191.pdf> (дата звернення: 25.02.2025).
13. Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності, від 19 листопада 2002 р. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_3_2002.pdf (дата звернення: 26.02.2025).
14. Висновки Першої експертної комісії Міжнародної асоціації суддів «Правила етичної поведінки суддів, їх застосування та дотримання» (31 жовтня – 4 листопада 2004 р.). *Міжнародні стандарти незалежності суддів* : збірка документів. Київ : Поліграф-Експрес, 2008. С. 74.
15. Європейська хартія про статус суддів від 10 липня 1998 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf> (дата звернення: 20.02.2025).
16. Висновок КРЕС № 27 (2024) про дисциплінарну відповідальність суддів від 6 грудня 2024 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/kryes_27_ukr_mova.pdf (дата звернення: 20.02.2025).
17. Стратонов В., Рибалко В. Дисциплінарна відповідальність суддів за п. 3 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 142–149.
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 червня 2024 р. у справі № 990SCGC/2/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120088920> (дата звернення: 26.02.2025).
19. Лук'янов Д. Визначення дисциплінарних правопорушень мають бути більш чіткими і конкретними. URL: <https://hcj.gov.ua/news/vyznachennya-dyscyplinarnyh-pravoporushen-mayut-but-y-bilsh-chitkymy-i-konkretnymy-dmytro> (дата звернення: 26.02.2025).
20. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

УДК 349.6 (477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.15>

ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК МЕТА РЕФОРМУВАННЯ ЗАСАД ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Янчук Артем Олександрович,
доктор юридичних наук, професор

Мазур Тамара Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
ННІ права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Державна політика України щодо соціального захисту людей з інвалідністю спрямована на забезпечення особам з інвалідністю рівних можливостей для участі в суспільному житті, у тому числі умов для економічної самодостатності, та на гарантування реалізації їхніх прав. У статті: досліджено генезис українського законодавства про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю; проаналізовано концептуальні аспекти основних моделей інвалідності та їх вплив на механізми правового регулювання суспільних відносин, суб'єктами яких є особи з інвалідністю; з'ясовано зміст визнаного міжнародними актами права осіб з інвалідністю на участь у суспільному житті та способи забезпечення цього права. На підставі аналізу наукових праць щодо сутності правової категорії «гарантії» запропоновано визначення соціальних гарантій для людей з інвалідністю.

Наголошено на необхідності комплексного підходу до реформування законодавства з урахуванням організаційних заходів із ліквідації медико-соціальних експертних комісій та цифровізації порядку проведення оцінювання обмежень повсякденного функціонування для забезпечення об'єктивності такого оцінювання та запобігання правопорушень у цій сфері.

Обґрунтовано доцільність внесення змін до законодавчих актів з питань соціального захисту осіб із обмеженим повсякденним функціонуванням. Констатовано, що адаптація та інтеграція є базисними правовими категоріями для нової біопсихосоціальної моделі інвалідності, на формування засад якої спрямований розвиток сучасного законодавства України.

Ключові слова: модель інвалідності, людина з інвалідністю, обмеження повсякденного функціонування особи, соціальні гарантії, реабілітація.

Yanchuk Artem, Mazur Tamara. Strengthening social guarantees of the rights of people with disabilities as a goal of reforming the pillars of Ukrainian state policy on social protection

The state policy of Ukraine on social protection of people with disabilities is aimed at ensuring equal opportunities for persons with disabilities to participate in public life, including conditions for economic self-sufficiency, and at guaranteeing their rights exercise. The article examines the genesis of Ukrainian legislation on the pillars of social protection of persons with disabilities; analyses the conceptual aspects of the main models of disability and their impact on the mechanisms of legal regulation of social relations involving persons with disabilities; clarifies the content of the right of persons with disabilities to participate in public life recognised by international instruments and the ways of ensuring this right. Based on the analysis of scientific works on

the essence of the legal category of 'guarantees', the authors proposes a definition of social guarantees for people with disabilities.

The authors emphasises the need for a comprehensive approach to reforming legislation, taking into account organisational measures to eliminate medical and social expert commissions and digitalisation of the procedure for assessing limitations to daily functioning to ensure the objectivity of such assessment and prevent offences in this area.

The authors substantiates the expediency of amending legislative acts on social protection of persons with limited daily functioning. It is stated that adaptation and integration are the basic legal categories for a new biopsychosocial model of disability, the development of which is aimed at forming the pillars of modern Ukrainian legislation.

Key words: *model of disability, person with disability, limitations of daily functioning, social guarantees, rehabilitation.*

Постановка проблеми. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю [1] та Європейську соціальну хартію (переглянуту) [2], взявши на себе зобов'язання вживати заходів щодо створення умов для повного залучення людей з інвалідністю в усі сфери суспільного життя та забезпечення належного рівня їх соціального захисту. Моніторинг виконання відповідних зобов'язань [3] виявив проблеми в реалізації законодавчих положень, якими передбачені гарантії прав осіб з інвалідністю, у тому числі стосовно доступу до реабілітаційних послуг.

Через війну збільшилася чисельність людей з інвалідністю та посилилися прояви окремих форм дискримінації, у тому числі тих, що є наслідками архітектурних, житлових, транспортних і комунікаційних бар'єрів. Це вимагає від держави здійснення та посилення заходів контролю за дотриманням вимог законодавства щодо забезпечення рівності та доступності соціального простору.

Відповідно до європейських стандартів в Україні змінюється модель інвалідності, тобто розуміння того, що означає мати інвалідність. Обрана модель інвалідності впливає на формування правомірних очікувань людей з інвалідністю та визначає спосіб організації суспільства задля врахування потреб цієї категорії осіб. У національному законодавстві трансформація моделі інвалідності забезпечується здебільшого нормами загальнорегулятивного характеру (нормами-принципами, нормами-деклараціями). Законодавчі положення регламентують не системні, а окремі заходи сприяння соціальній інтеграції для осіб певної категорії – осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Передбачені законодавством окремі пільги та преференції для людей з інва-

лідністю є факторами корупційних ризиків, що актуалізували проблеми дійсності оцінки інвалідності/обмеження повсякденного функціонування та обумовили необхідність врегулювання заходів протидії правопорушенням, у тому числі зловживання правом. Зазначене переконує в актуальності обраної теми для дослідження.

Стан наукової розробки теми.

Питання законодавчого регулювання державної політики щодо осіб з інвалідністю, забезпечення гарантій їхніх прав належать до недостатньо досліджених у сучасній юридичній науці. Окремі аспекти порядку забезпечення соціальних прав осіб з інвалідністю розкриті в публікаціях: В. М. Андріїва [4], Н. Б. Болотіної [5], М. І. Іншина [6], В. Л. Костюка та І. І. Яцкевич [7; 8], О. В. Москаленко та Т. В. Дуюнової [9], П.Д. Пилипенка та В. Я. Буряк [10], М. В. Чічкань [11] та ін. У цих роботах зосереджено увагу на практичних проблемах реалізації прав осіб з інвалідністю, неповноті законодавчого регулювання умов надання певних видів соціального захисту (пенсійного забезпечення, допоміжних засобів реабілітації, автотранспорту, соціальних послуг). Окремі наукові праці, зокрема Н. О. Бондара [12], Г. С. Лопушняк [13], є виключно теоретичними і стосуються з'ясування сутності понять «інвалідність», «обмеження функціоналу», «особа з особливими потребами», «моделі інвалідності», «соціальні гарантії» тощо. Проте, вказані праці не забезпечують новітніх потреб реформування організаційно-правових засад державної політики щодо осіб з інвалідністю, у тому числі внаслідок війни, або розкривають лише окремі аспекти комплексної наукової проблеми інвалідності та гарантій прав осіб з інвалідністю.

Мета дослідження – визначення основних завдань законодавчого забезпечення формування в Україні біопсихосоціальної моделі інвалідності та державної політики інклюзивності осіб з інвалідністю в усіх сферах суспільного життя.

Виклад основного матеріалу. Інвалідність – складне соціальне явище, уникнути якого не може жодне суспільство. Тривалий час в Україні інвалідність розглядалася як проблема окремої людини, а не суспільства в цілому. Значною мірою це обумовлювалося пануванням медичної моделі інвалідності, що вплинуло на правовий статус осіб з інвалідністю та на зміст організаційно-правових засад державної соціальної політики.

Відповідно до Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» «інвалідність» визначається як «міра втрати здоров'я у зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист» [14]. Установлена цим Законом пріоритетність зобов'язань держави щодо створення рівних умов для реалізації прав людей з інвалідністю свідчить, що сучасну модель інвалідності слід вважати синтезом двох моделей – соціальної та медичної, із домінуванням соціальної. Однак, аналіз норм законодавства констатує незавершеність реформування, що ускладнює перехід до біопсихосоціальної моделі інвалідності, визнаної пріоритетною для впровадження в більшості європейських держав [15].

Медична модель інвалідності вважається однією з традиційних, а інвалідність в ній розглядається як фізичне, сенсорне або психічне порушення (хвороба, травма чи недуга, яка вражає тіло або розум) [12], через що особа потребує допомоги фахівців із надання медико-соціальних послуг, цілями яких є повернення структур або функцій організму людини якомога ближче до «нормального» стану. Медична модель виходить із того, що наявність певної проблеми зі здоров'ям або функціоналом організму означає, що особу не можна вважати рівною з іншими, вона є пасивним

реципієнтом лікування [16] та одержувачем соціальної допомоги.

До предмета законодавчого регулювання суспільних відносин щодо осіб з інвалідністю належать підстави та умови виникнення права на лікування, соціальні виплати й послуги. Заходи інтеграції людей з інвалідністю в суспільство вичерпуються наданням допоміжних засобів реабілітації, які мають компенсувати втрачені через хворобу або травму функції, дозволяючи виконувати дії, які були б неможливі без їх допомоги.

Медичну модель інвалідності вважають детермінованою системою, де всі елементи визначені встановленими величинами, включаючи юридичні критерії інвалідності (групи інвалідності, рівень втрати професійної працездатності, причини інвалідності тощо). Така модель не здатна адаптуватися до змін [17, с. 36–39], обумовлених науково-технічним або суспільним прогресом. Соціальний захист надається особі у чіткій відповідності до певної групи інвалідності. В основі соціальної захищеності закладено принцип, згідно з яким люди, віднесені до однієї групи інвалідності, мають ідентичні потреби та однакові здібності до адаптації в суспільне життя, що об'єктивно не відповідає дійсності. Такий принцип обмежує можливості для розробки програм реабілітації, у тому числі професійної, та способи державної підтримки доходу осіб з інвалідністю. Соціальні виплати у зв'язку з інвалідністю не враховують матеріальне становище певної особи в конкретній життєвій ситуації. Відмінності в розмірах забезпечуються за рахунок окремих видів допомог як доплат до основного виду соціального захисту, що обумовлює додаткові витрати на організацію таких виплат, окрему верифікацію та моніторинг умов призначення.

Водночас медична модель інвалідності має адміністративну ефективність порівняно з іншими моделями. Фіксований статус є простішим для обліку та легшим для визначення обсягу фінансових ресурсів, необхідних державі для забезпечення мінімального рівня соціальної захищеності. Окрім того, значення має терапевтичний аспект медичної моделі, спрямований на відновлення здоров'я або полегшення фізичного стану людини.

Іншою традиційною моделлю інвалідності, принципи якої впроваджено в законодавство України на початку 2000-х років, є соціальна. В основі концепції цієї моделі покладено ідею про державну політику, спрямовану на усунення соціальних бар'єрів, які заважають людям з інвалідністю бути задіяними, на рівні з іншими особами, у звичайних видах діяльності. Інвалідність у соціальній моделі розглядається як один з аспектів ідентичності людини, так само як раса, етнічна приналежність і стать [18], а соціальні та інші перешкоди, що мають місце в суспільстві, свідчать про нерівне ставлення до людей через їх інвалідність і вважаються дискримінацією. Таке розуміння інвалідності обумовило розвиток законодавства України щодо врегулювання рівних прав і можливостей [19], рівного ставлення та заборони дискримінації [20], у тому числі за ознакою інвалідності. Орієнтація на соціальну модель інвалідності та відхід від домінування медичної моделі не завершилися ухваленням окремого закону про заборону дискримінації людей з інвалідністю в різних сферах суспільного життя. До Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» внесено зміни, якими передбачені загальні положення про рівні можливості людей з інвалідністю для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства [21]. Законом імплементовано положення Конвенції про права осіб з інвалідністю, зокрема право на доступність, право на самостійне життя та право на включення й залучення до місцевої спільноти (тобто на участь у суспільному житті) (стаття 19).

Згідно з концепцією соціальної моделі до основних завдань державної політики щодо людей з інвалідністю віднесено забезпечення безбар'єрного доступу до інженерно-транспортної, виробничої, соціальної, культурної, інформаційної інфраструктури. Для реалізації цих завдань розширено сферу правового регулювання, зокрема до законів різних галузей законодавства України включено норми, спрямовані на створення інклюзивного середовища. Рівень їх дотримання, зокрема в інженерно-транспортній та виробничій сфері, залишається вкрай низьким.

Вважаємо, що право на участь у суспільному житті є базисним у соціальній

моделі інвалідності, а в його основі – можливість будь-якої особи брати участь у прийнятті рішень, які зачіпають її інтереси. Це право слід розглядати як результат генезису фундаментальних прав людини, передбачених статтями 19–21 Загальної декларації прав людини [22]. Право на участь у суспільному житті є ширшим, ніж право на участь в управлінні державою, і включає право на доступність. Реалізуючи це право, людина з інвалідністю має можливість не тільки брати участь у житті суспільства, а й створювати таке суспільство, яке, своєю чергою, враховуватиме потреби осіб з інвалідністю.

Відповідно до правової доктрини визнання будь-якого права передбачає визначення гарантій його надання. За їх відсутності права набувають форми «заяв про наміри», які не несуть жодної цінності ані для особи, ані для суспільства [23]. Термін «гарантія» походить від французького (*garantir* – забезпечення, запорука), тому поширеним у юридичній літературі є визначення гарантій як засобів, способів фактичного забезпечення реалізації прав і свобод людини [24, с. 160–164]; як об'єктивних та суб'єктивних чинників, умов, передумов, що забезпечують або сприяють зміцненню законності і правопорядку [25, с. 99–104]. З урахуванням сутності права на участь у суспільному житті, гарантії його надання не вичерпуються державними соціальними гарантіями, але вони є основним способом забезпечення цього права. Для того, щоб людина з інвалідністю мала можливість брати участь у суспільному житті, повинна діяти певна система заходів, спрямованих на її соціальний захист у зв'язку з настанням соціального ризику – втратою працездатності (повної або часткової).

Передбачене Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [26] поняття соціальних гарантій не розкриває його змісту й не відображає характерні властивості. Їх категоріальна сутність (наукова обґрунтованість норм, нормативів, параметрів, показників виміру) та функції неодноразово ставали предметом судових розглядів. Найбільш оптимальним, на нашу думку, є розуміння соціальних гарантій, наведене в Рішенні Конституційного Суду

України від 6 липня 1999 року № 8-рп/99, відповідно до якого соціальні гарантії – це «комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту громадян [27].

Досліджуючи державні соціальні гарантії, вчені визначають їх як сукупність юридичних, економічних, матеріальних та інших засобів, що забезпечують реалізацію конституційних зобов'язань держави перед своїми громадянами стосовно права на працю, соціальний захист, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (достатнє харчування, одяг, житло), на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, на освіту для задоволення їхніх соціальних потреб, не нижче законодавчо встановлених норм [13]. Погоджуючись із таким підходом, зауважимо, що це розуміння соціальних гарантій є узагальненням і формує однакову доступність життєво необхідних благ для всіх членів суспільства. Оскільки особи з інвалідністю належать до найуразливіших груп населення, вважаємо, що під соціальними гарантіями для людей з інвалідністю слід розуміти систему засобів, способів, принципів і умов, визначених законодавством, які спрямовані на убезпечення від ризику соціального відчуження та створення можливостей для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства з урахуванням правового статусу таких осіб.

Соціальні гарантії прав є базовою категорією в концепції соціальної моделі інвалідності. Види та обсяг їх надання встановлюються з урахуванням розмежування понять «обмежене функціонування» та «інвалідність». При цьому «інвалідність» є наслідком неспроможності суспільства забезпечити потреби меншості – осіб з обмеженим функціонуванням [28]. Особи з інвалідністю є основними бенефіціарами соціальних виплат, а особи з обмеженим функціонуванням – активними учасниками суспільства, оскільки усунені всі бар'єри, що заважають вести повноцінне життя. Таке розуміння інвалідності обумовлює пріоритети законодавчого регулювання. У державах із домінуючою соціальною моделлю інвалідності програми підтримки осіб з обмеженим функціонуванням та інвалідністю спрямовуються на усунення

перешкод і бар'єрів. Так, у правилах користування громадським транспортом предметом регулювання є забезпечення доступності та зручності транспорту, а не пільговий чи безоплатний проїзд.

У межах впровадження соціальної моделі інвалідності та з метою виконання міжнародних зобов'язань у нашій державі запроваджено низку законодавчих ініціатив у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг, інституційного догляду та виховання дітей, а також розроблені відповідні програми [29] і стратегії [30; 31]. Однак, подолати або знизити рівень усіх «шести форм соціальних бар'єрів», до яких віднесено: «архітектурні, поведінкові, освітні, правові, професійні та особистісні» [32], поки не зовсім вдалося.

Не отримав належної реалізації процес деінституціалізації для переходу до догляду за особами з інвалідністю в громаді, про необхідність якого йдеться у настановах Європейської Комісії в контексті набуття Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу [33; 34]. У поєднанні з недостатнім рівнем державних соціальних гарантій, законодавство про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю потребує подальшого удосконалення, зокрема щодо забезпечення домінування соціальної моделі інвалідності. Ризиком для соціального захисту осіб з інвалідністю є основна вада соціальної моделі – нівелювання реального впливу, яке «порушення» функцій і систем організму може мати на стан здоров'я та здатність особи реалізовувати своє право на участь у суспільному житті.

З урахуванням зазначеного, в Україні, як і в більшості європейських держав, впроваджується біопсихосоціальна модель інвалідності, яка поєднує біологічні (медичні), психологічні (пов'язані з думками, емоціями, поведінкою) та соціальні (економічні, екологічні та культурні) фактори, що впливають на стан особи.

В основі концепції цієї моделі лежить принцип – всі права людини є невід'ємними, застосовними та неподільними. На відміну від медичної, біопсихосоціальна модель виходить із того, що людина з інвалідністю не повинна відчувати себе «відхиленням від норми» або такою, що має соромитися себе, оскільки це впливає на ставлення до

неї інших людей, сприяє створенню стереотипу, що людина з інвалідністю повинна бути ізольована від суспільства, перебувати у спеціалізованих закритих інтернатах і школах. Водночас в основі системи соціального захисту знаходиться базова категорія медичної моделі інвалідності – «непрацездатність». Якщо порушення функцій організму не дозволяють або змушують людину припинити професійну діяльність, то вона стає бенефіціаром соціальних виплат. Якщо людина може здійснювати професійну діяльність за умови значних змін у звичайних умовах праці, то вона має право на розумне пристосування робочого місця або на допомогу, яка компенсує частину втраченого заробітку.

Біопсихосоціальна модель інвалідності дозволяє уникнути суттєвої вади соціальної моделі, коли для визначення того, чи є обмеження функціонування людини стійким, враховуються компенсатори повсякденного функціонування. У США, де панівною є соціальна модель інвалідності, виникла необхідність внесення змін до законодавства, задля припинення практики оцінки судами наслідків впливу порушень на життєдіяльність людини. На думку правозахисників, суди часто зосереджувалися на тому, чи дійсно позивач є особою з інвалідністю, і ніколи не доходили до розгляду питання, чи мала місце щодо нього дискримінація [35]. Згідно з унесеними в законодавство США змінами [36] визначення того, чи є порушення таким, що суттєво обмежує життєдіяльність, повинно здійснюватися без урахування ефектів компенсаторів обмежень (реабілітаційних заходів), таких як: ліки, медичне обладнання, пристрої для поганого зору (окрім звичайних окулярів або контактних лінз), протези, включаючи протези кінцівок, слухові апарати та кохлеарні імпланти або інші імплантовані слухові пристрої, пристрої для пересування або обладнання для кисневої терапії; допоміжні реабілітаційні технології; розумне пристосування або допоміжні засоби чи послуги тощо.

Біопсихосоціальна модель базується на Міжнародній класифікації функціонування, інвалідності та здоров'я (далі – МКФ) [37], відповідно до якої здійснюється опис: функцій та будови організму; стану

здоров'я особи та рівня можливостей щодо діяльності у стандартному середовищі; рівня продуктивності особи стосовно участі в життєвих ситуаціях. У більшості європейських держав процедура оцінки інвалідності / обмежень функціонування здійснюється із застосуванням Таблиці оцінювання обмеження життєдіяльності (WHODAS 2.0), що базується на МКФ і використовується для вимірювання рівнів загального здоров'я та обмеження життєдіяльності [38].

На відміну від медичної моделі, в якій функції медичного працівника щодо встановлення патологій або порушень є визначальними для призначення заходів соціального захисту, у рамках біопсихосоціальної моделі функції оцінювання покладаються на міждисциплінарну (експертну, реабілітаційну) команду, яка складається зі спеціалістів охорони здоров'я, соціального захисту тощо. Команда здійснює інформований огляд людини, забезпечуючи цілісний підхід до її реабілітації, активності та участі в суспільстві. Базовим принципом є контекстний підхід, який дозволяє проаналізувати взаємодію людини із соціальними бар'єрами і потенціал для їх усунення, з належним урахуванням відмінностей, пов'язаних зі статтю та віком особи.

В Україні відбувається реформування організаційно-правових засад оцінювання інвалідності/обмежень повсякденного функціонування. Комплекс медичних, реабілітаційних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам з інвалідністю допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, соціально-трудової адаптації та інтеграції в суспільство, визначається за результатами оцінювання повсякденного функціонування особи [39]. Важливість врегулювання правил і порядку проведення оцінки обмежень повсякденного функціонування обумовлюється низкою аспектів, зокрема впливом її результатів на пропозиції робочої сили на ринку праці, нормування державних витрат і рівень індивідуального добробуту осіб з інвалідністю.

Однак, оцінка є лише одним з аспектів набуття статусу осіб з інвалідністю. Два інших – це визначення, тобто встановлення прав на певні види соціального захисту та визнання, зокрема дотримання гарантій прав всіма членами суспільства. Варто зазначити, що визначення прав є базовим, оскільки сама оцінка обмежень функціонування здійснюється переважно для того, щоб встановити наявність або відсутність права на додатковий соціальний захист, який має визначатися на основі потреб у певному лікуванні, грошовій допомозі, догляду вдома, на роботі чи в освіті тощо, а не у зв'язку зі встановленим статусом. Отже черговим етапом реформування системи соціального захисту осіб з інвалідністю є оновлення законодавства на підставі нових критеріїв та методів оцінювання. Їх мета – забезпечення об'єктивності соціального захисту та ідентифікації таких осіб відповідно до потреб. Окремим предметом регулювання є відповідальність осіб, які проводять оцінювання, забезпечення прозорості їхньої діяльності. Завдяки наданим їм повноваженням ухвалюються рішення, які стосуються мільйонів людей працездатного віку, що суттєво впливає на розподіл національних ресурсів.

Ґрунтуючись на біопсихосоціальному розумінні інвалідності, оцінка обмеження повсякденного функціонування повинна враховувати перспективу реабілітації як комплексу заходів, спрямованих не тільки на відновлення функціоналу організму, а й на забезпечення права осіб з інвалідністю на участь у суспільному житті. Через збройну агресію збільшилася кількість людей з інвалідністю, тому одним із пріоритетів державної політики України у сфері соціального захисту є вдосконалення організаційно-правових засад реабілітації, зокрема осіб з інвалідністю внаслідок війни, а також адаптації та реінтеграції людей з інвалідністю в суспільне життя. Новації в законодавстві свідчать про оновлення функцій реабілітації, а з прийняттям законів України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [40], «Про соціальні послуги» [41], «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» [42] усунена фрагментарність відповідного законодавчого регулювання.

Водночас законодавство в частині універсализації термінології, врегулювання взаємодії між уповноваженими центральними органами виконавчої влади та організаціями, що надають послуги з реабілітації, слід уніфікувати й узгодити. Потребує реформування запроваджена відповідно до медичної моделі інвалідності система квотування робочих місць для людей з інвалідністю щодо влаштування робочих місць відповідно до стандартів розумного пристосування.

Висновки. Фізичні або розумові ушкодження не повинні впливати на право людини брати участь у всіх аспектах життя суспільства. Незважаючи на статистичне зростання чисельності цієї групи населення, зокрема через збройну агресію, щодня фіксуються випадки, пов'язані з дискримінацією та перешкодами, які заважають особам з інвалідністю стати повноправними бенефіціарами всього спектру прав та свобод людини, реалізовувати їх нарівні з іншими. Вважаємо, що право на участь у суспільному житті є базисним у біопсихосоціальній моделі інвалідності. В його основі – можливість особи брати участь у прийнятті рішень, які стосуються її інтересів. Як результат генезису фундаментальних прав людини, передбачених міжнародними актами, право на участь у суспільному житті є ширшим, ніж право на участь в управлінні державою, і включає право на доступність.

Основним елементом правового статусу осіб з інвалідністю/обмеженим функціонуванням є соціальні гарантії, під якими слід розуміти систему засобів, способів, принципів і умов, визначених законодавством, які спрямовані на убезпечення від ризику соціального відчуження та створення можливостей для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства.

Поняття інвалідності є багатовимірним, через що виникають труднощі ідентифікації осіб з обмеженим функціонуванням. До основних недоліків оцінки інвалідності в Україні слід віднести її орієнтацію виключно на медичні критерії. Враховуючи зазначене, вважаємо, що оцінка інвалідності (обмеження життєдіяльності, повсякденного функціонування) – це складна, заснована на індивідуальному підході система експертиз, що здійснюється з метою

визначення рівня порушення структур і функцій організму та визначення потреб осіб у медичних, адміністративних і соціальних послугах, спрямованих на набуття чи зміну прав та/або здійснення обов'язків щодо таких осіб. Метою оцінювання є визначення того, які наскільки порушення організму людини заважають її здатності функціонувати незалежно, належним чином та на постійній основі.

Збройна агресія посилює потреби та вразливість людей з інвалідністю, у тому числі через руйнування соціальної інфраструктури, вимушене переміщення, безробіття. Біопсихосоціальна модель інвалідності дозволяє змістити акценти законодавчого врегулювання у бік посилення заходів реабілітації для адаптації та реінтеграції в суспільне життя. Зазначимо,

що реабілітація – це не тільки відновлення здоров'я, це спосіб забезпечення прав осіб з інвалідністю на участь в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, протидія соціальному відчуженню та бідності.

Формування в Україні ефективної системи державного соціального захисту осіб з інвалідністю належить до найбільш складних і важливих завдань відповідної державної політики. У зв'язку з цим, запровадження потребує не тільки сучасна система оцінки обмеження повсякденного функціонування, а й розробка критеріїв такої оцінки, оновлення законодавства про основи соціальної захищеності осіб з обмеженим функціонуванням щодо видів соціального захисту відповідно до потреб, а не статусу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006): Ратифіковано Законом України від 16.12.2009 № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 10.02.2025).
2. Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996) : Ратифіковано Законом України від 14.09.2006. № 137-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#n3 (дата звернення: 10.02.2025).
3. Draft of the report on the needs assessment with respect to policy and legal framework revision in the area of rights of people with disabilities in Ukraine. URL: <https://rm.coe.int/final-report-eng-1-/16809f31b5> (дата звернення: 10.02.2025).
4. Андріїв В.М. Щодо регулювання міжнародних стандартів соціального захисту осіб з інвалідністю. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: [Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р.] – С. 420–424. URL: <https://er.nau.edu.ua/items/cb08655c-fcae-4ef2-93af-bce2dac50186> (дата звернення: 10.02.2025).
5. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. К. : Знання, 2005. 381 с.
6. Іншин М. І. Отримання соціальної допомоги дітьми-інвалідами: теоретико-правовий аспект. *Соціальне право: науковий журнал*. 2017. №2. С. 100–107.
7. Костюк В. Л. Проблеми гармонізації законодавства України щодо прав осіб з інвалідністю з відповідними стандартами Європейського Союзу. *Право України*. 2016. № 8. С. 47–54.
8. Костюк В.Л., Яцкевич І.І. Право на працю у контексті конвенції ООН про права осіб з інвалідністю: сутність, проблеми та перспективи законодавчого регулювання. *Соціальне право*. 2017. № 2. С. 49–58. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=sopr_2017_2_ (дата звернення: 10.02.2025).
9. Москаленко О. В., Дуюнова Т. В. Соціальний захист осіб з інвалідністю: Компаративське дослідження: монографія. Харків: ДБТУ, 2024. 249 с. URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/41885> (дата звернення: 10.02.2025).
10. Пилипенко П. Д., Буряк В.Я. Гарантії соціального захисту осіб з інвалідністю як складова службового правового статусу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. №5. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/313036> (дата звернення: 10.02.2025).

11. Чічкань М. В. Міжнародно-правові стандарти у сфері соціального захисту інвалідів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 1. т. 3. С. 259–263.
12. Бондар Н.О. Передумови виникнення та формування сучасного світогляду щодо моделей інвалідності: міжнародний досвід. *БІЗНЕС ІНФОРМ*. 2013. № 3. С. 244–248.
13. Лопушняк Г. С. Державні соціальні стандарти, гарантії та нормативи: сутнісно-проблемні аспекти. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3a71161a-0c39-436e-abf5-903f57561139/content> (дата звернення: 10.02.2025).
14. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
15. Union of Equality: European Commission presents Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021-2030. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_810 (дата звернення: 10.02.2025).
16. Robert M Veatch. The medical model: its nature and problems. URL: https://www.researchgate.net/publication/18365206_The_medical_model_its_nature_and_problems (дата звернення: 10.02.2025).
17. Львовичкіна А. Моделі інвалідності як способи організації суспільства відносно людей з обмеженими можливостями. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. № 2. С. 36–39.
18. Justin A. Haeghele. Disability Discourse: Overview and Critiques of the Medical and Social Models. URL: https://www.researchgate.net/publication/297722476_Disability_Discourse_Overview_and_Critiques_of_the_Medical_and_Social_Models (дата звернення: 10.02.2025).
19. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
20. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
21. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
22. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
23. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
24. Пожарова О., Пожаров Ю. Юридичні гарантії трудових прав жінок: міжнародні акти та законодавство України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 160–164.
25. Тищенко О. В. Державні соціальні стандарти та гарантії як основа соціального забезпечення в Україні. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 99–104.
26. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини сьомої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа щодо права на пільги). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-99#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
28. Promoting Inclusion A British Council guide to disability equality. URL: <https://www.britishcouncil.pl/sites/default/files/guide-disability-equality.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
29. Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року : Затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.04.2021 № 285-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.02.2025).
30. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.04. 2021 № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.02.2025).

31. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки : Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 526-р. (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#n23> (дата звернення: 10.02.2025).

32. Bowe F. Handicapping America: Barriers to disabled people. New York : Harper and Row, 1978. 254 p.

33. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en (дата звернення: 10.02.2025).

34. Commission staff working document. Ukraine 2024 Report. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 10.02.2025).

35. Notice Concerning the Americans With Disabilities Act (ADA) Amendments Act of 2008. URL: <https://www.eeoc.gov/statutes/notice-concerning-americans-disabilities-act-ada-amendments-act-2008> (дата звернення: 10.02.2025).

36. Americans with Disabilities Act of 1990 or ADA (42 U.S.C. § 12101). URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/12101> (дата звернення: 10.02.2025).

37. International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). URL: <https://www.who.int/classifications/international-classification-of-functioning-disability-and-health> (дата звернення: 10.02.2025).

38. WHO Disability Assessment Schedule 2.0 (WHODAS 2.0). URL: <https://www.who.int/standards/classifications/international-classification-of-functioning-disability-and-health/who-disability-assessment-schedule> (дата звернення: 10.02.2025).

39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування медико-соціальної експертизи та впровадження оцінювання повсякденного функціонування особи : Закон України від 19 грудня 2024 р. № 4170-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4170-IX#Text> (дата звернення: 10.02.2025).

40. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19 жовтня 2017 р. № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 10.02.2025).

41. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 10.02.2025).

42. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 3 грудня 2020 р. № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text> (дата звернення: 10.02.2025).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.301 (477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.16>

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО САНКЦІЇ: ВИТОКИ І ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кузнецов Віталій Володимирович,

orcid.org/0000-0003-1727-4019

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто європейський досвід у сфері протидії санаційному законодавству, висвітлено його вплив на вітчизняну нормотворчу діяльність щодо криміналізації порушення і обходу обмежувальних заходів (санкцій). Автором обґрунтовано, що агресія Росії спонукала до застосування санкційного режиму до фізичних і юридичних осіб, які є учасниками чи причетними до цього міжнародного конфлікту, з боку як України, так і європейської спільноти. У дослідженні констатовано, що недотримання окремими суб'єктами вимог санкційного режиму спонукало Європейський парламент та Раду Європи ухвалити Директиву ЄС 2024/1226 «Про визначення кримінальних правопорушень і покарань за порушення обмежувальних заходів Союзу та внесення змін до Директиви ЄС 2018/1673». Установлено, що кримінальне законодавство більшості країн – членів Європейського Союзу визнає порушення та/чи обхід санкцій протиправним діянням.

Зроблено висновок, що вітчизняне законодавство потрібно адаптувати до вимог Директиви ЄС 2024/1226, що є однією з умов вступу до Європейського Союзу. Внесення змін до Кримінального кодексу України щодо криміналізації порушення обмежувального заходу (санкції) потребує не тільки врахування положень вказаної Директиви, але й дотримання принципу правової визначеності.

У статті було проаналізовано чотири законопроекти щодо запровадження відповідальності за порушення санкційного режиму (№ 4002 від 1 вересня 2020 року, № 5193 від 2 березня 2021 року, № 8384 від 25 січня 2023 року, № 12406 від 14 січня 2025 року), які станом на 24 лютого 2025 року не отримали нормативної реалізації. Узагальнення зауважень Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до вказаних законопроектів дозволило встановити найбільш типові: відсутність чітких і повних обмежень у регулятивному санкційному законодавстві; дуалістичність у визначенні родового об'єкта складу кримінального правопорушення; неточно визначені ознаки об'єктивної сторони та суб'єкт складу кримінального правопорушення; регламентація окремих санкцій не відповідає характеру та ступеню суспільної небезпеки діяння; регламентація позбавлення права обіймати деякі посади чи займатися якоюсь діяльністю не відповідає загальним положенням застосування такого покарання; непослідовність у регламентації заохочувальної кримінально-правової норми. Зроблено висновок про більш вдалу модель відповідної кримінально-правової заборони, яка передбачена у проекті № 12406 від 14 січня 2025 року.

Ключові слова: законопроект, збройна агресія, заохочувальна норма, Кримінальний кодекс України, об'єкт складу кримінального правопорушення, об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, обмежувальні заходи, санкції, суб'єкт складу кримінального правопорушення.

Kuznetsov Vitalii. Criminalization of violation of the sanctions legislation: origins and problems of lawmaking

The article examines the European experience in the field of counteracting sanctions legislation and highlights its impact on domestic lawmaking activities regarding criminalization of violation and circumvention of restrictive measures (sanctions).

The author proves that Russia's aggression prompted both Ukraine and the European community to apply the sanctions regime to individuals and legal entities involved in or associated with this international conflict. The study states that non-compliance by certain entities with the requirements of the sanctions regime prompted the European Parliament and the Council of Europe to adopt Directive (EU) 2024/1226 "On the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673". It is established that the criminal legislation of most EU member states recognizes the violation and/or circumvention of sanctions as an unlawful act.

It is concluded that domestic legislation should be adapted to the requirements of Directive (EU) 2024/1226, which is one of the conditions for joining the EU. Amending the Criminal Code of Ukraine to criminalize the violation of a restrictive measure (sanction) requires not only taking into account the provisions of the said Directive, but also compliance with the principle of legal certainty.

The article analyzes four draft laws on the introduction of liability for violation of the sanctions regime (№ 4002 of September 01, 2020, № 5193 of March 02, 2021, № 8384 of January 25, 2023, № 12406 of January 14, 2025), which as of February 24, 2025, have not been implemented in law. The generalization of the comments of the Central Scientific Experts Office of The Verkhovna Rada of Ukraine Secretariate to these draft laws made it possible to identify the most typical ones: lack of clear and complete restrictions in the regulatory sanctions legislation; duality in determining the general object of a criminal offense; inaccurate definition of the objective element and the subject of a criminal offense; regulation of certain sanctions does not correspond to the nature and degree of public danger of the act; regulation on the deprivation of the right to hold office. The author concludes that a more successful model of the relevant criminal law prohibition is envisaged in the draft law № 12406 dated January 14, 2025.

Key words: draft law, armed aggression, incentive provision, Criminal Code of Ukraine, object of criminal offense, objective side of criminal offense, restrictive measures, sanctions, subject of criminal offense.

Постановка проблеми. Негативні криміногенні процеси, які зумовлені російсько-українською війною, актуалізують необхідність постійного наукового моніторингу та відповідної трансформації кримінально-правової політики, унесення відповідних коректив у стратегію і тактику запобігання злочинності. Національна кримінально-правова політика безпосередньо залежить від реалізації європейського курсу України. Серед багатьох викликів, які стоять перед Україною на шляху до справедливого миру, є порушення законодавства про санкції.

Пригадаймо, що санкції (обмежувальні заходи) стосовно громадян і юридичних осіб РФ почали вводиться в Україні з березня 2014 р., зокрема рішенням Ради національної безпеки і оборони (далі – РНБО) Україна припинила будь-яке воєнно-технічне співробітництво, а також співробітництво у війсьній сфері та сфері безпеки з РФ [10]. Для створення меха-

нізму невідкладного й ефективного реагування на наявні та потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці Верховна Рада України 14 серпня 2014 р. ухвалила Закон України «Про санкції» [17], який передбачає 31 вид конкретних санкцій (після внесення змін) та інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, установленим цим Законом (п. 25 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції»), що можуть застосовуватися до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка перебуває під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність, а санкції у формі позбавлення державних нагород – проти будь-яких нагороджених осіб, зазначених у ч. 4 ст. 3 Закону України «Про санкції». Починаючи із 24 лютого 2022 р. в Україні ухвалено 54 укази Президента України, якими вводяться в дію

рішення РНБО України щодо застосування санкцій: станом на 24 лютого 2025 р. санкції застосовано до 9 881 фізичних і 6 492 юридичних осіб [21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема порушення і обходу обмежувальних заходів (санкцій) у юридичній літературі тісно пов'язана із правовим регулюванням санкцій щодо фізичних і юридичних осіб. Нам відомі дисертаційні роботи Ю. Блажевича на тему «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (Київ, 2006), Ю. Малишева («Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН», Київ, 2016 р.), Р. Абдуллаєва («Правове регулювання санкцій у праві Європейського Союзу», Одеса, 2022 р.) та інших. У цих роботах переважав правовий аналіз правової природи санкцій у міжнародному праві, міжнародних санкцій Ради Безпеки ООН, європейських санкцій тощо. Натомість питанням порушення і обходу обмежувальних заходів (санкцій) з боку теорії кримінального права приділено не досить уваги. Варто констатувати, що з початком широкомасштабної агресії Росії проти України в доктрині активізувалися дослідження (Б. Карнаух, А. Климосюк, Т. Рябченко, М. Рубашенко, Т. Хутор) із проблем криміналізації порушення і обходу санкцій. Однак у таких роботах розглянуті не всі аспекти криміналізації порушення і обходу санкцій, що свідчить про необхідність подальших наукових пошуків у цій тематичі.

Мета статті. Проаналізувати європейський досвід у сфері протидії порушенням санкційного режиму, висвітлити його вплив на вітчизняну нормотворчу діяльність щодо криміналізації порушення обмежувальних заходів (санкцій).

Виклад основного матеріалу дослідження. З моменту незаконної анексії Росією Криму й Севастополя у 2014 р. Європейський Союз (далі – ЄС) активно виступає за суворі санкції проти Росії. Європарламент у резолюції від 1 березня 2022 р. про російську агресію проти України (2022/2564(RSP)) безумовно засудив безпідставну агресію Росії проти України, висловив вимогу запровадити ширші санкції та краще їх виконувати, а 23 листопада 2022 р. ухвалив резолю-

цію про визнання Росії державою – спонсором тероризму (2022/2896(RSP)). Нате-пер ЄС запровадив три санкційні режими у відповідь на злочинні дії РФ [21]. Станом на 24 лютого 2024 р. Радою ЄС ухвалено шістнадцять пакетів економічних та індивідуальних санкцій у зв'язку з військовою агресією Росії проти України [3].

Водночас незабезпечення санкційного механізму суворими стримувальними обхід санкцій засобами кримінально-правового примусу здатне нівелювати зусилля, спрямовані на їх застосування та, зрештою, завдати шкоди національній безпеці України [20, с. 120–122]. Зокрема, головний дипломат ЄС Джозеф Боррель у 2023 р. заявив, що ЄС майже вичерпав санкції проти Росії та зосередиться на питанні обходу санкцій [22, с. 7]. Тому, щоб подолати фрагментацію системи забезпечення ефективності санкцій, у ЄС вирішили активувати обов'язок держав-членів узгодити своє національне законодавство з Директивою ЄС [18, с. 64]. Як відомо, відповідно до ст. 83 Договору про функціонування ЄС, Європейський парламент і Рада ЄС за допомогою директив можуть установлювати мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів і санкцій у сфері особливо тяжкої злочинності транскордонного змісту, що впливає із природи або наслідків таких злочинів або з особливої необхідності спільно боротися проти них. Беручи до уваги винятковий характер розвитку «санкційної злочинності» після початку агресивної війни Росії проти України, 28 листопада 2022 р. Рада ЄС ухвалила рішення щодо віднесення порушення санкцій ЄС до сфери злочину, яка відповідає критеріям, зазначеним у ст. 83 (1) Договору про функціонування ЄС [9, с. 5–6].

12 березня 2024 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію «Визначення кримінальних правопорушень і покарань за порушення обмежувальних заходів Союзу (COM(2022)0684 – C9–0401/2022 – 2022/0398(COD))», яку 12 квітня погодила Рада ЄС [2], а 24 квітня 2024 р. остаточно підписали Голова Європейського парламенту та Голова Європейської ради [1]. Цей документ набрав чинності 19 травня 2025 р., а країни – члени ЄС до 20 травня 2025 р. повинні включити положення

Директиви у своє національне законодавство. Варто відразу наголосити на тому, що ст. 83 Договору про функціонування ЄС передбачає лише «мінімальний метод гармонізації»: держави-члени можуть зберігати або запроваджувати суворіше законодавство, тобто криміналізувати поведінку, не передбачену Директивою, або передбачати суворіші покарання. Щодо порушень, які не криміналізовані Директивою, то встановлення виду та розміру відповідальності за їх учинення віднесено на розсуд держав-членів (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна тощо) [9, с. 5–6].

До порушень заборон і обов'язків, які є обмежувальним заходом ЄС чи викладені в національному законодавстві, що імплементує санкції ЄС, Директива у ст. 3 відносить такі умисні дії: надання засобів і економічних активів для (чи в інтересах) підсанкційного суб'єкта; ухилення від блокування (заморожування) таких засобів і економічних активів, які належать чи контролюються підсанкційними суб'єктами; надання можливості в'їзду підсанкційній особі на територію держави-члена або її транзиту територією держави-члена; здійснення операцій із третіми країнами, заборонених або обмежених обмежувальними заходами ЄС; торгівля, імпорту, експорт, продаж, купівля, передача, транзит або транспортування товарів, а також надання послуг посередника, технічна допомога й інші послуги, пов'язані із цими товарами (передбачена відповідальність як за умисні, так і за необережні («тяжка недбалість») операції з товарами військового призначення, які зазначені в Загальному військовому списку ЄС від 20 лютого 2023 р. або перелічені в додатках I та IV до Регламенту ЄС № 2021/821 Європейського парламенту та Ради); секторальні економічні та фінансові заходи з надання фінансових послуг або здійснення фінансової діяльності (фінансування та фінансова допомога, надання інвестицій та інвестиційних послуг, надання криптоактивів і гаманців тощо); секторальні економічні та фінансові заходи щодо надання послуг, відмінних від фінансових (такі послуги включають, але не обмежуються наданням юридичних консультаційних послуг, трастових

послуг, послуг щодо зв'язків із громадськістю, бухгалтерського обліку, аудиту, бухгалтерських і податкових консультацій, бізнес- і управлінського консалтингу, ІТ-консалтингу, мовлення, архітектурних та інженерних послуг) [1].

Обхід обмежувальних заходів ЄС також є кримінально караною поведінкою і може бути вчинений шляхом: використання, надання третій стороні або іншого розпорядження підсанкційними суб'єктами коштів або економічних ресурсів, які прямо або побічно належать, утримуються або контролюються зазначеними суб'єктами, з метою приховування цих коштів або економічних ресурсів; надання неправдивої або такої, що вводить в оману, інформації, з метою приховування того, що підсанкційні суб'єкти є кінцевими власниками або бенефіціарами активів або економічних ресурсів, які падають під обмежувальні заходи Союзу; невиконання обов'язку щодо подання звітів компетентним адміністративним органам про активи в межах юрисдикції держави-члена, якими він володіє чи які контролює; невиконання обов'язку фахівцями щодо надання компетентним органам отриманої під час виконання професійних обов'язків інформації про порушення обмежувальних заходів ЄС під час надання юридичних, фінансових і торговельних послуг [1].

Директива передбачає також обов'язкове врахування обтяжуючих і пом'якшувальних обставин, до того ж тією мірою, якою ці обставини не є складниками елементів порушень. До обтяжуючих обставин ст. 8 Директиви відносить учинення правопорушення: організованою групою; з використанням недійсних чи підроблених документів; службовою особою або іншою особою, яка виконує публічну функцію з порушенням службових обов'язків; професійним надавачем послуг з порушенням професійних обов'язків; що призвело до отримання суттєвих фінансових вигод або уникнення значних витрат; у поєднанні зі знищенням доказів або залякуванням свідків чи скаржників; особою, яка раніше була засуджена за правопорушення, передбачені у ст. ст. 3, 4 Директиви [1].

До пом'якшувальних обставин ст. 9 Директиви відносить ситуації, коли правопорушник надає компетентним органам

інформацію, яку вони інакше не змогли б отримати, допомагає їм ідентифікувати або притягнути до відповідальності інших порушників; надає компетентним органам інформацію, яку вони інакше не змогли б отримати, допомагає їм знайти докази [1].

Зазначимо, що кримінальне законодавство більшості країн – членів ЄС, Сполучених Штатів Америки, Канади, Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, Швейцарської Конфедерації, Японії та інших держав визнає порушення та/чи обхід санкцій протиправним діянням [14]. За словами заступниці міністра юстиції України Інни Богатих, незважаючи на сувору кримінальну відповідальність у зарубіжних країнах, загальна превенція погано працює, про це свідчать кримінальні справи за порушення чи обхід санкцій: у Німеччині зареєстровано майже 2 000 таких протиправних фактів, у Фінляндії – 909, у Великій Британії – 706, у Латвії – 310, у Нідерландах – 192 [4].

Отже наявність об'єктивного прагнення України приєднатися до євроспільноти, вимоги щодо встановлення, посилення та продовження санкційної політики проти Росії потребують послідовної національної політики щодо встановлення відповідальності за порушення чи обхід санкцій, зокрема у кримінальному законодавстві.

Аналіз норм Кримінального кодексу (далі – КК) України дозволяє констатувати факт відсутності спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за порушення чи обхід санкцій. Водночас варто погодитися з думкою М. Рубашенко й А. Климосюк, що чинні кримінально-правові заборони частково можуть бути застосовані за порушення чи обхід санкцій (ст. ст. 111–1, 111–2, 364, 366, 367 КК України), хоча і вони не забезпечують повної і точної відповідальності за такі діяння [20, с. 206].

Заради справедливості варто пригадати, що в Україні було розроблено чотири законопроекти щодо запровадження відповідальності за порушення санкційного режиму (№ 4002 від 1 вересня 2020 р., № 5193 від 2 березня 2021 р., № 8384 від 25 січня 2023 р., № 12406 від 14 січня 2025 р.), які досі не отримали відповідну реалізацію. Далі розглянемо окремі положення вказаних законопроектів.

Проект закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за порушення вимог санкційного режиму, діючого на захист національної безпеки і територіальної цілісності України» від 1 вересня 2020 р. № 4002 передбачив, зокрема, криміналізацію умисного порушення вимог законодавства щодо застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) (ст. 209–2 КК України). Модельна кримінальна правова стаття передбачає три частини: ч. 1 – основний матеріальний (істотна шкода до 6 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – НМДГ)) склад кримінального проступку; ч. 2 – кваліфікований склад нетяжкого злочину (повторність, попередня змова групи осіб, великий розмір (перевищує 6 тис. НМДГ)); ч. 3 – особливо кваліфікований склад тяжкого злочину (учинення службовою особою, особливо великий розмір (перевищує 18 тис. НМДГ)) [11].

Проект закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції» від 2 березня 2021 р. № 5193 передбачив, зокрема, криміналізацію порушення обмежень і заборон, установлених щодо підсанкційних суб'єктів, якщо такі діяння загрожують незалежності України, суверенітету і територіальній цілісності держави, національній безпеці, або мають на меті зміну конституційного ладу насильницьким шляхом чи незаконне захоплення державної влади (ст. 110–3 КК України) і умисне порушення вимог законодавства про санкції (ст. 209–2 КК України).

Модельна кримінальна правова ст. 110–3 КК України передбачає чотири частини: ч. 1 – основний формальний склад тяжкого злочину; ч. 2 – кваліфікований склад тяжкого злочину (повторність, попередня змова групи осіб, корисливі мотиви, значна майнова шкода (перевищує 6 тис. НМДГ)); ч. 3 – особливо кваліфікований склад тяжкого злочину (організована група, особливо великий розмір (перевищує 18 тис. НМДГ), інші тяжкі наслідки); ч. 4 – заохочувальна норма, яка дозволяє звільняти від кримінальної відповідальності винного суб'єкта (окрім керівника організованої групи) [15].

Модельна кримінальна правова ст. 209–2 КК України передбачає сім частин: ч. 1 – основний матеріальний склад нетяжкого злочину (неповідомлення про порушення вимог законодавства про санкції, учинене третьою стороною, несвоєчасне повідомлення про порушення вимог законодавства про санкції, якщо такі діянні завдали істотної шкоди (до 6 тис. НМДГ) охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб); ч. 2 – основний матеріальний склад особливо тяжкого злочину (умисне порушення обмежень і заборон, установлених щодо підсанкційних суб'єктів, якщо такі діянні завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб); ч. 3 – кваліфікований склад особливо тяжкого злочину (повторність, попередня змова групи осіб, великий розмір (перевищує 6 тис. НМДГ)); ч. 4 – основний формальний склад особливо тяжкого злочину (умисне ухилення від сплати штрафів, накладених за порушення вимог законодавства про санкції в установленому законом порядку, учинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана його сплатити); ч. 5 – кваліфікований склад особливо тяжкого злочину (повторність, попередня змова групи осіб); ч. 6 – заохочувальна норма, яка дозволяє звільнити від кримінальної відповідальності винного суб'єкта за діяння, передбачені ч. ч. 2, 3 цієї статті (окрім керівника організованої групи); ч. 7 – заохочувальна норма, яка дозволяє звільнити від кримінальної відповідальності винного суб'єкта за діяння, передбачені ч. ч. 4 та 5 цієї статті [15].

Проект закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України та інших законів щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції» від 25 січня 2023 р. № 8384 передбачив, зокрема, криміналізацію порушення вимог законодавства про санкції (ст. 111–3 КК України), а саме

невиконання, перешкоджання виконанню або ухилення від виконання спеціальних економічних та/або інших обмежувальних заходів (санкцій).

Модельна кримінальна правова ст. 111–3 КК України передбачає п'ять частин: ч. 1 – основний формальний склад тяжкого злочину; ч. 2 – кваліфікований склад тяжкого злочину (повторність, попередня змова групи осіб, значна майнова шкода (перевищує 250 НМДГ)); ч. 3 – кваліфікований склад тяжкого злочину (службова особа або особа, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (аудитори, нотаріуси, приватні виконавці, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих функцій), великий розмір (перевищує 1 тис. НМДГ)); ч. 4 – особливо кваліфікований склад особливо тяжкого злочину (службова особа, яка займає відповідальне становище, організована група); ч. 5 – особливо кваліфікований склад особливо тяжкого злочину (службова особа, яка займає особливо відповідальне становище, злочинна організація, особливо великий розмір (перевищує 5 тис. НМДГ)) [16].

Проект закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України і Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про санкції» щодо встановлення відповідальності за порушення спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» від 14 січня 2025 р. № 12406 передбачив, зокрема, криміналізацію порушення (невиконання, перешкоджання виконанню) спеціального економічного чи іншого обмежувального заходу (санкції) та/або умисного обходу санкцій (ст. 114–3 КК України). Законопроектом № 12406 також пропонується: не застосовувати строки давності притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене ст. 114–3 КК України; передбачити, що додаткове покарання у формі заборони права обіймати деякі посади чи займатися визначеною діяльністю за ст. 114–3 КК України призначається на строк від десяти до п'ятнадцяти років; застосовувати заходи

кримінально-правового характеру до юридичних осіб; установити спеціальну конфіскацію за скоєний злочин; об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 382 КК України, доповнити альтернативним діянням у вигляді умисного невиконання або перешкоджання виконанню судового рішення про застосування санкції, передбаченої п. 11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» [14].

Модельна кримінальна правова ст. 114–3 КК України передбачає чотири частини: ч. 1 – основний формальний склад особливо тяжкого злочину; ч. 2 – кваліфікований склад особливо тяжкого (повторність, попередня змова групи осіб, службова особа, особа, яка надає публічні послуги, великий розмір (від 100 до 1 тис. НМДГ); ч. 3 – кваліфікований склад тяжкого злочину (організована група, особливо великий розмір (перевищує 10 тис. НМДГ), службова особа, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище); ч. 4 – заохочувальна норма, яка дозволяє звільнити від кримінальної відповідальності винного суб'єкта (окрім організатора та керівника організованої групи чи злочинної організації) [14].

Указані законопроекти отримали деякі зауваження від Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України [5–8]. Узагальнюючи ці зауваження, варто визначити найбільш типові: установлення кримінально-правових заборон насамперед має передбачати наявність чітких і повних обмежень у регулятивному санкційному законодавстві; дуалістичність у визначенні родового об'єкта складу кримінального правопорушення; неточно визначені ознаки об'єктивної сторони та суб'єкт складу кримінального правопорушення; не відповідні характеру та ступеню суспільної небезпеки діяння окремі санкції; установлення додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати окремі посади чи займатися визначеною діяльністю не відповідає загальним положенням застосування такого покарання; в одних

проектах відсутня заохочувальна кримінально-правова норма (№ 4002, № 8384), в інших – невдала конструкція заохочувальних кримінально-правових норм (№ 5193, № 12406).

Аналіз указаних законопроектів дозволяє зробити проміжний висновок про більш вдалу модель відповідної кримінально-правової заборони, яка передбачена у проекті № 12406 від 14 січня 2025 р. Наявність численних експертних зауважень до вказаних законопроектів свідчить, з одного боку, про їхню недосконалість, а з іншого – подібність таких зауважень потребує узагальнення для вироблення алгоритму комплексного й остаточного їх усунення.

Висновки. Недотримання окремими суб'єктами вимог санкційного режиму спонукало Європейський парламент та Раду Європи ухвалити Директиву ЄС 2024/1226 «Про визначення кримінальних правопорушень і покарань за порушення обмежувальних заходів Союзу та внесення змін до Директиви ЄС 2018/1673». Нині кримінальне законодавство більшості країн – членів ЄС визнає порушення та/чи обхід санкцій протиправним діянням. Оскільки Україна має статус кандидата на вступ до ЄС, вітчизняне законодавство потрібно адаптувати до вимог Директиви ЄС 2024/1226, що є однією з умов вступу до ЄС. Внесення змін до КК України щодо криміналізації порушення обмежувального заходу (санкції) потребує як урахування положень вказаної Директиви, так і дотримання принципу правової визначеності. В Україні було розроблено чотири законопроекти щодо запровадження відповідальності за порушення санкційного режиму (№ 4002 від 1 вересня 2020 р., № 5193 від 2 березня 2021 р., № 8384 від 25 січня 2023 р., № 12406 від 14 січня 2025 р.), які досі не отримали нормативної реалізації. Аналіз указаних законопроектів дозволяє зробити проміжний висновок про більш вдалу модель відповідної кримінально-правової заборони, яка передбачена у проекті № 12406 від 14 січня 2025 р.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32024L1226&qid=1738829383792>.
2. European Parliament legislative resolution of 12 March 2024 on the proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures (COM(2022)0684 – C9–0401/2022 – 2022/0398(COD)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52024AP0125>.
3. Three years of Russia's full-scale invasion and war of aggression against Ukraine: EU adopts its 16th package of economic and individual measures. Council of the EU. 24.02.2025. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/02/24/three-years-of-russia-s-full-scale-invasion-and-war-of-aggression-against-ukraine-eu-adopts-its-16th-package-of-economic-and-individual-measures/?utm_source=brevo&utm_campaign=AUTOMATED%20-%20Alert%20-%20Newsletter&utm_medium=email&utm_id=3318.
4. Богатих І. Криміналізація відповідальності за обхід санкцій: український та іноземний досвід. *VII Міжнародний кримінально-правовий форум. Сесія 1. Реалії воєнного часу*. м. Київ, 11 лютого 2025 р. URL: <https://www.youtube.com/live/y0Jgmr6yK0U>.
5. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проєкт закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за порушення вимог санкційного режиму, діючого на захист національної безпеки і територіальної цілісності України» від 29 вересня 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69769.
6. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проєкт закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції» від 2 червня 2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71293.
7. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проєкт закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України та інших законів щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції» від 31 січня 2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/f9974ac6-45e9-4fb9-9192-0c99039c7155>.
8. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проєкт закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України і Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про санкції» щодо встановлення відповідальності за порушення спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» від 12 лютого 2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/f9974ac6-45e9-4fb9-9192-0c99039c7155>.
9. Климосюк А., Рубашенко М. Директива ЄС про криміналізацію порушення санкцій: огляд та рекомендації для України. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей», 2024. 27 с.
10. Пресслужба РНБО – Санкції проти РФ почали вводиться із перших днів агресії проти нашої країни. URL: <https://web.archive.org/web/20150914013926/http://www.rnbo.gov.ua/news/2259>.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за порушення вимог санкційного режиму, діючого на захист національної безпеки і територіальної цілісності України : проєкт закону України від 1 вересня 2020 р. № 4002. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69769.
12. Про внесення змін до Кримінального кодексу України і Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про санкції» щодо встановлення відповідальності за порушення спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : пояснювальна записка до проєкту закону України від 14 січня 2025 р. № 12406. URL: <https://itd.rada.gov.ua/443afab7-63b7-4426-be2d-6484b7a5080f>.
13. Про внесення змін до Кримінального кодексу України і Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про санкції» щодо встановлення відповідальності за пору-

шення спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : проект закону України від 14 січня 2025 р. № 12406. URL: <https://itd.rada.gov.ua/443afab7-63b7-4426-be2d-6484b7a5080f>.

14. Про внесення змін до Кримінального кодексу України і Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про санкції» щодо встановлення відповідальності за порушення спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : пояснювальна записка до проекту закону України від 14 січня 2025 р. № 12406. URL: <https://itd.rada.gov.ua/443afab7-63b7-4426-be2d-6484b7a5080f>.

15. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції : проект закону України від 2 березня 2021 р. № 5193. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71293.

16. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України та інших законів щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції : проект закону України від 25 січня 2023 р. № 8384. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41227>.

17. Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>

18. Рубашенко М. Криміналізація порушення обмежувальних заходів (санкцій) в Україні: фактори і цілі. *Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу: фундаментальність, трансдисциплінарність і ноонауковість убезпечення* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 17 травня 2024 р. / за ред. Л. Демидової (гол. ред.) та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. кримін. права, каф. кримін.-прав. політики ; ГО «Всеукр. асоц. кримін. права», відокремл. підрозділ в Харків. обл. Харків : Право, 2024. 280 с.

19. Рубашенко М., Климосюк А. Обсяг криміналізації порушення та обходу санкцій: Директива ЄС та український вимір. *Європеїзація кримінального права України* : матеріали Міжнародної наукової конференції, 19 грудня 2024 р. / редкол. : Ю. Пономаренко (гол.) та ін. ; Коміс. з питань прав. реформи при Президентові України та ін. Харків : Право, 2025. С. 204–209.

20. Рубашенко М., Климосюк А. Перспектива криміналізації порушення законодавства про санкції в країні. *Науковий вісник Науково-дослідного інституту проблем досудового розслідування*. 2024. № 1. С. 115–131. DOI: 10.61417/2786-7900.2024.3.

21. Санкції проти РФ. *Міністерство закордонних справ України*. 9 січня 2025 р. URL: <https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/sankciyi-proti-rf>.

22. Огляд стану притягнення до відповідальності за обхід санкцій: сучасний стан та перспективи / Т. Хутор та ін. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей», 2023. 28 с. URL: https://confiscation.com.ua/analytics/oglyad_stanu_prytyagnennya_do_vidpovidalnosti_za_obhid_sankcij_suchasnyj_stan_ta_perspektyvy/.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.982

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.17>

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСАД ПРОВЕДЕННЯ КОНТРОЛЬОВАНОЇ ПОСТАВКИ ЯК ФОРМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ ТА ЗАСОБУ ПРОТИДІЇ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Бондар Володимир Сергійович,

orcid.org/0000-0003-1552-4555

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

Статтю присвячено дослідженню сутності, змісту, правових засад, питань організації і тактики проведення контрольованих поставок з метою протидії загрозам національній безпеці держави. Зазначається, що сучасні цифрові технології, окрім переваг, активізували процеси вдосконалення правопорушниками способів приховання слідових комплексів. Це потребує зміни підходів органів правопорядку до пошуку, збирання, аналізу та використання інформації, яка має потенційне доказове значення у кримінальному провадженні. Аналізуються різні підходи до оцінювання організації і тактики проведення контролю даної форми за вчиненням злочину. Визначаються об'єкти, предмети, суб'єкти, завдання та інші елементи контрольованої поставки як негласної слідчої (розшукової) дії/оперативно-розшукового заходу. Акцентується увага на потенційних ризиках під час її проведення. Доведено необхідність ретельного планування даної негласної слідчої (розшукової) дії, яке має охоплювати створення системи умов такого заходу зі збитковою надійністю, яка має забезпечити його успішне проведення навіть у нештатній ситуації з мінімальним ступенем ризику. На підставі результатів проведеного дослідження запропоновані рекомендації правового й організаційно-тактичного характеру, які сприятимуть підвищенню ефективності вирішення завдань під час проведення оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: злочини у сфері національної безпеки, досудове розслідування, кримінальний процес, контроль за вчиненням злочину, контрольована поставка, негласні слідчі (розшукові) дії.

Bondar Volodymyr. Improvement of legal and organizational-tactical principles for controlled delivery as a form of control over the commitment of crime and a means of combating threats to national security

The article is devoted to the study of the essence, content, legal principles, issues of organization and tactics of conducting controlled deliveries in order to counteract threats to the national security of the state. It is noted that modern digital technologies, in addition to their advantages, have activated the processes of improving the methods of concealing trace complexes by offenders. This requires a change in the approaches of law enforcement agencies to the search, collection, analysis and use of information that has potential evidentiary value in criminal proceedings. Various approaches to assessing the organization and tactics of conducting this form of control over the commission of a crime are analyzed. The objects, subjects, subjects, tasks and other elements of controlled deliveries as a covert investigative (search) action/operational and investigative measure are determined. Attention is focused on potential risks

during its conduct. The need for careful planning of this covert investigative (search) action has been proven, which should include the creation of a system of conditions for such an event with loss-making reliability, which should ensure its successful implementation even in an emergency situation with a minimal degree of risk. Based on the results of the study, recommendations of a legal and organizational-tactical nature have been proposed that will contribute to increasing the efficiency of solving tasks when conducting operational-search activities.

Key words: crimes in field of national security, pre-trial investigation, criminal process, control over commission of crime, controlled delivery, covert investigative (search) actions.

Постановка проблеми. У ч. 5 ст. 3 Закону України «Про Національну безпеку України» закріплені пріоритети державної політики у сфері національної безпеки й оборони, які, своєю чергою, визначаються, серед іншого, у Стратегії Національної безпеки України (далі – Стратегія). Згідно з п. 33 розд. III зазначеної Стратегії визначено, що «Україна бере активну участь у протидії тероризму, розповсюдженню зброї масового ураження, міжнародній злочинності, наркоторгівлі, торгівлі людьми, політичному та релігійному екстремізму, нелегальній міграції, кіберзагрозам».

Зазначені положення конкретизуються визначенням суб'єктів протидії, зокрема у кримінальному провадженні. Так, згідно зі ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), до підслідності органів безпеки віднесено досудове розслідування злочинів в актуалізованих сферах, тобто передбачених у ст. ст. 258, 258⁶, 305 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Положеннями ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначені суб'єкти здійснення оперативно-розшукової діяльності, якими в системі Служби безпеки є оперативні підрозділи Центрального управління, регіональних органів і органів військової контррозвідки.

Аксіоматичним є твердження, що ключовою та необхідною умовою для успішного виявлення, розкриття та документування більшості злочинів у сфері обігу наркотичних засобів узагалі та контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів зокрема, а також викриття осіб, винних у їх скоєнні, є наявність у розпорядженні сторони обвинувачення відповідних обсягу та якості інформації:

1) про предмет кримінального правопорушення – наркотичні засоби, психотропні речовини, їхні аналоги або прекурсори, зброю, вибухові речовини, частини наріз-

ної вогнепальної зброї, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації;

2) про безпосередній зв'язок із цим предметом окремої особи/ кола осіб.

Практика демонструє, що найбільш ефективні методи протидії органів правопорядку України незаконному обігу наркотичних засобів такі:

1) співробітництво з особами, які здійснюють сприяння органам правопорядку на конфіденційній основі. Так, наприклад, співробітники національних спецслужб і органів правопорядку отримують первинні дані про наркотичні засоби, які переправляються в Україну контрабандним шляхом, здебільшого з конфіденційних джерел (80%);

2) з метою викриття фігурантів, які мають міжнародні зв'язки, у діяльності оперативних підрозділів українських органів правопорядку широко використовується такий комплексний оперативно-розшуковий захід, який має правову основу, – контроль за вчиненням злочину у вигляді контрольованої поставки.

Доцільність проведення операцій із контрольованих поставок виникає в разі виявлення співробітниками уповноважених оперативних підрозділів Служби безпеки України, Державної прикордонної служби, Національної поліції та іншими зацікавленими відомствами заборонених речовин у вантажах, міжнародних поштових відправленнях, транспортних засобах і ручній поклажі.

Проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії потребує підвищеної уваги внаслідок великої імовірності виникнення ситуацій, за яких навіть відступ від установленого процесуального порядку їх проведення може призвести до порушень законності.

Водночас численні трансформації сьогодення суттєво впливають на своєчасність і якість отримуваної інформації. Серед цих чинників варто зазначити такі:

- доступність будь-якого виду зв'язку, месенджера, соціальної мережі;
- можливість як тривалого зберігання, так і негайного знешкодження листування на окремих носіях інформації;
- використання численних відкритих, корпоративних закритих і навіть «таємних» (з у край низькою імовірністю витоку інформації та контролю їх органами правопорядку) соціальних мереж, месенджерів, ресурсів¹, зазвичай із суто протиправною метою (наприклад, збут і придбання наркотичних засобів, зброї);
- масове вживання знакових систем, а також фото-, відеозображень замість традиційного текстового письма для вираження емоцій, станів, заміни ними цілих пропозицій;
- гранична текстова лаконічність, використання корпоративного жаргону, довільного вживання багатьох слів, завуальованих фраз і умовностей;
- переправлення заборонених речовин, предметів через державний кордон України в господарських валізах у вигляді продуктів харчування тощо;
- використання розрахунків між членами злочинної групи через електронні гаманці у криптовалюті;
- можливість організації конференцзв'язку за допомогою телефону, комунікатора або синхронне оповіщення всіх адресатів.

Зазначене має орієнтувати слідчого у взаємодії з оперативними співробітниками на формування комплексу взаємодоповнювальних доказів, які дозволять однозначно інтерпретувати зафіксовані ознаки кримінально-протиправної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає змогу констатувати, що, зокрема, такі представники наук кримінально-правового циклу, як О. П. Бабіков [1, с. 15–20], Б. І. Бараненко, Ю. В. Баулін, І. В. Гора, М. Л. Грібов, Т. І. Гук [4, с. 251–258], А. В. Іщенко, В. А. Колесник, В. В. Комашко, М. В. Корнієнко [9, с. 278–283], Г. Р. Крет [10, с. 132–136], В. В. Лисенко [12, с. 279–294], О. В. Одерій, В. Л. Ортинський, О. О. Подобний, М. А. Погорець-

кий, Д. Б. Сергєєва, О. М. Стрільців, І. Л. Рудницький, Я. О. Тализіна, О. С. Тарасенко [14, с. 21–25], Л. Д. Удалова, О. І. Хараберюш, К. О. Чаплинський, С. П. Чумак [16, с. 383–386], О. П. Федотов [15, с. 77–80], В. М. Шевчук, Б. В. Щур, Ю. М. Чорноус, у тих чи інших аспектах досліджували практику застосування контрольованої поставки як засобу протидії злочинам.

Виділення не вирішених частин проблеми. Водночас наявні теоретичні здобутки із цього питання потребують узагальнення та детального розгляду, щоби виявити ключові негативні чинники, які характеризують комплекс засобів протидії загрозам національній безпеці.

Мета статті. Ставляться за мету виявлення та теоретичний розгляд загальних засад контрольованої поставки як форми контролю за вчиненням злочину, формулювання на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на вдосконалення правових і організаційно-тактичних засад цієї негласної слідчої (розшукової) дії як засобу протидії загрозам національній безпеці.

Виклад основного матеріалу. Контрольована поставка – це форма контролю за вчиненням злочину, яка полягає в організації і здійсненні оперативним підрозділом контролю за переміщенням (перевезенням, пересиланням, передачею, увезенням, вивезенням з України чи транзитним переміщенням її території) товарів, предметів і речовин, зокрема й заборонених до обігу, з метою виявлення ознак злочину та фіксації фактичних даних про протиправні діяння осіб, відповідальність за які передбачена КК України.

Дослідження практики діяльності уповноважених оперативних підрозділів свідчить про те, що найбільш ефективними й доступними методами виявлення, документування та розкриття злочинів у сфері національної безпеки України є: оперативно-технічний, агентурний і кримінальний процесуальний.

Сутністю першого методу виявлення та розкриття злочинів є здійснення оперативно-розшукової діяльності шляхом застосування співробітниками уповноважених оперативних підрозділів, переважно в негласній формі, методів і засо-

¹ Зокрема й інтернет-майданчики, які не мають індексації в пошукових системах: Dark-net, Dark Web, Deepnet, Deep Web, Invisible Web, Hidden Internet.

бів, закріплених у законах України «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про контррозвідувальну діяльність», використання моніторингу та системного аналізу інформації, розміщеної в цифровому середовищі мережі «Інтернет», зокрема й у її частині, яка не індексується. Перевага даного методу в тому, що він є інтуїтивно зрозумілим і в поєднанні з аналітикою великих даних, можливостями машинного навчання дозволяє якщо не сформувати цілісну картину інтернет-простору, то принаймні локально припиняти кримінально-протиправну діяльність у деяких загрозливих сегментах.

Другий метод – агентурний, який навіть у сучасних умовах не втратив своєї значущості. Пояснити дану тезу можна тим, що отримувана значуща інформація не може розв'язати ключової проблеми, яка виникає у процесі виявлення, документування та розкриття злочинів із використанням цифрових технологій, – високого рівня анонімності фігурантів. Стосовно тематики даної публікації, агентурний метод цілком придатний для «оперативної гри» під час проведення такого комплексного і складного з тактичного погляду оперативно-розшукового заходу, як контрольована поставка.

Третім методом виявлення, документування та розкриття злочинів, які вчиняються проти основ національної безпеки України з використанням цифрових технологій, є кримінальний процесуальний.

Контрольована поставка є поєднанням даних методів, охоплює елементи інших оперативно-розшукових заходів (негласних слідчих (розшукових) дій) і проводиться в комплексі з ними: аудіо-, відео-контроль особи, спостереження за особою, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, із залученням осіб до конфіденційного співробітництва тощо, а також із гласними слідчими (розшуковими) діями у рамках тактичних комплексів (обшуками, різновидами слідчого огляду тощо).

Зазначимо, що організація підготовки та проведення досить складних комплек-

сів щодо відвернення, припинення, документування, розкриття та розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень має базуватися на багаторівневій системі нормативного регулювання. Елементами цієї системи, залежно від характеру та ролі регульованих правовідносин, є чотири відносно самостійні блоки:

- які встановлюють загальні положення оперативно-розшукової, контррозвідувальної та кримінальної процесуальної діяльності;

- які регламентують діяльність окремих суб'єктів оперативно-розшукової, контррозвідувальної та кримінальної процесуальної діяльності;

- які регламентують правовідносини, що виникають під час вирішення окремих завдань оперативно-розшукової, контррозвідувальної та кримінальної процесуальної діяльності;

- які встановлюють заходи захисту конституційного права громадян на недоторканість особистого життя.

До першого блоку нормативно-правових актів варто віднести Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси України.

Кримінальний кодекс, зокрема, визначає ознаки складів кримінальних правопорушень (з огляду на їх усталений поділ на об'єктивні та суб'єктивні), дає змогу правильно встановити місце відповідного роду діянь у системі кримінально-правових заборон, здійснювати відмежування від суміжних актів поведінки, довести їх під час кримінального процесуального доказування (доведення). Окрім того, установлення наявності ознак тяжкості злочину є підставою для проведення окремих оперативно-розшукових/контррозвідувальних заходів, негласних слідчих (розшукових) дій (зокрема, передбачених ст. ст. 260, 261, 262, 263, 264, 267, ч. 2 ст. 269, 269¹, 270, 271, 272, 274 КПК України, які проводяться виключно у кримінальних провадженнях про тяжкі й особливо тяжкі злочини). Закріплення комплексу кримінально-правових заборон є однією з гарантій дотримання законності конституційних прав і свобод громадян (гарантованих ст. ст. 27, 28, 30, 31, 32, 55, 59 Основного закону) під час проведення оперативно-розшукових і контрроз-

відувальних заходів, негласних слідчих (розшукових) дій (ст. ст. 162, 163, 182, 328, 356, 365, 370, 372 КК України).

КПК України визначає порядок взаємодії слідчого, дізнавача та прокурора й оперативних підрозділів у кримінальному провадженні (ст. ст. 40, 41, 571 КПК України). Про взаємодію опосередковано йдеться в інших статтях КПК України, зокрема:

1) у регламентації виконання окремих процесуальних дій за запитом (дорученням) компетентних органів іноземних держав у рамках міжнародного співробітництва (ст. 4 КПК України, розд. IX КПК України);

2) під час процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням (ст. 36 КПК України). Наприклад, формами участі прокурора в негласних слідчих (розшукових) діях (далі – НС(Р)Д) є: доручення провести НС(Р)Д слідчому, участь у проведенні НС(Р)Д оперативним підрозділом, доручення провести НС(Р)Д оперативним підрозділом, а також надання вказівки слідчому на проведення НС(Р)Д, ухвалення рішення про використання результатів НС(Р)Д у доказуванні тощо;

3) у разі доручення проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділом (ст. ст. 40, 41 КПК України) тощо.

Кримінальний процесуальний закон визначає обставини, які підлягають доказуванню (установленню) у кримінальному провадженні (ст. ст. 91, 485 КПК України), види доказів (ст. ст. 84–90 КПК України), способи їх збирання і оцінювання (ст. ст. 93, 94 КПК України), закріплює процесуальний порядок проведення негласної слідчої (розшукової) дії до постановлення ухвали слідчого судді (зокрема, у разі порушень кримінально-правових заборон, передбачених розд. I, II, VI, VII (ст. ст. 201 та 209), IX, XIII, XIV, XV, XVII Особливої частини КК України (ст. 250 КПК України)), слугує основою для визначення прийомів отримання оперативно-розшукової інформації та процедур її використання у кримінальному провадженні, адже згідно із ч. 2 ст. 99 КПК України, матеріали оперативно-розшукової діяльності, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшу-

кову діяльність» за умови їх відповідності вимогам цієї статті, можуть використовуватись у кримінальному провадженні як докази. Безпосередньо процесуальний порядок і умови проведення контрольованої поставки регламентуються гл. гл. 21 і 43 КПК України [1, с. 15–20].

До другого блоку законодавчих актів, які становлять нормативну основу проведення оперативно-розшукової/контрольованої діяльності, можна віднести закони так званого статусного розуміння, які регламентують діяльність окремих суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, які закладають основи розмежування повноважень уповноважених оперативних підрозділів. До їх числа насамперед належать закони України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. № 2229–XII, «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580–VIII, «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. № 1698–VII, «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 р. № 1150–IX, «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 р. № 794–VIII (цікавою в контексті даної наукової розвідки виглядає позиція, закріплена в п. 7¹ ч. 5 розд. VI зазначеного Закону щодо доповнення ч. 1 ст. 8 таким положенням: «з метою виявлення та фіксації діянь, передбачених ст. ст. 305, 307, 309, 311, 318, 321, 364¹, 365², 368, 368³, 368⁴, 369, 369² Кримінального кодексу України, проводити операції з контрольованого вчинення відповідних діянь. Порядок отримання дозволу, строк його дії та порядок проведення операції з контрольованого вчинення корупційного діяння визначаються Кримінальним процесуальним кодексом України»), «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. № 661–IV та деякі інші. Окрім того, згідно з п. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» закріплено право оперативних підрозділів проводити контрольовану поставку товарів, предметів і речовин, зокрема й заборонених для обігу, у фізичних і юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь [6].

До третього блоку законодавчих актів, які становлять правову основу опера-

тивно-розшукової/контррозвідувальної діяльності, належать закони, які регулюють відносини, що виникають під час вирішення окремих її завдань. Серед них можна назвати Митний кодекс (далі – МК) України, у розд. XVII якого визначено мету та загальний порядок контролюваної поставки, зокрема й під негласним контролем (ст. ст. 456, 457 МК України). Окрім того, згідно з положеннями ч. 2 ст. 19 Закону України від 15 лютого 1995 р. № 60/95-ВР «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», допуск в обіг «наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, а також рослин, що містять наркотичні засоби та психотропні речовини, для проведення контрольованої поставки, оперативної закупки, слідчого експерименту, спеціального слідчого експерименту, відбору зразків для проведення дослідження та експертизи цих засобів і речовин, інших оперативно-розшукових заходів підрозділами, які відповідно до закону мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність, дозволяється без ліцензії». Порядок проведення контрольованої поставки наркотичних засобів регламентований ст. 4 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними». Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII (ст. 7) передбачено можливість використання технічних засобів контролю та прослуховування телефонних та інших переговорів, візуального спостереження як заходів убезпечення осіб, щодо яких здійснюються заходи з гарантування безпеки [5]. У ст. 5 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. № 638-IV надано право Службі безпеки України на проведення оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів, спрямованих на запобігання терористичній діяльності, виявлення та припинення терористичної діяльності, зокрема й міжнародної, а також на оперативно-пошукові заходи в системах і каналах електронних комунікацій, які можуть використовуватися терористами. У Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби

з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. № 3341-XII визначено двоєдину мету боротьби з організованою злочинністю: 1) установа контролю над організованою злочинністю, її локалізація, нейтралізація та ліквідація; 2) усунення причин і умов існування організованої злочинності. У ст. 22 Закону України «Про поштовий зв'язок» на операторів поштового зв'язку покладений обов'язок сприяти проведенню оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів на об'єктах своєї поштової мережі та вживати заходів для недопущення розголошення фактів їх проведення.

Особливу роль у правовому регулюванні проведення контрольованих поставок виконують законодавчі акти, які забезпечують механізм захисту конституційного права громадян на недоторканість приватного життя під час проведення оперативно-розшукових, контррозвідувальних заходів, негласних слідчих (розшукових) дій. Специфікою цього блоку законодавчих актів є те, що зазначені заходи напряду не регламентуються, але встановлюють деякі обмеження на збирання інформації про приватне життя громадян. До числа таких варто віднести закони України «Про захист персональних даних», «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», деякі інші.

До правової основи проведення контрольованих поставок належать також інші нормативно-правові акти державних органів, метою створення яких, як відомо, є створення механізмів реалізації вже ухвалених законів. За загальною вимогою, підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати закону, містити норми права, які конкретизують, деталізують і організаційно забезпечують дію закону.

Так, п. 1.12.1 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженої наказом Генеральної прокуратури України, Міністерством внутрішніх справ, Службою безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 р.

№ 114/1042/516/1199/936/1687/5, зазначено, що «контрольована поставка полягає в організації і здійсненні слідчим та оперативним підрозділом контролю за переміщенням (перевезенням, пересиланням, передачею, ввезенням, вивезенням з України чи транзитним переміщенням її територією) товарів, предметів і речовин, у тому числі заборонених до обігу, з метою виявлення ознак злочину та фіксації фактичних даних про протиправні діяння осіб, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України» [7].

Окремі положення даного заходу регламентуються закритими підзаконними нормативно-правовими актами.

Окрім того, у доктрині зазначається, що «істотна роль у правовій регламентації кримінального провадження відведена загальнови́знаним нормам і принципам міжнародного права, що містяться в міжнародних документах у сфері охорони і захисту прав людини, які умовно можна поділити на дві групи: міжнародні документи у сфері охорони і захисту прав людини та міжнародні договори про правову допомогу» [1, с. 15–20; 10, с. 132–136].

Мова, зокрема, іде і про міжнародно-правові норми: ст. 11 Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин» (1988 р.) [8]; ст. 2, 20 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.); ст. 73 гл. 3 (Наркотики) розд. III Шенгенської конвенції (1990 р., ст. 73 гл. 6 розд. III «Поліція та безпека»); ст. 12 Конвенції ЄС про взаємну правову допомогу у кримінальних справах (2000 р.) тощо. Наприклад, у конвенціях ООН «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів (ст. 11), «Проти транснаціональної організованої злочинності» (ст. 2) контрольовані поставки віднесені, поряд з електронним спостереженням і агентурними операціями, до спеціальних методів розслідування, а не до оперативно-розшукових заходів. У типовому посібнику ООН щодо підготовки співробітників антинаркотичних органів охорони правопорядку, зокрема, зазначено: «Контрольовані поставки є ефективним методом

забезпечення дотримання законів про наркотики, який дозволяє посадовим особам правоохоронних органів різних країн виявляти членів міжнародних організацій щодо незаконного обігу наркотиків, які здійснюють поставки наркотичних засобів або психотропних речовин через міжнародні кордони. Цей оперативний метод потребує тісної співпраці правоохоронних органів, а також ретельного планування своєї діяльності та її точного виконання». Але якщо в Конвенції ООН 1988 р. йшлося про контрольовану поставку стосовно наркотичних засобів і психотропних речовин, то у ст. 2 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. сформульоване визначення контрольованої поставки стосовно «партій вантажу, які викликають підозру» [8]. Окрім того, у ч. 4 ст. 20 зазначеної Конвенції передбачено також, що рішення про використання контрольованих поставок на міжнародному рівні можуть за згодою зацікавлених держав-учасників включати такі методи, як «перехоплення вантажів та залишення їх неторканими або їхнє вилучення або заміна, повністю або частково». Про використання «методу контрольованої поставки» ідеться у ст. 108 Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах».

Контрольована поставка проводиться тоді, коли виявлена контрабандна або інша партія наркотичних засобів, зброї, частин нарізної вогнепальної зброї переміщується через території декількох країн або в межах однієї країни, перетину адміністративних кордонів, областей, територіальних громад, і є згода правоохоронних органів цих країн на забезпечення відповідного контролю за цим вантажем на всій території обслуговування. Така негласна слідча (розшукова) дія (оперативно-розшуковий захід) дозволяє виявити осіб, злочинні групи, організовані групи, спільноти, відповідальні за незаконне переміщення предмета контрольованої поставки, а не обмежуватись лише простим вилученням його з незаконного обігу. Окрім того, застосування даного методу сприятиме викриттю керівних структур наркобізнесу, виявленню їхніх міжнародних зв'язків, а також оперативному проникненню у зло-

чинні спільноти, створенню резидентур у країнах виробництва та збуту наркотичних засобів. Контрольована поставка дозволить установити не тільки постачальників і отримувачів заборонених вантажів, але й максимальну кількість другорядних учасників злочинів, канали та маршрути транспортування, способи маскування. Головний принцип контрольованої поставки полягає в тому, що затримання фігурантів за сприятливого результату операції здійснюється тільки на заключному її етапі.

Під час планування будь-якої негласної слідчої (розшукової) дії, зокрема й контрольованої поставки, доцільним є урахування чотирьох моментів: перший пов'язаний із вибором дії, яка базується на оцінці можливостей отримання інформації різного призначення, другий – з вибором структури НС(Р)Д, яка визначає тактику її здійснення, третій аспект пов'язаний із забезпеченням його конспірації, четвертий – забезпеченням прав і свобод осіб.

На нашу думку, алгоритм створення ідеальної моделі контрольованої поставки, яка мінімізує чинники ризику, можна подати так:

1) визначення конкретної цілі контрольованої поставки.

Обов'язковими умовами проведення контрольованої поставки виступають такі:

- наявність у провадженні уповноваженого оперативно-розшукового підрозділу оперативно-розшукової справи або відкритого органом досудового розслідування кримінального провадження;

- відсутність ризиків посягання на життя або завдання особі (особам) тяжких тілесних ушкоджень, поширення речовин, небезпечних для життя багатьох людей;

- забезпечення належного контролю за товаром.

Рішення про проведення контрольованої поставки, контрольованої або оперативної закупки ухвалює шляхом винесення постанови:

- у межах кримінального провадження – прокурор. Відповідно до положень ч. 4 ст. 246 КПК України, виключно прокурор має право ухвалити рішення про проведення такої негласної (слідчої) розшукової дії, як контроль за вчиненням злочину;

- у межах оперативно-розшукової справи – керівник (заступник) уповноваженого підрозділу, що погоджується із прокурором (у разі документування ознак злочину на стадії готування відповідна реалізація повинна здійснюватися після встановлення обставин скоєного злочину).

Так, у кримінальному провадженні № 22019180000000003 стосовно ОСОБА_4, уродженця м. Вулканешти Республіки Молдова, гр-на Республіки Молдова, який обвинувачується в учиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 27, ч. 3 ст. 305, ч. 1 ст. 307, ч. 2 ст. 311, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 311 КК України, та ОСОБА_5, уродженця м. Ковель, гр-на України, який обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 305, ч. 2 ст. 27, ч. 3 ст. 305, ч. 2 ст. 311, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 311 КК України, винуватість обвинувачених у вчиненні кримінальних правопорушень, за встановленими судом обставинами, з-поміж інших, досліджених у судовому засіданні доказів, підтверджена:

- протоколом за результатами проведення оперативно-розшукового заходу – оперативної закупки;

- протоколом за результатами проведення оперативно-розшукового заходу – аудіо-, відеоконтролю особи;

- протоколом за результатами проведення оперативно-розшукового заходу – візуального спостереження за особою;

- протоколом за результатами проведення негласного оперативно-розшукового заходу за оперативно-розшуковою справою, відповідно до якого на підставі ухвали слідчого судді здійснено зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж з абонентського номера мобільного зв'язку;

- протоколом за результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії – візуального спостереження за особою;

- протоколом за результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії – контролю за вчиненням злочину [2].

О. С. Тарасенко щодо цього слушно зазначив: «<...> залежно від виду злочину на момент проведення контролю за вчиненням злочину в діях особи можуть убагатитися ознаки підготовки злочину (і тоді

присутні підстави проведення їх як ОРЗ), а можуть убачатися ознаки закінченого злочину (і тоді присутні підстави для проведення їх як НСРД)» [14, с. 22];

2) визначення і врахування сил, засобів і ресурсів, зокрема й інформаційних, які наявні в розпорядженні слідчого й оперативного співробітника;

3) детальна розробка всіх можливих способів дій, спрямованих на здійснення зазначених заходів;

4) виявлення множинності результатів раніше розроблених варіантів здійснення НС(Р)Д;

5) аналіз і оцінювання раніше розроблених варіантів дій, виходячи із критерію найменшого ризику, вибір варіанту з найменшим ступенем ризику;

6) подальша оптимізація обраного варіанту з метою зниження ризику та підвищення ефективності в досягненні поставлених цілей.

Тому контрольована поставка, як триваючий складний оперативно-розшуковий захід, потребує ретельного планування та пропрацювання, які мають передбачати створення системи умов такого заходу з надлишковою надійністю, яка забезпечить його успішне завершення навіть у нештатній надзвичайній ситуації за мінімального ступеня ризику. У комплексному плані, який має складатися для її проведення, мають бути зазначені заходи, пов'язані із забезпеченням конспірації та безпеки учасників. Доцільно передбачити можливе проведення оперативних комбінацій відволікаючого плану, обґрунтувати потребу у грошових коштах тощо, а також:

- документування факту виявлення контрольованої зброї, частин нарізної вогнепальної зброї, наркотичних засобів тощо;

- негласний експрес-аналіз виявлених предметів, речей і документів із метою виявлення латентних і закріплення слідів контактної взаємодії тощо;

- проведення оперативно-розшукових заходів щодо встановлення відправників предмета поставки, документування їхньої кримінально-протиправної поведінки;

- встановлення взаємодії з уповноваженими оперативними підрозділами, на території обслуговування яких належить здійснювати подальший хід операції;

- ужиття заходів щодо шифрування факту проведення контрольованої поставки, зокрема й використання спеціальних засобів, а також дотримання графіка переміщення вантажу;

- використання спеціальних технічних засобів;

- ужиття заходів щодо встановлення місцезнаходження адресата контрольованого вантажу, аудіо-, відеоконтроль, організація зовнішнього спостереження за ним; фіксування моменту доставки вантажу, місця розвантаження, виду транспортних засобів і їхніх ідентифікаційних ознак, а також фігурантів;

- розрахунок сил і засобів для проведення заключного етапу операції;

- вироблення тактичних прийомів, пов'язаних із документуванням дій фігурантів і їх затриманням;

- визначення переліку та послідовності процесуальних дій і оперативно-розшукових заходів, проведення яких є необхідним після затримання отримувачів контрольованих засобів.

Суб'єктом, який фактично переміщує контрольовані предмети, може бути:

1) особа, обізнана про незаконний характер переміщення контрольованих предметів, яка вчиняє кримінально-протиправне діяння;

2) особа, яка перетинає державний кордон України в певному напрямку, не обізнана про кримінально-протиправний характер контрабандного переміщення, про справжній зміст речей, яка використовується правопорушниками «утемну» [3];

3) співробітник уповноважених оперативних підрозділів, який виконує спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації, під прикриттям;

4) особа, яка на конфіденційній основі сприяє органам правопорядку («штатні та нештатні негласні співробітники, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання в порядку, визначеному Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та КПК України» (посилання на Закон про організаційно-правові засади)).

Ще одним видом розглядуваної форми контролю за вчиненням злочину є контроль за поштовими відправленнями

у випадках, коли предметом відправлень стають, наприклад, наркотичні засоби. Можливості для здійснення контрольованих поставок такої категорії з'являються в разі їх виявлення в посилках, листах під час сортування на локаціях зв'язку. Також виокремлюються контрольовані поставки вантажу, який переміщується в супроводженні кур'єра. У таких ситуаціях може застосовуватись спостереження за особою, яка супроводжує чи доставляє предмет поставки, з боку співробітників оперативних підрозділів або конфідентів, що дозволяє більш якісно контролювати поведінку фігуранта.

З урахуванням зазначеного, об'єктами контрольованої поставки в усіх випадках необхідно розглядати охоронювані Законом України про кримінальну відповідальність суспільні відносини у сфері національної безпеки у відповідних сферах.

Місце та час (терміни) нормативно не визначені.

Організація контрольованих поставок, як і будь-який складний, триваючий засіб оперативно-розшукової діяльності, який застосовується з метою протидії триваючим злочинам, а також окремим стадіям злочину, має декілька основних етапів, як-от:

- розвідувально-пошукові заходи з виявлення фактів незаконного транспортування наркотичних засобів;
- документування фактів незаконного транспортування наркотичних засобів, яке передбачає проведення всього комплексу заходів, пов'язаних з оглядом місця події, виявленням і фіксуванням слідів кримінально-протиправної діяльності фігурантів, оформленням документації процесуального значення;
- реалізація заходів щодо забезпечення негласного контролю за переміщенням наркотичних засобів і осіб, які їх супроводжують, протягом усього маршруту, з моменту виявлення до отримання адресатом;
- виявлення інших злочинів, зокрема й закінчених, після виконання суб'єктами їх учинення, суб'єктивної сторони складу злочину;
- захоплення (затримання) отримувачів вантажу, предмета контрольованої поставки та викриття максимально повної

кількості осіб, причетних до незаконних дій із предметом злочину.

Під час підготовки до здійснення контрольованої поставки наркотичних засобів рекомендуємо дотримуватись умов, які забезпечують ефективне застосування даного методу, як-от:

- відсутність перепон з боку законодавств та правоохоронних органів країн, через території яких буде здійснюватися контрольоване переміщення наркотичних засобів;
 - факт виявлення правоохоронними органами наркотичних засобів не є відомим фігурантам, які здійснюють незаконне переміщення, а також особам, які супроводжують даний вантаж, та не набув розголошення;
 - імовірність установа організаторів незаконної поставки наркотичних засобів, оптових збувальників, перекупників наркотичних засобів є досить реальною та виправдовує проведення контрольованої поставки;
 - наявні всі передумови для забезпечення відповідного контролю за незаконним вантажем протягом усього його переміщення та гарантована можливість вилучення даного вантажу в будь-якому місці за маршрутом слідування;
 - належний запас часу від виявлення незаконного вантажу для розроблення із представниками регіональних підрозділів, компетентними органами інших країн, через які буде здійснюватися контрольована поставка, ретельно погодженого плану спільних дій;
 - можливості засобів комунікації цілком дозволяють забезпечити надійний контакт між представниками правоохоронних органів держав, територіальних підрозділів, які залучають до проведення операції.
- Великого значення під час проведення контрольованої поставки набуває забезпечення збереженості виявлених наркотичних засобів. Організатори й учасники операції повинні мати на увазі, що наркотілки з якихось причин можуть призупинити переміщення наркотичних засобів або будь-якої миті розпорядитися ними на власний розсуд. Тому в разі отримання даних про те, що перевізники наркотиків запідозрили власне виявлення, операція

з контрольованої поставки на будь-якому етапі негайно припиняється з паралельним уживанням заходів із затримання вантажу та його володільців.

У практиці та теорії існують різні класифікації контрольованих поставок.

Поряд із відомими класифікаціями пропонуємо поділ контрольованих поставок на звичайні та підмінні.

Під час проведення звичайної контрольованої поставки виявлені наркотичні засоби з незаконного обігу не вилучаються. У разі підмінної контрольованої поставки наркотичні засоби підлягають вилученню, а натомість використовується муляж. Метод підмінної контрольованої поставки також називається «чистими» операціями.

Він усуває небезпеку втрати наркотичних засобів, надає більше можливостей під час організації спостереження за вантажем і кур'єрами. У практиці можливий комбінований варіант, коли наркотичні засоби підміняються частково.

Залежно від характеру дій фігурантів контрольовані поставки можна класифікувати на супроводжувані та такі, що не супроводжуються кур'єрами. Необхідно завжди враховувати наявність супроводження та ймовірність контрспостереження з боку фігурантів, своєчасно виявляти цих осіб, їхні прикмети, настановні дані, транспорт, на якому ці особи переміщуються, та повідомляти учасникам операції із проведення контрольованої поставки.

Тактика контрольованої поставки може видозмінюватись і залежно від способу незаконного транспортування, виду транспорту – вантажні, контейнерні перевезення, багаж, ручна поклажа, поштове відправлення, авіаційним, залізничним, водним, автомобільним транспортом.

Ініціатива такого роду операції має виходити від уповноважених оперативних підрозділів відповідних органів правопорядку чи спеціальних служб. Оперативні підрозділи зобов'язані:

- ужити заходів для збереження в таємниці інформації про факт виявлення вантажу з наркотичними засобами, забезпечення його недоторканості;

- з урахуванням ситуації, що склалася, провести комплекс необхідних дій щодо

з'ясування особи фігурантів, документування їхньої кримінально-протиправної діяльності;

- розробити план проведення операції, за необхідності передбачити створення оперативної групи для його реалізації;

- організувати взаємодію з територіальними підрозділами, у зоні обслуговування яких передбачається слідування вантажу з наркотичними засобами;

- спільно з іншими суб'єктами операції відпрацювати надійну систему негласного контролю за переміщенням наркотичних засобів і осіб, які їх супроводжують, установлення та подальшого викриття перевізників, отримувачів, розповсюдників і збувальників у пункті кінцевого призначення.

Під час виявлення забороненого вантажу особливо важливим є правильне документування самого факту його незаконного транспортування. Під час проведення огляду предмета контрольованої поставки є недопустимим залишення слідів, які б могли дати перевізнику підстави для підозри. Перед початком огляду необхідно уважно оглянути весь вантаж (схованку) для виявлення контрольних міток і пристроїв, які дозволяють володільцю встановити факт виявлення, відкриття і огляду, також потрібно знати, що контрольні мітки можуть бути й усередині вантажу, який перевіряється. Якщо це можливо, розпакування вантажу, вилучення предмета поставки, маркування, підміна та перепаккування мають проводитись у надійному місці з найменшою кількістю учасників і виключити доступ сторонніх осіб, із залученням фахівця. Учасники операції зобов'язані звернути увагу на виявлення та фіксацію будь-яких матеріальних слідів-відображень та інших речових доказів, які могли би бути використані для встановлення факту контактної взаємодії фігурантів із предметом контрольованої поставки та доведення їх причетності до злочину.

Ретельно вивчається документація на виявлений вантаж із метою встановлення осіб, пов'язаних із його відправленням, транспортуванням, отриманням, за адресою отримувача встановлюється спостереження, що сприяє більш повному та швидкому виявленню всіх співучасників злочину.

Висновки і перспективи подальших розробок. Підбиваючи підсумки розгляду контрольованої поставки як форми контролю за вчиненням злочину та засобу протидії загрозам національній безпеці, зазначимо, що даний метод являє собою складний

і в тактичному, і в організаційному сенсі захід (негласну слідчу (розшукову) дію), проведення якого дозволяє в сучасних умовах ефективно виявляти, розкривати злочини даної категорії, документування яких традиційними методами не є можливим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабіков О.П. Проблемні питання використання як доказів у кримінальному провадженні матеріалів контрольованої поставки, оперативної закупки. *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали Постійно діючого науково-практичного семінару, 17 жовтня 2014 р. / редкол. : С.Є. Кучерина (гол. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. Вип. 6. С. 15–20.
2. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 24 січня 2023 р. Кримінальне провадження. Справа № 460/3289/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108546776>.
3. Вирок Кролевецького районного суду Сумської області від 21 вересня 2022 р. Кримінальне провадження № 22020200000000060. Судове провадження № 1-кп/579/142/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106382335>.
4. Гук Т.І. Контроль за вчиненням злочину у формі контрольованої поставки. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 251–258.
5. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15 лютого 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 10. Ст. 62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.12.2024).
6. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 16.01.2025).
7. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затверджена наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Державної митної служби України, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text> (дата звернення: 11.12.2024).
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Дата підписання Україною: 16 березня 1989 р. Набуття чинності для України: 27 листопада 1991 р. (Конвенцію ратифіковано постановою ВР № 1000–XII (1000–12) від 25 квітня 1991 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text (дата звернення: 09.01.2025).
9. Корнієнко М.В. Організаційно-тактичні засади проведення контрольованої поставки наркотичних засобів і психотропних речовин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2021. № 67. С. 278–283.
10. Крет Г.Р. Контроль за вчиненням злочину: нормативне закріплення та практика проведення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2021. № 51. С. 132–136.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
12. Лисенко В.В. Використання даних оперативно-розшукових заходів у доказовому процесі збуту наркотичних засобів, психотропних речовин. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2023. № 4 (104). С. 279–294.
13. Подобний О.О. Оперативно-розшукова діяльність у виявленні та розслідуванні злочинів: теорія, історія і сучасна практика : навчально-методичний посібник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 258 с.

14. Тарасенко О.С. Особливості правового регламентування підстав проведення спеціального слідчого експерименту та імітування обстановки злочину до початку кримінального провадження. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 2 (10). С. 21–25.

15. Федотов О.П., Авдєєв О.Р. Суб'єктний склад контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2015. № 15. Т. 1. С. 77–80.

16. Чумак С.П. Особливості проведення контрольованої поставки наркотичних засобів. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства в цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 21 травня 2021 р.: у 2 т. / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 383–386.

17. Правові та організаційні засади проведення негласних слідчих (розшукових) дій : навчальний посібник / І.Р. Шинкаренко та ін. ; за заг. ред. І.Р. Шинкаренка. Харків : Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» ; Факт, 2022. 347 с.

Трибуна молодого вченого

УДК 341.6,347.5

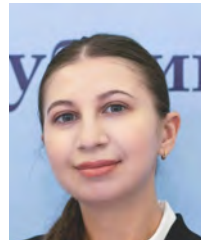
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18>

ПРИНЦИП «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ» У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ПЕРЕГЛЯДУ РІШЕНЬ ВЕРХОВНИМ СУДОМ КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄСПЛ ПРОТИ УКРАЇНИ В СІМЕЙНИХ СПРАВАХ ТА ПРИ ЇХ ВИКОНАННІ

Белікова Аліна Олегівна,

аспірантка

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено дотримання принципу «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці Верховного Суду в перегляді рішень попередніх інстанцій за виключними обставинами крізь призму рішень Європейського суду з прав людини проти України в сімейних справах і в їх виконанні. Здійснено аналіз національного законодавства та нормативно-правових актів міжнародного характеру. Доведено, що повторний розгляд справи судом як відновлення попереднього юридичного стану стягувача, який він мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), є одним із додаткових заходів індивідуального характеру під час виконання рішень Європейського суду з прав людини. На підставі прикладів судової практики Верховного Суду проаналізовано дотримання національними судами принципу «найкращих інтересів дитини» під час розгляду сімейних справ щодо дитини в контексті рішень Європейського суду з прав людини. Відповідно до зробленого узагальнення можна стверджувати, що суди під час вирішення сімейних спорів стосовно дітей акцентують увагу на дотриманні принципу «найкращих інтересів дитини». За визначених обставин справи забезпечення найкращих інтересів дитини повинні мати першочергове значення та, залежно від їхнього характеру та серйозності, можуть переважати над інтересами батьків. Акцентовано увагу на доцільності запровадження спеціалізації суддів під час розгляду даної категорії справ. На підставі цього дослідження запропоновано внести зміни до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження в місцевих загальних і апеляційних судах спеціалізації суддів зі здійснення цивільного судочинства в сімейних справах щодо неповнолітніх. Зроблено висновок, що національні суди повинні постановити рішення в сімейних справах, яке цілком відповідає принципу «найкращих інтересів дитини», оцінивши в сукупності обставини справи та баланс всіх елементів, необхідних для захисту дитини, а також щодо доцільності забезпечення розгляду таких справ спеціалізованими суддями.

Ключові слова: додержання принципу «найкращих інтересів дитини», виконання рішень ЄСПЛ, перегляд справ за виключними обставинами, спеціалізація суддів.

Belikova Alina. The principle of "the best interests of the child" in the judicial practice of reviewing decisions by the Supreme Court through the prism of the decisions of the ECHR against Ukraine in family cases and in their enforcement

The article examines the observance of the principle of "the best interests of the child" in the judicial practice of the Supreme Court when reviewing decisions of previous instances under exceptional circumstances through the prism of the decisions of the European Court of Human Rights against Ukraine in family cases and in their enforcement. An analysis of national legislation and international regulatory legal acts has been carried out. It has been proven that the re-examination of the case by the court as the restoration of the previous legal status

of the claimant, which he had before the violation of the Convention (restitutio in integrum), is one of the additional measures of an individual nature in the enforcement of the decisions of the ECHR. Based on examples of the judicial practice of the Supreme Court, the observance of the principle of "the best interests of the child" by national courts when considering family cases concerning a child in the context of the decisions of the ECHR has been analysed. According to the generalization made, it can be stated that when resolving family disputes concerning children, courts focus on observing the principle of "the best interests of the child". Under certain circumstances of the case, ensuring the best interests of the child should be of primary importance and, depending on their nature and seriousness, may exceed the interests of the parents. Attention is focused on the expediency of introducing specialization of judges when considering this category of cases. Based on this study, it is proposed to amend Article 18 of the Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges" to introduce in local general and appellate courts the specialization of judges in conducting civil proceedings in family cases involving minors. It is concluded that national courts should make a decision in family cases that fully complies with the principle of the "best interests of the child", having assessed the totality of the circumstances of the case and the balance of all elements necessary for the protection of the child, as well as the appropriateness of ensuring that such cases are heard by specialised judges.

Key words: *compliance with principle of "best interests of child", implementation of ECHR decisions, review of cases under exceptional circumstances, specialization of judges.*

Постановка проблеми. Забезпеченню найкращих інтересів дитини під час розгляду судами сімейних спорів приділяється пильна увага.

Фундаментальні принципи найкращих інтересів дитини знайшли своє втілення в першому міжнародно-правовому акті щодо дитини – у Декларації прав дитини ООН від 20 листопада 1959 р. (далі – Декларація). Генасамблея ООН, проголосивши цю Декларацію, взяла до уваги, що людство зобов'язане надати дитині все найкраще, що вона має [1]. Декларація стала базовим нормативно-правовим документом міжнародного рівня. Надалі на її основі була ухвалена низка інших міжнародних актів на забезпечення дотримання прав дитини як із боку батьків, так і з боку державних установ/органів і судів.

У ч. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини, доповненої резолюцією Генасамблеї ООН від 21 грудня 1995 р. (ратифікованої постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789–XII), наголошено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що опікуються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [2].

Безумовно, у всіх справах, пов'язаних із дітьми, першочергово має приділятися увага найкращим інтересам дитини. Оці-

нювання ситуації має бути зроблено точно і професійно, у кожному конкретному випадку на індивідуальній основі. Саме на цьому наголошує Комітет міністрів Ради Європи в Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей, ухвалених 17 листопада 2010 р. на 1098-му засіданні заступників міністрів [3, с. 53]. Тому суди мають здійснювати судочинство під час вирішення сімейних спорів суто з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїх рішеннях продемонстрував послідовні підходи визначення найкращих інтересів дитини в питаннях захисту сімейного життя, проголошеного ст. 8 Європейської конвенції.

Власне, додержання принципу «найкращих інтересів дитини» у розгляді сімейних справ національними судами є визначальним у забезпеченні непорушного права дитини на її захист. Це підкреслює актуальність дослідження за даною тематикою, оскільки воно може сприяти ефективності судового розгляду справ щодо дітей, також удосконаленню чинного законодавства.

Метою статті є проведення комплексного аналізу правових засад і особливостей дотримання принципу «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці перегляду Верховним Судом рішень у сімейних справах, що стосуються дитини, з урахуванням рішень ЄСПЛ проти України в сімейних справах, а також у виконанні таких рішень шляхом застосування додат-

кових заходів індивідуального характеру. Водночас дослідження спрямовано на вивчення національної судової практики в перегляді судових справ, визначення обставин справи, за допомогою яких забезпечується дотримання принципу «найкращих інтересів дитини», та доцільності запровадження спеціалізації суддів із вирішення таких спорів.

Отже, дане дослідження є актуальним, оскільки воно може сприяти покращенню судової практики й удосконаленню національного законодавства.

Стан дослідження теми. Питанню перегляду справ за виключними обставинами у площині виконання рішень міжнародної судової інституції приділялася увага багатьма вітчизняними дослідниками та науковцями, зокрема, В. А. Завгороднім [7], В. В. Лавровим [8], Л. А. Остафійчук [6] та іншими; щодо спеціалізації суддів – Л. П. Нестерчук [5], О. С. Простибоженко [5], О. В. Саленко [5] й іншими. Однак, попри наявність наукових праць із даного напрямку, згадана тематика залишається актуальною.

Викладення основного матеріалу. Згідно із ч. ч. 2, 3 ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» додатковими заходами індивідуального характеру є: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); б) інші заходи, передбачені в рішенні ЄСПЛ [4]. Відновлення попереднього юридичного стану стягувача на законодавчому рівні відбувається двома шляхами: 1) повторного розгляду справи судом, зокрема й відновленням провадження у справі; 2) повторного розгляду справи адміністративним органом.

На законодавчому рівні повторний розгляд справи судом передбачає перегляд за виключними обставинами остаточного рішення національного суду та передбачений гл. 3 розд. V Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України. Зокрема, у ст. 423 (п. 2 ч. 3) ЦПК України чітко наголошено, що однією з підстав для перегляду судового рішення за виключними обставинами є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція

якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань під час вирішення даної справи судом [5].

На думку Л. А. Остафійчук, «для відновлення попереднього юридичного стану заявника ЄСПЛ має встановити такі порушення, за яких повторний розгляд справи буде мати наслідком відновлення його прав» [6, с. 49]. Як слушно зауважує В. А. Завгородній, «запуск процедури відновлення попереднього юридичного стану заявника національною судовою інституцією має бути обов'язком держави, а не питанням власного розсуду скаргника» [7, с. 247]. За твердженням В. В. Лаврова, «ознакою, яка є відмінною від нововиявлених обставин, проте є спільною для всіх виключних обставин, є те, що зазначені обставини пов'язані з помилкою суду, що розглядав справу, у суб'єктивному значенні, яка проявляється в незаконності судового рішення, або ж узагалі умисними діями судді щодо постановлення незаконного та/або необґрунтованого рішення» [8, с. 191].

З наведеними позиціями вчених неможливо не погодитися, оскільки ухвалення судом необґрунтованого рішення призводить до його перегляду вищою інстанцією та є об'єктивною підставою для звернення потерпілої сторони до суду міжнародної юрисдикції. Перегляд справи Верховним Судом (далі – ВС, Суд) є одним із засобів поновлення прав потерпілої особи (заявника, стягувача).

Конвенційний механізм відновлення попереднього стану потерпілої особи саме шляхом повторного розгляду справи національним судом за виключними обставинами застосовується тоді, коли цей додатковий захід індивідуального характеру може бути найбільш ефективним. Безумовно, неможливо оминати питання щодо дотримання принципу «найкращих інтересів дитини» під час виконання рішень Європейського суду з прав людини – перегляду Верховним Судом остаточних рішень національних судів у цивільних (зокрема, сімейних) справах, що стосується дитини.

Так, у справі «Сатановська та Роджерс проти України» (остаточне рішення від 28 січня 2021 р.) заявники стверджували, що ВС не розглянув справу у світлі найкращих інтересів дитини і не вивчив питання

наявності винятків, зокрема й існування серйозного ризику для психологічної цілісності дитини, які дозволяли національним судам відмовити в задоволенні заяви про повернення дитини до Сполученого Королівства [9].

Постановою Великої Палати Верховного Суду від 13 квітня 2021 р. у справі № 2-4237/12 [10] щодо провадження за виключними обставинами про перегляд судового рішення, спрямованого на виконання рішення ЄСПЛ, скасована постанова суду касаційної інстанції та ухвалено нове рішення, яким касаційну скаргу позивача залишено без задоволення, а рішення судів апеляційної інстанції та першої інстанції від 2016 р. залишено без змін.

Отже, на виконання рішення ЄСПЛ шляхом ужиття додаткових заходів індивідуального характеру Верховним Судом під час перегляду судових рішень ураховано принцип забезпечення «найкращих інтересів дитини», а саме: для проживання в Україні дитині створені належні умови, вона відвідує дитячий навчальний заклад відповідно до її віку, отримує належне медичне та побутове забезпечення. У сукупності це підтверджує той факт, що дитина прижилася в новому середовищі, адаптована до соціального оточення та сім'ї [10].

Наступні приклади стосуються дотримання національними судами принципу «найкращих інтересів дитини» крізь призму рішень ЄСПЛ під час розгляду справ стосовно дитини. Розглянемо декілька правових позицій Верховного Суду, рішення якого ґрунтуються саме на цьому принципі у вирішенні сімейних спорів щодо визначення місця проживання та повернення дитини.

Зокрема, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 5 червня 2024 р. у справі № 757/54659/21-ц про визначення місця проживання дітей і повернення їх до батька в м. Відень (Республіка Австрія) ВС акцентував увагу, що натеper існує широкий консенсус на підтримку ідеї про те, що в усіх рішеннях, що стосуються дітей, забезпечення їхніх найкращих інтересів повинно мати першочергове значення. Найкращі інтереси дитини залежно від їхнього характеру та серйозності можуть перевищувати інтереси батьків [11].

Постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 вересня 2024 р. у справі № 334/5244/23 про забезпечення повернення малолітньої дитини до Французької Республіки відмовлено батькові дитини в задоволенні його касаційної скарги, рішення судів попередніх інстанцій залишено без змін. Під час розгляду цієї справи ВС укотре зауважив, що ЄСПЛ вважає, що в усіх рішеннях, які стосуються дітей, найкращі інтереси останніх мають домінувати. Тому повернення дитини не може відбуватися автоматично, а лише з урахуванням її інтересів [12].

Отже, ВС наголошує, що в указаній справі суди правильно виходили з того, що дитина прижилася в новому середовищі, має тісний зв'язок із матір'ю, родичами, а повернення її до Франції є недоцільним. Водночас суди попередніх інстанцій, як і Верховний Суд, керувалися принципом найкращих інтересів дитини та зробили правильні висновки, виходячи з інтересів дитини [12].

У результаті перегляду справи № 754/7569/21 про визнання переміщення та утримання дитини на території України незаконним і її повернення до Канади Верховний Суд 22 листопада 2023 р. задовольнив касаційну скаргу відповідача (матері дитини). Установлені судами попередніх інстанцій факти (зокрема, що натеper дитина вважає своє місце проживання в м. Києві постійним, комфортним і місцем проживання своєї родини) ВС оцінено в сукупності з дотриманням інтересів дитини, які є пріоритетними порівняно із правами батьків, як натеper, так і в майбутньому, а також баланс інтересів дитини та прав батьків. Водночас Суд зауважив, що положення про рівність прав і обов'язків батьків у вихованні дитини не може тлумачитися на шкоду інтересам дитини [13].

Під час перегляду наступної справи (№ 335/8156/19) ВС мотивував, що повернення малолітньої дитини до Італійської Республіки не можна вважати доцільним, оскільки в разі примусової зміни укладу життя малолітньої дитини та повернення в м. Неаполь існуватиме серйозний ризик завдання їй психічної шкоди [14]. У цій справі суди керувалися принципом «най-

кращих інтересів дитини» та виходили з того, що дитина прижилась у новому середовищі, має тісний зв'язок із матір'ю, а її повернення до батька є недоцільним.

Узагальнення викладеного, з огляду на досліджену практику національних судів, дозволяє дійти висновку, що суди під час вирішення сімейних спорів стосовно дітей акцентують увагу на тому, що забезпечення найкращих інтересів дитини повинно мати першочергове значення та, залежно від їхнього характеру та серйозності, можуть переважати над інтересами батьків. Під час розгляду таких справ, з метою дотримання принципу «найкращих інтересів дитини», суди враховують низку обставин, зокрема: 1) ставлення батьків до дитини й особисту прихильність дитини до кожного з них; 2) створення батьками найкращих умов для життєдіяльності дитини; 3) збереження сімейного оточення і зв'язків з дитиною, а також родинного зв'язку з боку близьких родичів; 4) піклування, захист і безпеку дитини; 5) наявність сталих соціальних зв'язків дитини; 6) місце проживання дитини з батьками або одним із них; 7) психологічний стан дитини й існування серйозного ризику щодо психологічної цілісності дитини.

Зважаючи на актуальність і підвищену увагу до цивільних справ із вирішення сімейних спорів, що стосуються дитини, вважаємо за доцільне запровадження спеціалізації суддів даної категорії справ шляхом удосконалення чинного законодавства. Окрім кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, зазначена спеціалізація суддів на законодавчому рівні відсутня. Відсутність такої спеціалізації суддів свідчить про непоодинокі факти звернень громадян України до ЄСПЛ, а також численний перегляд Верховним Судом справ попередніх інстанцій у сімейних спорах стосовно дітей, що є негативним показником та не відповідає додержання принципу «найкращих інтересів дитини».

Водночас варто підкреслити, що питання спеціалізації суддів не один рік супроводжується жвавою дискусією в науковому та практичних колах.

Зокрема, на думку Л. П. Нестерчук, більш перспективним і економічним є розвиток внутрішньої спеціалізації суддів, особливо на рівні місцевих загальних судів [15, с. 17]. О. С. Простибоженко, згідно з науковим і практичним досвідом, слушно зауважує, що подальші реформи національного сімейного законодавства мають бути спрямовані на вирішення низки питань, зокрема й закріплення в ЦПК особливостей вирішення сімейних справ, які, серед іншого, повинні передбачати наявність спеціалізації суддів [16, с. 117]. Такий погляд поділяє О. В. Саленко та стверджує, що така спеціалізація має сприяти максимально ефективному здійсненню правосуддя та якісному розгляду справ [17, с. 98].

Власне, не можна обійти увагою та не погодитися з поглядами вчених і юристів щодо спеціалізації суддів, особливо в цивільно-правовій сфері, під час вирішення сімейних спорів, які явно зачіпають інтереси дитини. Тому вважаємо, що назріла необхідність внесення змін до ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження в місцевих загальних і апеляційних судах спеціалізації суддів зі здійснення цивільного судочинства в сімейних справах щодо неповнолітніх.

Висновки. Практика ЄСПЛ неодноразово наголошує на дотриманні судами принципу «найкращих інтересів дитини» під час вирішення сімейних спорів. Тому коли національні суди ухвалюють рішення у справі, повинні оцінити в сукупності обставини сімейної ситуації та баланс усіх елементів, необхідних для забезпечення найкращих інтересів дитини. Повторний розгляд справи судом, як відновлення попереднього юридичного стану потерпілої особи, є одним з ефективних додаткових заходів індивідуального характеру під час виконання рішень ЄСПЛ.

На підставі даного дослідження рекомендується внести зміни до ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження в місцевих загальних і апеляційних судах спеціалізації суддів зі здійснення цивільного судочинства в сімейних справах щодо неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією № 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
2. Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією Генеральної асамблеї ООН № 50/155 від 21 грудня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті 17 листопада 2010 р. на 1098-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
5. Цивільно процесуальний кодекс України : Закон від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
6. Остафійчук Л.А. Поняття та підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами в цивільному процесі. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 5. С. 46–53. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/5_2021/12.pdf.
7. Завгородній В.А. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні: теоретико-правовий аналіз : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. 2021. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/k2/NewF/11/1/d.pdf>.
8. Лавров В.В. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному судочинстві : дис. ... докт. філос. : 081. Харків, 2023. 230 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19968/1/Lavrov_dys.pdf.
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Сатановська та Роджерс проти України» від 28 січня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g48#Text.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 квітня 2021 р. у справі № 2–4237/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342875>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 5 червня 2024 р. у справі № 757/54659/21-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120006139>.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 вересня 2024 р. у справі № 334/5244/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122888532>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 листопада 2023 р. у справі № 754/7569/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118984506>.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 липня 2021 р. у справі № 335/8156/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98947659>.
15. Нестерчук Л.П. Внутрішня спеціалізація суддів – необхідний елемент поліпшення ефективності правосуддя українськими судами. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 57. С. 10–21. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/57_2016/4.pdf.
16. Простибоженко О.С. Спільна батьківська відповідальність: назріла необхідність нових підходів в Україні. *Цивільне право України: погляд у майбутнє* : збірник матеріалів XIII Міжнародного цивілістичного форуму, м. Київ, 4 квітня 2024 р. Одеса : Юридика, 2024. С. 115–117. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf-TSyvilne-pravo-Ukrayiny_cherven_2024.pdf.
17. Саленко О.В. Принцип спеціалізації у національній системі судоустрою. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 94–101. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2018_Salenko.pdf.

УДК 342.9:614.2: 004.05

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.19>

ПРИНЦИПИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ, ЩО СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ

Бондарчук Юлія Василівна,

orcid.org/0000-0002-4485-5401

аспірант кафедри конституційного та адміністративного права
Національного авіаційного університету

Дослідження присвячено актуальній проблемі інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я в рамках сучасної цифрової трансформації медичної галузі. Увагу зосереджено на комплексному аналізі механізмів захисту персональних даних пацієнтів із психічними розладами, що набуває критичної значущості на тлі прогнозованого збільшення кількості осіб, які потребують психологічної допомоги, та стрімкого зростання випадків пост-травматичного стресового розладу.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання: діалектичний метод (для всебічного аналізу проблеми), методи аналізу та синтезу (під час вивчення інформаційно-правових механізмів), системний підхід (для дослідження структурних елементів), порівняльно-правовий метод (у зіставленні вітчизняного та міжнародного досвіду), формально-логічний метод (для тлумачення правових норм), метод узагальнення (у формулюванні висновків і рекомендацій).

Наукову новизну роботи визначено формуванням інноваційного методологічного підходу до інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я, що інтегрує технологічні, правові та гуманістичні складники захисту прав пацієнтів. Розроблено й обґрунтовано систему принципів інформаційно-правового захисту, серед яких ключовими є принципи верховенства права, пропорційності, забезпечення конфіденційності та спрощення доступу до медичної інформації.

Ключовим науковим результатом стало розроблення багаторівневої моделі зберігання медичної інформації з диференційованими механізмами доступу, що суттєво підвищує рівень захисту персональних даних пацієнтів. Запропоновано впровадження технології псевдонімізації та механізмів контрольованого доступу до чутливої медичної інформації, які відповідають міжнародним стандартам захисту персональних даних.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері захисту медичної інформації осіб із психічними розладами. Запропоновані механізми можуть бути впроваджені в законотворчу діяльність, практику роботи електронних систем охорони здоров'я та слугувати методологічною основою для подальших наукових досліджень.

Основні висновки дослідження спрямовано на формування ефективної системи інформаційно-правового забезпечення, яка гарантує дотримання прав пацієнтів, захист їхніх персональних даних і підвищення якості медичної допомоги в умовах цифрової трансформації галузі.

Ключові слова: принципи інформаційно-правового забезпечення, охорона психічного здоров'я, права пацієнтів, правовий захист, медична інформація, персональні дані.

Bondarchuk Yuliia. Principles of information law support for the protection of the rights of persons suffering from mental disorders

Study is dedicated to the urgent problem of information and legal support for mental health protection within the modern digital transformation of the medical sector. Attention is focused on a comprehensive analysis of personal data protection mechanisms for patients with mental disorders, which acquires critical significance against the background of the projected increase in the number of people requiring psychological assistance and the rapid growth of post-traumatic stress disorder cases.

The methodological basis of the study consists of general scientific and special methods of scientific cognition: dialectical method (for comprehensive problem analysis), analysis and synthesis methods (in studying information and legal mechanisms), systematic approach (for structural elements research), comparative legal method (when comparing domestic and international experience), formal logical method (for legal norms interpretation), generalization method (in formulating conclusions and recommendations).

The scientific novelty of the work is determined by the formation of an innovative methodological approach to information and legal support of mental health protection, which integrates technological, legal, and humanistic components of patient rights protection. A system of information and legal protection principles has been developed and substantiated, with key principles including the rule of law, proportionality, confidentiality assurance, and simplification of access to medical information.

A key scientific result is the development of a multi-level medical information storage model with differentiated access mechanisms, which significantly increases the level of patient personal data protection. The introduction of pseudonymization technology and controlled access mechanisms to sensitive medical information, which correspond to international personal data protection standards, has been proposed.

The practical significance of the study lies in developing scientifically substantiated recommendations for improving regulatory legal regulation in the field of medical information protection for individuals with mental disorders. The proposed mechanisms can be implemented in legislative activities, electronic healthcare systems practice, and serve as a methodological basis for further scientific research.

The main conclusions of the study are aimed at forming an effective information and legal support system that guarantees patient rights, protects their personal data, and improves medical care quality in the conditions of the medical sector digital transformation.

Key words: principles of information and legal support, mental health protection, patient rights, legal protection, medical information, personal data.

Постановка проблеми. У сучасному інформаційному суспільстві охорона психічного здоров'я людини набуває першочергового значення через безпрецедентне зростання психічних розладів серед населення. Масштабність проблеми підтверджується прогнозними даними Міністерства охорони здоров'я України – 15,7 млн громадян потребуватимуть психологічної допомоги, з них 3,5 млн матимуть психічні розлади, а 800 700 осіб страждатимуть на розлади помірного та тяжкого ступеня [1]. Особливо тривожною є динаміка зростання кількості пацієнтів із посттравматичним стресовим розладом: від 3 167 випадків у 2021 р. до 7 051 у 2022 р. та 12 494 у 2023 р., причому лише за перші місяці 2024 р. зафіксовано вже 3 292 нових випадків [2]. Такі показники потребують кардинального переосмислення підходів до інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я населення, упровадження нових механізмів захисту медичної інформації та вдосконалення електронних систем охорони здоров'я.

Реформування системи інформаційно-правового забезпечення охорони психіч-

ного здоров'я потребує комплексного підходу, який урахуватиме як національні особливості організації медичної допомоги, так і міжнародні стандарти у сфері захисту прав пацієнтів. Установлення чітких принципів функціонування електронних систем охорони здоров'я та захисту медичних даних дозволить створити надійну правову основу для забезпечення прав пацієнтів із психічними розладами та підвищити ефективність надання медичної допомоги.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце в системі інформаційно-правового забезпечення охорони здоров'я людей із психічними розладами належить принципу верховенства права. Відповідно до ст. 8 Конституції України [3], верховенство права є фундаментальною засадою і поширюється на всі сфери суспільних відносин, зокрема й охорону здоров'я. У рішенні Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 наголошено, що верховенство права вимагає від держави втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність принципів справедливості, добросовісності та пропорційності [4]. Реалізація даного принципу в інфор-

маційно-правовому забезпеченні охорони психічного здоров'я вимагає впровадження ефективних механізмів судового захисту прав пацієнтів, створення прозорих процедур доступу до медичної інформації та встановлення відповідальності за порушення конфіденційності.

Значення верховенства права посилюється в умовах цифровізації системи охорони здоров'я через необхідність забезпечення належного захисту електронних медичних даних. Відповідно до Закону України № 2807-IX від 1 грудня 2022 р. «Про Національну програму інформатизації» [5] та Концепції розвитку цифрових компетентностей [6], затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р, упровадження електронних систем охорони здоров'я має відбуватися з дотриманням фундаментальних прав людини. Суттєвою складовою частиною дотримання згаданого принципу у функціонуванні медичних інформаційних систем є забезпечення правової визначеності, що передбачає регламентування порядку створення, зберігання та передачі електронних медичних даних, установлення гарантій захисту від несанкціонованого доступу та визначення процедур оскарження рішень, ухвалених із використанням автоматизованих систем.

Логічним продовженням забезпечення верховенства права є принцип пропорційності, який набуває особливої значущості під час визначення меж утручання держави у приватне життя пацієнтів із психічними розладами. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, зокрема справи «M. S. v. Sweden» (1997), утручання у право на приватність має бути передбачене законом, мати легітимну мету та виступати необхідним у демократичному суспільстві [7]. Згідно з позицією Конституційного Суду України, викладеною в рішенні від 13 червня 2019 р. № 4-р/2019, пропорційність передбачає забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів [8]. Під час оброблення даних про психічне здоров'я обсяг інформації, яка збирається та зберігається, має бути мінімально необхідним для досягнення легітимної мети медичного втручання та надання якісної медичної допомоги.

Застосування принципу пропорційності в електронних системах охорони здоров'я передбачає встановлення диференційованих рівнів доступу до медичної інформації залежно від ролі медичного працівника у процесі лікування. Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19 жовтня 2017 р. № 2168-VIII [9] передбачає функціонування електронної системи охорони здоров'я з урахуванням вимог щодо захисту персональних даних. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2018 р. № 411 «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я» [10], доступ до інформації надається суто вповноваженим особам в обсязі, необхідному для виконання професійних обов'язків. Водночас пацієнт має право контролювати доступ до власних медичних даних через електронну систему охорони здоров'я, що забезпечує баланс між захистом приватності та потребами системи охорони здоров'я.

Додаткові гарантії пропорційності встановлені Конвенцією про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [11]. Зокрема, медичні дані мають бути адекватними, релевантними та ненадмірними щодо цілей їх обробки. На рівні медичних закладів пропорційність забезпечується через упровадження локальних протоколів обробки даних, які встановлюють обґрунтовані обмеження щодо кола осіб із правом доступу до інформації про психічне здоров'я пацієнтів і обсягу доступної інформації. Такий підхід дозволяє мінімізувати ризики порушення прав пацієнтів за збереження ефективності надання медичної допомоги.

Важливою засадою інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я є спрощення доступу пацієнтів до інформації про стан їхнього здоров'я. Відповідно до ст. 39 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», пацієнт має право на отримання достовірної та повної інформації про стан свого здоров'я [12]. Реалізація зазначеного права набуває особливого значення для осіб із психічними розладами, оскільки доступність медичної інформації сприяє формуванню довірчих відносин

між лікарем і пацієнтом, підвищує рівень залученості особи до процесу лікування та покращує результативність терапії. Водночас, на наш погляд, механізм надання доступу до медичної інформації має враховувати особливості психічного стану пацієнта та можливі ризики погіршення його стану внаслідок отримання деяких відомостей.

Функціонування електронної системи охорони здоров'я створює нові можливості для реалізації права пацієнтів на доступ до інформації про психічне здоров'я. Постановою Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2018 р. № 411 «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я» [10] встановлено механізми дистанційного доступу пацієнтів до власних медичних даних через електронний кабінет. Важливим елементом забезпечення прав пацієнтів є можливість делегування доступу до медичної інформації довіреним особам або законним представникам, що набуває особливої актуальності в разі загострення психічного розладу. Упровадження електронних сервісів має супроводжуватися розробленням спеціальних інтерфейсів і форматів подання інформації, адаптованих до потреб осіб із психічними розладами.

Забезпечення належного захисту відомостей про психічне здоров'я пацієнтів потребує, на наш погляд, упровадження принципу відокремленого зберігання персональних і медичних даних в інформаційних системах охорони здоров'я. Законом України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI «Про захист персональних даних» [13] встановлено особливі вимоги до оброблення чутливої інформації про стан здоров'я, проте не регламентовано механізми розмежування різних категорій даних. Уважаємо за доцільне запровадити багаторівневу модель зберігання інформації, за якої персональні ідентифікаційні дані пацієнтів та відомості про діагнози, перебіг лікування, призначені препарати зберігатимуться в окремих захищених базах даних із різними рівнями доступу. Такий підхід, на нашу думку, дозволить мінімізувати ризики несанкціонованого доступу до медичної інформації та забезпечити додатковий захист приватності пацієнтів.

Перспективним напрямом реалізації принципу відокремленого зберігання даних видається застосування технології псевдонімізації [14, с. 499], передбаченої ст. 4 Регламенту Європейського парламенту та Ради ЄС 2016/679 від 27 квітня 2016 р. (GDPR) [15]. Уважаємо, що використання унікальних ідентифікаторів замість персональних даних під час створення медичних записів суттєво знизить імовірність розкриття конфіденційної інформації в разі порушення безпеки інформаційних систем. Водночас важливо забезпечити можливість оперативного відновлення зв'язку між персональними та медичними даними тоді, коли це необхідно для надання екстреної медичної допомоги. Розроблення відповідних технічних рішень має відбуватися з урахуванням кращих світових практик і рекомендацій міжнародних організацій у сфері захисту персональних даних.

На наш погляд, засадниче значення для захисту прав пацієнтів із психічними розладами має принцип відокремленого зберігання персональних і медичних даних. Система *eHealth* [16] в Україні впровадила передові механізми розмежування збереження чутливої інформації, що відповідає високим стандартам захисту, установленим Регламентом 2016/679 Європейського парламенту та Ради ЄС [15]. У справі "L. N. v. Latvia" (заява № 52019/07) від 29 квітня 2014 р. Європейський суд з прав людини підкреслив, що захист медичних даних має фундаментальне значення для реалізації права особи на повагу до приватного життя, гарантованого ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, а дотримання конфіденційності медичних даних є життєво важливим принципом у правових системах усіх держав – учасниць Конвенції [17]. Запроваджений в електронній системі охорони здоров'я України механізм сегрегації даних унеможливорює одночасний доступ до персональної інформації та відомостей медичного характеру, що суттєво знижує ризики зловживань та витоку конфіденційної інформації.

Видається доцільним зауважити, що структура системи *eHealth* передбачає використання криптографічних алгоритмів і розподілених баз даних, забезпечує цілісність інформації та її захист від

несанкціонованої модифікації. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 411 «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я» [10], доступ до різних категорій даних надається за принципом мінімально необхідних повноважень та суто для виконання передбачених законодавством функцій. Такий підхід відповідає позиції, висловленій ЄСПЛ у справі «L. N. v. Latvia» [17], щодо необхідності забезпечення довіри пацієнтів до медичної професії та системи охорони здоров'я загалом через належний захист конфіденційності медичної інформації.

На наш погляд, принцип зворотного зв'язку є критично важливим елементом інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я. Належна реалізація права пацієнтів на комунікацію з надавачами медичних послуг і органами державної влади знаходить своє законодавче закріплення в Законі України «Про психіатричну допомогу», який гарантує право осіб, які страждають на психічні розлади, на отримання інформації про свої права й отримання психіатричної допомоги в доступній формі [18]. Розвиток електронних систем комунікації створює нові можливості для реалізації зазначеного права, дозволяє пацієнтам взаємодіяти із системою охорони здоров'я у зручний і конфіденційний спосіб.

На особливу увагу заслуговує питання забезпечення ефективності механізмів зворотного зв'язку для осіб із психічними розладами. Порядок обробки звернень має гарантувати належний рівень захисту персональних даних пацієнтів і конфіденційності медичної інформації. Упровадження надійних систем аутентифікації, розмежування доступу до різних категорій інформації та протоколювання всіх дій з оброблення звернень створює необхідні технічні передумови для функціонування ефективної системи зворотного зв'язку. Водночас технічні рішення мають доповнюватися чіткими процедурами розгляду звернень, установленням відповідальності за порушення прав пацієнтів і механізмами контролю за якістю надання медичної допомоги, зокрема й можливості залучення законних представників і адвокатів для захисту прав та інтересів осіб із психічними розладами.

Належний рівень захисту медичної інформації становить фундаментальну основу права особи на повагу до приватного життя. Відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про захист персональних даних», суб'єкт персональних даних має право на захист від незаконної обробки та випадкової втрати, знищення, пошкодження конфіденційних відомостей про себе [13]. У рішенні у справі «I v. Finland» (заява № 20511/03) Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) сформулював принципово важливу правову позицію щодо недостатності самого лише законодавчого закріплення права на захист персональних даних. Суд наголосив на позитивному обов'язку держави впровадити практичні й ефективні механізми захисту медичної інформації від несанкціонованого доступу, зокрема й обмеження кола осіб, які мають доступ до даних, суто медичними працівниками, безпосередньо залученими до лікування пацієнта [19]. Згадана правова позиція ЄСПЛ має особливу актуальність в умовах стрімкої цифровізації медичної галузі та впровадження електронних систем охорони здоров'я. Ефективність захисту конфіденційної медичної інформації потребує комплексного підходу, який передбачає поєднання нормативного регулювання з технічними й організаційними заходами безпеки, регулярним аудитом систем захисту та підвищенням кваліфікації медичного персоналу у сфері захисту персональних даних.

На наше переконання, принцип гармонізації національного законодавства з міжнародним правом має визначальне значення для розвитку інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я. Ратифікація Україною Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних і Додаткового протоколу до неї щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних [11] створила правове підґрунтя для впровадження європейських стандартів захисту медичної інформації. Ухвалення Закону України «Про захист персональних даних» [13] і його подальша гармонізація з вимогами GDPR [15] засвідчили послідовний рух України до створення ефектвної системи захисту медичних даних, що відповідає міжнародним стандартам.

Позитивним наслідком гармонізації законодавства стало впровадження в Україні сучасних підходів до захисту прав суб'єктів персональних даних і забезпечення конфіденційності медичної інформації. Система *eHealth* [16], розроблена з урахуванням вимог європейських стандартів безпеки даних, демонструє практичну реалізацію міжнародних принципів захисту медичної інформації. Водночас важливо наголосити на необхідності подальшої гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами, особливо в контексті нових викликів цифрової епохи та специфічних потреб осіб із психічними розладами. Упровадження міжнародних стандартів не лише підвищує рівень захисту прав пацієнтів, але й створює передумови для ефективної міжнародної співпраці у сфері охорони психічного здоров'я, забезпечує можливість обміну досвідом і найкращими практиками.

Висновки. Трансформація інформаційно-правового забезпечення охорони психічного здоров'я потребує формування принципово нової парадигми, яка б органічно поєднувала технологічні інновації, правові гарантії та гуманістичний підхід

до захисту прав пацієнтів. Запропоновані методологічні принципи виступають не просто теоретичною конструкцією, а дієвим механізмом реалізації конституційних прав осіб із психічними розладами. Їх упровадження має на меті не лише захист персональних даних, але і створення інклюзивного медичного простору, де технології слугують інструментом підвищення якості медичної допомоги, а не бар'єром між пацієнтом і системою охорони здоров'я.

Принципові зміни неможливі без комплексного переосмислення підходів до інформаційної безпеки у психіатричній сфері. Запропоновані принципи – від верховенства права до гармонізації з міжнародними стандартами – формують новий парадигмальний каркас, який дозволяє не лише технічно захистити медичну інформацію, але й створити середовище довіри, поваги та професійної етики. Саме тому подальші дослідження та практичні впровадження мають бути спрямовані на розроблення гнучких, адаптивних механізмів, здатних забезпечити баланс між технологічною ефективністю, правовою безпекою та людиноцентричністю медичної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні презентували результати першого з початку повномасштабної війни дослідження психологічного стану населення. МОЗ. URL: <https://moz.gov.ua/uk/v-ukraini-prezentuvati-rezultati-pershogo-z-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni-doslidzhennja-psihologichnogo-stanu-naselennja--> (дата звернення: 10.01.2025).
2. Як війна впливає на ментальне здоров'я українців. Слово і Діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/09/17/infografika/suspilstvo/yak-vijna-vplyvaye-mentalne-zdorovya-ukrayincziv> (дата звернення: 10.01.2025).
3. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, станом на 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
5. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text> (дата звернення: 11.01.2025).
6. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей і затвердження плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 167-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-p#Text> (дата звернення: 11.01.2025).
7. European Court of Human Rights. *M.S. v. Sweden*, 27.08.1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-8905> (дата звернення: 11.01.2025).
8. Рішення Конституційного суду України від 13.06.2019 р. у справі № 3-208/2018(2402/18). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019> (дата звернення: 11.01.2025).

9. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 р. № 2168–VIII, станом на 01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 11.01.2025).

10. Деякі питання електронної системи охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 р. № 411, станом на 04.07.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2018-п#Text> (дата звернення: 11.01.2025).

11. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28.01.1981 р., станом на 06.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 11.01.2025).

12. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801–XII, станом на 05.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 11.01.2025).

13. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297–VI, станом на 01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 11.01.2025).

14. Токарева К. Проблема захисту персональних даних у сфері охорони здоров'я в умовах інформатизації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 496–499. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/120>.

15. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27.04.2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європейського Союзу від 27.04.2016 р. № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 11.01.2025).

16. Електронна система охорони здоров'я. URL: <https://ehealth.gov.ua/> (дата звернення: 11.01.2025).

17. European Court of Human Rights. L. H. v. Latvia, 29.04.2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-142673> (дата звернення: 11.01.2025).

18. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489–III, станом на 01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 13.01.2025).

19. European Court of Human Rights. I v. Finland, 17.10.2008. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":\["001-87510"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ДІЗНАННЯ В УКРАЇНІ

Зінченко Сергій Олександрович,

orcid.org/0000-0002-7753-6159

аспірант кафедри конституційного і адміністративного права
Національного авіаційного університету

Досліджено особливості адміністративно-правового регулювання діяльності органів дізнання в Україні. Проаналізовано систему нормативно-правових актів, що визначають правовий статус і повноваження органів дізнання. Встановлено, що законодавче регулювання діяльності органів дізнання характеризується значною фрагментарністю та відсутністю системного підходу. Виявлено суттєві прогалини у спеціальних законах про правоохоронні органи щодо регламентації повноважень дізнавачів. Розглянуто проблему замало матеріально-технічного забезпечення підрозділів дізнання, що особливо загострилася в умовах воєнного стану. Визначено, що обмежене фінансування призводить до неможливості оновлення технічного оснащення, обмеження доступу до спеціалізованих баз даних і зниження ефективності документування правопорушень. Досліджено питання розмежування процесуальних повноважень між дізнавачами та слідчими. Встановлено наявність суттєвих обмежень у процесуальних правах дізнавачів, зокрема щодо самостійного звернення до слідчого судді із клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Проаналізовано проблему нерівнозначності правового статусу керівників органів досудового розслідування та дізнання. Виявлено невиправдане звуження кола керівників органів дізнання і обмеження їхніх управлінських можливостей. Запропоновано системне вирішення виявлених проблем шляхом розроблення і ухвалення Закону України «Про органи досудового розслідування», який має закріпити єдині стандарти процесуальної самостійності слідчих і дізнавачів. Обґрунтовано необхідність унесення комплексних змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо розширення процесуальних повноважень дізнавачів і керівників органів дізнання. Визначено, що запропоновані зміни дозволять забезпечити ефективне функціонування інституту дізнання під час розслідування кримінальних проступків, оптимізувати використання ресурсів правоохоронних органів. Сформульовано висновок про необхідність комплексного законодавчого врегулювання статусу органів дізнання для забезпечення ефективного виконання ними своїх функцій у системі кримінального судочинства України.

Ключові слова: органи дізнання, дізнавач, адміністративно-правовий статус, досудове розслідування, процесуальні повноваження, правоохоронні органи, кримінальне провадження.

Zinchenko Serhii. Administrative law status of investigation authorities in Ukraine

The peculiarities of administrative and legal regulation of inquiry bodies' activities in Ukraine have been studied. The system of legal acts determining the legal status and powers of inquiry bodies has been analyzed. It has been established that the legislative regulation of inquiry bodies is characterized by significant fragmentation and lack of a systematic approach. Significant gaps in special laws on law enforcement agencies regarding the regulation of inquiry officers' powers have been identified. The problem of insufficient material and technical support of inquiry units, which has become particularly acute under martial law, has been examined. It has been determined that limited funding leads to the impossibility of updating technical equipment, restricting access to specialized databases, and reducing the effectiveness of documenting offenses. The issue of delimitation of procedural powers between inquiry officers and investigators

has been studied. Significant restrictions in the procedural rights of inquiry officers have been established, particularly regarding independent appeals to the investigating judge with motions for the application of measures to ensure criminal proceedings. The problem of inequality in the legal status of heads of pre-trial investigation bodies and inquiry bodies has been analyzed. Unjustified narrowing of the circle of inquiry bodies' heads and limitation of their managerial capabilities have been revealed. A systematic solution to the identified problems through the development and adoption of the Law of Ukraine "On Pre-trial Investigation Bodies", which should establish uniform standards for procedural independence of investigators and inquiry officers, has been proposed. The necessity of making comprehensive amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the expansion of procedural powers of inquiry officers and heads of inquiry bodies has been substantiated. It has been determined that the proposed changes will ensure the effective functioning of the inquiry institution in investigating criminal misdemeanors and optimize the use of law enforcement resources. The conclusion about the need for comprehensive legislative regulation of the status of inquiry bodies to ensure their effective performance of functions in the criminal justice system of Ukraine has been formulated.

Key words: *inquiry bodies, inquiry officer, administrative and legal status, pre-trial investigation, procedural powers, law enforcement agencies, criminal proceedings.*

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правове регулювання діяльності органів дізнання в Україні характеризується складною системою правових норм, які встановлюють засади функціонування органів досудового розслідування. К. Токарева й І. Сопілко досліджували питання адміністративно-правових засад діяльності правоохоронних органів і дійшли висновку, що система правових принципів, на основі яких здійснюється впорядкування роботи правоохоронних органів, визначає методи, форми й основні функції зазначених органів [1, с. 214]. Варто підкреслити фундаментальне значення ст. 19 Конституції України. Відповідно до положень Основного закону, органи державної влади мають чітко визначені межі своєї діяльності. Вони повинні діяти лише у спосіб, передбачений законодавством України [2].

Уважаємо за необхідне зазначити, що система органів дізнання в Україні характеризується множинністю суб'єктів і розгалуженою структурою повноважень. Відповідно до п. 4¹ ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), дізнавач є службовою особою підрозділу дізнання. Така особа може працювати в органах Національної поліції, органах безпеки, Бюро економічної безпеки України, Державному бюро розслідувань і Національному антикорупційному бюро. Дізнавач уповноважений здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків у межах компетенції, визначеної законодавством [3]. На

наш погляд, таке розмаїття органів дізнання створює необхідність чіткого розмежування їхньої компетенції та встановлення механізмів взаємодії. Важливо підкреслити, що кожен орган дізнання має власну специфіку діяльності, зумовлену характером кримінальних проступків, віднесених до його підслідності. Додатково зауважимо, що відомче регулювання, зокрема Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 20 травня 2020 р. № 405, деталізує правовий статус дізнавача та встановлює організаційні засади здійснення дізнання [4].

Аналіз нормативно-правової бази України свідчить про наявність фундаментальних прогалин у регулюванні діяльності органів дізнання. На наш погляд, система законодавчих актів у сфері досудового розслідування характеризується суттєвою фрагментарністю. Уважаємо, що належна регламентація повноважень органів дізнання відсутня. Найбільш помітні недоліки законодавства проявляються у спеціальних законах про правоохоронні органи. Так, Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698–VII «Про Національне антикорупційне бюро України» не регламентує питання дізнання [5]. Аналогічне спостерігається в Законі України від 28 січня 2021 р. № 1150–IX «Про Бюро економічної безпеки України» [6]. У зазначених нормативних актах положення щодо організації та проведення дізнання відсутні взагалі. Закон України від 12 листопада 2015 р.

№ 794–VIII «Про Державне бюро розслідувань» містить лише поверхневу згадку про дізнавачів. Вона стосується суто питань грошового забезпечення працівників [7]. У Законі України від 25 березня 1992 р. № 2229–XII «Про Службу безпеки України» питання дізнання обмежуються положеннями про нагляд за дотриманням законів [8]. На особливу увагу заслуговує Закон України від 2 липня 2015 р. № 580–VIII «Про Національну поліцію» [9], який також не містить норм щодо організації дізнання, хоча саме підрозділи Національної поліції здійснюють найбільший обсяг дізнання в державі. Водночас варто відзначити наявність спеціального відомчого акта – Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України [4], який детально регламентує діяльність підрозділів дізнання поліції.

Брак матеріально-технічного забезпечення органів дізнання призводить до гальмування процесів ефективного розслідування кримінальних проступків в умовах воєнного стану. Критичне становище з фінансуванням органів дізнання яскраво демонструє ситуація в Бюро економічної безпеки України, де виникла нагальна потреба додаткового фінансування в розмірі 948,1 млн грн на 2023 р. лише для забезпечення належної оплати праці працівників [10]. На наш погляд, брак фінансового забезпечення породжує комплекс негативних наслідків для функціонування підрозділів дізнання у правоохоронних органах: унеможлиблює оновлення технічного оснащення робочих місць, обмежує доступ до спеціалізованих баз даних і програмного забезпечення, знижує ефективність документування правопорушень, а в умовах воєнного стану – суттєво обмежує можливості дізнавачів у проведенні невідкладних процесуальних дій через відсутність належних засобів індивідуального захисту та спеціальної техніки.

У кримінальному процесуальному законодавстві України залишається невирішеною проблема розмежування процесуальних повноважень між дізнавачами та слідчими. Положення КПК України містять суттєві прогалини у визначенні обсягу процесуальних прав дізнавачів порівняно зі слідчими. Зокрема, дізнавачі позбавлені можливості самостійно

звертатися до слідчого судді із клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Така нормативна неврегульованість призводить до виникнення суперечливої судової практики, коли одні судді визнають право дізнавача на подання клопотань на підставі ч. 1 ст. 40¹ КПК України, а інші категорично заперечують таку можливість через відсутність прямої вказівки в законі [3; 11, с. 172–173]. Відсутність чіткого законодавчого механізму реалізації дізнавачами процесуальних повноважень щодо проведення обшуків, тимчасового доступу до речей і документів, накладення арешту на майно створює штучні перешкоди для ефективного розслідування кримінальних проступків [11, с. 172]. Необхідність залучення слідчого для проведення окремих процесуальних дій ускладнює та затягує процес досудового розслідування, призводить до невиправданого дублювання функцій і неефективного використання ресурсів правоохоронних органів.

На наш погляд, суттєвою законодавчою прогалиною є нерівнозначність правового статусу керівників органів досудового розслідування та дізнання. Порівняльний аналіз п. п. 7¹ та 8 ч. 1 ст. 3 КПК України [3] демонструє невиправдане звуження кола керівників органів дізнання, оскільки заступники начальників підрозділів дізнання, на відміну від заступників керівників органів досудового розслідування, не наділені процесуальними повноваженнями. Водночас зіставлення ст. ст. 39 та 39–1 КПК України [3] свідчить про суттєве обмеження управлінських можливостей керівника органу дізнання порівняно з керівником органу досудового розслідування. Зокрема, керівник органу дізнання позбавлений права створювати групи дізнавачів і визначати старшого групи, хоча складність окремих кримінальних проступків може потребувати спільної роботи декількох дізнавачів. Уважаємо, що відсутність у керівника органу дізнання права особисто здійснювати дізнання, користуючись повноваженнями дізнавача, також необґрунтовано обмежує можливості оперативного реагування на вчинені кримінальні проступки.

Порівняльний аналіз ст. ст. 40 та 40¹ КПК України виявляє суттєві розбіжності

у процесуальних повноваженнях слідчого та дізнавача. Попри загальну норму ч. 1 ст. 40¹ КПК України про наділення дізнавача повноваженнями слідчого, спеціальні положення кодексу встановлюють різний обсяг прав щодо проведення слідчих (розшукових) дій. Так, у п. 2 ч. 2 ст. 40¹ КПК України конкретизовано право дізнавача на проведення огляду місця події, обшуку затриманої особи, опитування осіб і вилучення знарядь правопорушення, тоді як п. 2 ч. 2 ст. 40 КПК України надає слідчому загальне право проводити будь-які слідчі (розшукові) дії. Окрім того, ст. ст. 233–245 КПК України, які регламентують порядок проведення окремих слідчих дій, переважно визначають суб'єктом їх проведення саме слідчого, що створює правову невизначеність щодо можливості здійснення таких дій дізнавачем. Суттєві відмінності простежуються також у процедурі розгляду клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, де ст. ст. 155–166 КПК України передбачають право на звернення до слідчого судді переважно за слідчим [3].

З метою системного вирішення виявлених проблем вважаємо необхідним розроблення і ухвалення Закону України «Про органи досудового розслідування». Структура Закону має включати п'ять основних розділів, як-от: «Загальні положення» (принципи діяльності, правові засади, система органів); «Організаційна структура органів досудового розслідування» (типова структура підрозділів, порядок призначення керівників, кваліфікаційні вимоги); «Статус слідчих та дізнавачів» (повноваження, права, обов'язки, гарантії діяльності, відповідальність); «Матеріально-технічне забезпечення» (стандарти оснащення, фінансування, соціальні гарантії); «Взаємодія органів досудового розслідування» (механізми координації, обмін інформацією, спільні слідчі групи). Принципово важливим у Законі має стати закріплення єдиних стандартів процесуальної самостійності слідчих і дізнавачів. Необхідно забезпечити уніфікацію їхнього статусу за збереження специфіки розслідування злочинів і кримінальних проступків.

Паралельно необхідним є внесення комплексних змін до КПК України, зокрема: доповнення ст. ст. 233–245 КПК України положеннями про право дізнавача проводити всі передбачені слідчі дії; надання у ст. ст. 155–166 КПК України дізнавачу права самостійно звертатися до слідчого судді із клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; розширення повноважень керівника органу дізнання у ст. 39¹ КПК України щодо створення груп дізнавачів і особистого проведення розслідування; уточнення у ст. 40¹ КПК України переліку процесуальних прав дізнавача через пряму вказівку на їхню відповідність правам слідчого. Такі зміни дозволять забезпечити ефективне функціонування інституту дізнання за збереження процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження.

Висновки. На підставі проведеного дослідження адміністративно-правового статусу органів дізнання в Україні можна дійти таких висновків. Нормативно-правове регулювання діяльності органів дізнання характеризується суттєвою фрагментарністю, відсутністю системного підходу та належної регламентації у спеціальних законах про правоохоронні органи. Найбільш гострими проблемами є: невизначеність правового статусу дізнавачів у більшості правоохоронних органів, окрім Національної поліції; обмеженість процесуальних повноважень дізнавачів порівняно зі слідчими під час проведення слідчих (розшукових) дій і застосування заходів забезпечення кримінального провадження; відсутність у керівників органів дізнання права створювати групи дізнавачів і особисто проводити розслідування; брак матеріально-технічного забезпечення підрозділів дізнання. Вирішення зазначених проблем потребує комплексного законодавчого врегулювання шляхом ухвалення Закону України «Про органи досудового розслідування» та внесення змін до КПК України щодо розширення процесуальних повноважень дізнавачів, що дозволить забезпечити ефективне функціонування інституту дізнання під час розслідування кримінальних проступків і оптимізувати використання ресурсів правоохоронних органів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сопілко І., Токарева К. Генезис наукових досліджень проблеми визначення сутності та змісту адміністративно-правових засад діяльності правоохоронних органів. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 12 (26). С. 204–219.
2. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, станом на 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 18.02.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651–VI, станом на 2.12.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 18.02.2025).
4. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 20.05.2020 р. № 405, станом на 06.02.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text> (дата звернення: 18.02.2025).
5. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698–VII, станом на 10.12.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
6. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 р. № 1150–IX, станом на 30.06.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text> (дата звернення: 18.02.2025).
7. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. № 794–VIII, станом на 25.10.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення: 18.02.2025).
8. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229–XII, станом на 09.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 18.02.2025).
9. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580–VIII, станом на 16.08.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 17.02.2025).
10. БЕБ просить в уряду грошей, оскільки майже витратило річний бюджет. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/08/16/703277/> (дата звернення: 18.01.2024).
11. Солдатенко О., Богмацера В. Сутність дізнання як форми досудового розслідування: проблеми та перспективи розвитку. *The 10th International scientific and practical conference "Modern science: problems and innovations"* : збірник тез, м. Стокгольм, 13–15 грудня 2020 р. С. 698–701.

УДК 356.7:001.895

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.21>

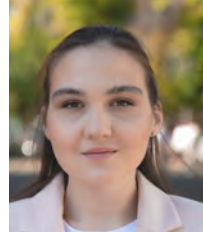
РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬ ПОЛІТИКУ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Іванова Валерія Сергіївна,

аспірантка

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню питання органів державної влади у сфері національної інноваційної системи України, їхніх функцій і взаємодії, що здійснює вплив на розвиток інноваційної діяльності. У роботі використовувалися метод аналізу та синтезу даних, а також системний підхід для дослідження повноважень органів державної влади у сфері інновацій.

У статті проаналізовано існуючу систему органів державної влади, які реалізують політику у сфері інноваційної діяльності. До таких органів належать: Міністерство цифрової трансформації України, Міністерство економіки України, Міністерство освіти і науки України та Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України.

Варто приділити особливу увагу допоміжним інститутам, які забезпечують функціонування інноваційної сфери, зокрема: Раді з розвитку інновацій, Державній інноваційній фінансово-кредитній установі.

Окрема увага приділяється аналізу наукового підходу щодо доцільності передачі повноважень у сфері інновацій іншому центральному органу виконавчої влади.

Окрім цього, на основі аналізу наукових досліджень розглядається питання доцільності створення спеціалізованого органу в інноваційній сфері, який би перейняв на себе всі повноваження від інших центральних органів виконавчої влади.

Автор доходить висновку, що передача повноважень у сфері інновацій іншому центральному органу виконавчої влади ніяк не змінить наявну зараз ситуацію, проте створення окремого спеціалізованого органу є необхідною складовою частиною належного розвитку національної інноваційної системи. Однак наголошується на тому, що реформування управлінської системи має включати в себе лише цю складову частину, а також має супроводжуватися чітким розмежуванням повноважень у рамках наявної структури.

Результати цього дослідження можуть бути використані у процесі реорганізації управлінської системи з метою підвищення ефективності управління інноваційною сферою.

Ключові слова: національна інноваційна система, організаційно-господарські повноваження, державне управління, інноваційна політика, реформування, координація, суб'єктний склад.

Ivanova Valeriia. Reforming the system of public authorities implementing innovation policy

The article is dedicated to the study of government authorities within Ukraine's national innovation system, their functions, and interactions that influence the development of innovative activities. The research employs methods of data analysis and synthesis, as well as a systematic approach to examining the powers of government authorities in the field of innovation.

The article analyzes the existing system of government bodies that implement policies in the field of innovation. These include the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine, and the Ministry for Strategic Industries of Ukraine.

Particular attention should be paid to auxiliary institutions that ensure the functioning of the innovation sector, such as the Innovation Development Council and the State Innovative Financial and Credit Institution.

A separate focus is given to the scientific approach regarding the feasibility of transferring innovation-related powers to another central executive authority.

Additionally, based on the analysis of scientific research, the article explores the feasibility of establishing a specialized body in the field of innovation that would assume all relevant powers from other central executive authorities.

The author concludes that transferring innovation-related powers to another central executive body will not change the current situation. However, the creation of a separate specialized body is a necessary component of the proper development of the national innovation system. Nevertheless, it is emphasized that management system reform should include only this component and must be accompanied by a clear delineation of powers within the existing structure.

The findings of this study can be used in the process of reorganizing the management system to enhance the efficiency of governance in the innovation sector.

Key words: national innovation system, organizational and economic powers, public administration, innovation policy, reform, coordination, entity composition.

Вступ. Проблема ефективного функціонування національної інноваційної системи є одним з основних питань економічного розвитку України в умовах підвищення конкуренції держав у міжнародному полі. Суб'єкти організаційно-господарських повноважень у сфері інновацій посідають центральне місце у формуванні, реалізації та координації державної інноваційної політики. Важливість цієї проблеми зумовлена тим, що інноваційна діяльність є ключовим чинником підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Проте наявна в Україні система управління характеризується низькою ефективністю, дублюванням функцій різними державними органами та відсутністю чітко визначеної стратегії розвитку інноваційної політики.

Питання суб'єктів організаційно-господарських повноважень у сфері національної інноваційної системи окреслені у працях багатьох науковців, серед яких Д. Бабай, Ю. Георгієвський, О. Корват, О. Заставна, С. Глібко.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, багато аспектів залишаються невирішеними, а саме: доцільність створення спеціалізованого органу виконавчої влади у сфері інновацій, можливість покладення повноважень щодо реалізації державної інноваційної політики на Міністерство економіки України. Отже, зазначені питання залишаються дискусійними та потребують подальших досліджень.

Постановка завдання. Мета наукової статті полягає в доведенні необхідності реформування системи органів державної влади, що діють в інноваційній сфері, шляхом створення спеціалізованого органу з метою ефективною розбудови національної інноваційної системи.

Результати дослідження. У сучасному світі інновації є рушійною силою розвитку економіки, що визначає місце держави та її конкурентоспроможність на міжнародному полі. Так, формування та функціонування національної інноваційної системи не є можливим без належного правового підґрунтя, однак ще однією складовою частиною, яка відіграє ключову роль, є система органів державної влади, що реалізують організаційно-господарські повноваження у сфері інновацій.

Рівень ефективності державного управління безпосередньо залежить від наявності чіткої системи органів, у межах якої кожен посідає чітко визначене місце та виконує свої організаційно-господарські функції. Саме на управлінській апарат покладено розроблення стратегічних напрямів інноваційної діяльності, забезпечення координації між державою наукою та бізнесом, а також реалізацію державної політики в цій сфері.

Отже, з метою забезпечення ефективного управління національною інноваційною системою важливо окреслити коло державних органів, що реалізують державну політику.

Після розгляду системи органів державної влади до інститутів, що забезпечують реалізацію національної інноваційної політики, варто віднести Міністерство цифрової трансформації України, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України, Міністерство освіти і науки, Раду з розвитку інновацій при Кабінеті Міністрів України. Окрім того, окремими повноваженнями в зазначеній сфері наділено Міністерство економіки, зокрема і шляхом реалізації компетенції державних інспекторів із питань інтелектуальної власності Міністерства економіки [1].

А також Міністерство цифрової трансформації України, до повноважень якого належать формування та реалізація державної політики у сферах цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування і електронної демократії, а також розвитку інформаційного суспільства [2].

Що стосується формування та реалізації державної політики у сфері інновацій, то окреслені повноваження належать 4 центральним органам виконавчої влади:

- Міністерству з питань стратегічних галузей промисловості України, основним завданням якого є формування та реалізація державної політики у сфері інноваційної діяльності у стратегічних галузях промисловості [3];

- Міністерству економіки України, основним завданням якого є формування та реалізація державної інноваційної політики в реальному секторі економіки [4];

- Міністерству освіти і науки України, основним завданням якого є формування та реалізація державної політики у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності й інноваційної діяльності в зазначених сферах, трансферу (передачі) технологій [5];

- Міністерству цифрової трансформації України, основним завданням якого є формування та реалізація державної політики у сферах цифрових інновацій і технологій [6].

Окрім означених органів виконавчої влади, також важливі інститути, які забезпечують підтримку інноваційної діяльності. Серед цих інститутів можна виділити такі, як:

- 1) Рада з розвитку інновацій – це тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України, що утворюється для вивчення проблемних питань, пов'язаних із реалізацією державної політики у сфері розвитку інновацій, забезпечення ефективної співпраці Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади, громадянського суспільства, суб'єктів господарювання та суб'єктів інноваційної діяльності з метою розроблення, організації, координації та впровадження заходів, механізмів і умов для інноваційного розвитку національної економіки, створення інноваційної інфраструктури та впрова-

дження реформ у сфері інноваційної діяльності.

Основними завданнями Ради є:

1. Надання рекомендацій щодо координації та взаємодії органів виконавчої влади, громадянського суспільства, суб'єктів господарювання та суб'єктів інноваційної діяльності на засадах партнерства, відкритості та прозорості.

2. Підготовка пропозицій щодо створення, відновлення, розвитку та використання інноваційного потенціалу держави, розвитку інноваційної інфраструктури.

3. Підготовка рекомендацій щодо:

- формування і реалізації державної політики у сфері інноваційної діяльності;

- визначення шляхів, механізмів і способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації державної політики у сфері інноваційної діяльності;

- підвищення ефективності діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади з питань реалізації державної інноваційної політики;

- удосконалення нормативно-правової бази з питань інноваційної діяльності;

- удосконалення механізмів організаційної, адміністративної та фінансової підтримки інновацій;

- розроблення та впровадження сприятливої кредитної, податкової та митної політики у сфері інноваційної діяльності;

- вивчення пропозицій громадянського суспільства, суб'єктів господарювання та суб'єктів інноваційної діяльності щодо створення сприятливих умов для інноваційного розвитку України [7];

- 2) Державна інноваційна фінансово-кредитна установа (далі – ДІФКУ) (State finance institution for innovations (SFII)).

Метою цієї установи є здійснення фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності, а також залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для розвитку реального сектору економіки, підвищення вітчизняного потенціалу з експорту продукції, що виробляється на підприємствах галузей національної економіки, захисту та підтримки національного товаровиробника [8];

- 3) Національний фонд досліджень України (далі – Фонд) (National research foundation of Ukraine (NRFU)).

Основним завданням Фонду є ґрантова підтримка:

- фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних, соціальних і гуманітарних наук;
- прикладних наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок, що проводяться протягом декількох років, надається за напрямками розвитку науки та техніки, визначеними законом пріоритетними на момент проведення конкурсного відбору відповідних проєктів [9];

4) центри підтримки технологій та інновацій (Technology and innovation support centers (TISCs)).

Мережа центрів підтримки технологій та інновацій (далі – TISCs) – міжнародний проєкт Усесвітньої організації інтелектуальної власності, який реалізується в Україні із 2018 р. на підставі Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (BOIB) щодо створення центрів підтримки технологій та інновацій в Україні від 26 липня 2018 р.

Метою мережі центрів підтримки технологій та інновацій є надання заявникам зручних і вичерпних консультацій та підтримки у сфері права інтелектуальної власності в Україні та за кордоном, а також підвищення обізнаності щодо набуття, використання та захисту інтелектуальної власності серед представників малого та середнього бізнесу, стартапів, винахідників і креативних індустрій.

Перелік компетенцій TISCs охоплює всі можливі питання набуття, використання та захисту інтелектуальної власності, а також суміжні питання, вирішення яких потребують заявники [10].

Зважаючи на різну роль і юрисдикцію кожного з досліджених органів державної влади у сфері інноваційної діяльності, постає питання необхідності створення спеціального органу, який би забезпечував координацію і ефективну реалізацію інноваційної політики.

Серед науковців досі відсутній єдиний підхід щодо доцільності створення окремого органу або можливості перекласти повноваження на наявний центральний орган виконавчої влади. О. Корват визна-

чає інноваційну політику як складник економічної політики, вказує на те, що інновації не обмежуються цифровими технологіями, пропонує повноваження з формування та реалізації інноваційної політики закріпити за Міністерством економіки України, наділити його можливостями делегувати деякі функції іншим державним органам і здійснювати контроль за їх виконанням, окрім сфери освіти та науки, де Міністерство освіти і науки України має залишитися центральним органом виконавчої влади [11, с. 156].

Попри аргументи, наведені О. Корват, я не поділяю цієї позиції, оскільки на практиці це не вирішить наявні проблеми, а лише змінить центр ухвалення рішень. Такий варіант може призвести до ситуації, яка існує зараз, коли центральним органом виконавчої влади у сфері інновацій є Міністерство освіти і науки України, у якого інноваційна політика є одним із напрямів його відповідальності, що не дозволяє повною мірою комплексно регулювати цю сферу.

Наприклад, Ю. Георгієвський вказує на доцільність створення окремого спеціалізованого центрального органу виконавчої влади – Міністерства інноваційного розвитку, яке буде відповідальним за формування та реалізацію державної політики у сфері інновацій [12, с. 154].

Так, необхідність створення спеціалізованого органу сприятиме ефективному управлінню в інноваційній сфері, однак до кінця не вирішить всі проблеми. Не менш велике значення має принцип чіткого розподілу функцій між державними органами. Кожний державний орган становить відносно самостійну, структурно відособлену ланку державного апарату, яка створюється державою з метою здійснення окремого виду державної діяльності, яка наділена відповідною компетенцією та спирається у процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну силу держави. Загалом державні органи влади повинні взаємодіяти один з одним, доповнювати один одного та, як здається, підпорядковуватись єдиному органу, який має інтегрувати та координувати організаційно-господарські впливи на інноваційні відносини з боку всіх орієнтованих на цю сферу суб'єктів організаційно-господарських повноважень. Отже,

названа система та її структура мають набуті системного, ієрархічно розбудованого характеру. Як відомо, в Україні такого інтегровального та політично відповідального органу держави в інноваційній сфері в системі органів виконавчої влади держави досі немає. Тож такий стан справ треба виправити у процесі формування нової системи державних органів чи їх суттєвої модернізації [13, с. 129].

Висновки. Отже, реформування та створення дієвої системи органів державної влади є пріоритетним напрямом

діяльності представників влади з метою побудови ефективної національної інноваційної системи, яка сприятиме розвитку наукових досліджень і підвищуватиме конкурентоспроможність держави.

Тому вважаю за доцільне створення спеціалізованого центрального органу виконавчої влади, відповідального за інноваційну сферу, діяльність якого буде націлена на координацію і узгодженість дій представників держави, науки та бізнесу, що буде сприяти створенню ефективної інноваційної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Положення про Міністерство цифрової трансформації України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12>.
2. Про утворення Ради з розвитку інновацій : постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 895. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2017-%D0%BF#Text>.
3. Положення про Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України : постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.2020 р. № 819. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-%D0%BF#Text>.
4. Положення про Міністерство економіки України : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 459. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#Text>.
5. Положення про Міністерство освіти і науки України : постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. № 630. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#Text>.
6. Положення про Міністерство цифрової трансформації України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12>.
7. Про утворення Ради з розвитку інновацій : постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 895. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2017-%D0%BF#Text>.
8. Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи : постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.2000 р. № 979. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2000-%D0%BF#Text>.
9. Про Національний фонд досліджень України : постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2018 р. № 528. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528-2018-%D0%BF#Text>.
10. Центри підтримки технологій та інновацій (TISCs). URL: <https://ukrpatent.org/uk/articles/tisc>.
11. Корват О. Актуальні питання державного управління інноваційною діяльністю. *Актуальні ідеї наукової спадщини Михайла Туган-Барановського : збірник наукових праць / наук. ред. В. Небрат ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України»*. Київ, 2024. С. 154–157. URL: https://www.researchgate.net/publication/380760522_AKTUALNI_PITANNA_DERZAVNOGO_UPRAVLINNA_INNOVACIJNOU_DIALNISTU#fullTextFileContent.
12. Георгієвський Ю. Передумови створення міністерства інноваційного розвитку України. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2019/17.05.19/17_05_2019-149-156.pdf.
13. Бабай Д. Формування системи організаційно-господарського забезпечення інноваційних відносин в Україні. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 127–135. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16394/1/Pr_zak142.pdf.

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ УПРАВЛІННЯ ЧУЖИМИ СПРАВАМИ

Карташов В'ячеслав Вадимович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

Статтю присвячено визначенню поняття та правовій характеристиці договору управління чужими справами. Зокрема встановлено, що його варто сприймати як: а) юридичний факт; б) ключовий елемент механізму договірного регулювання правовідносин щодо здійснення управління чужими справами; в) як правовідношення; г) як виразник реалізації принципу свободи договору на тлі відсутності законодавчого закріплення досліджуваної договірної конструкції у вітчизняній правовій системі. Доведено, що договір управління чужими справами наділений ознакою непоіменованості, яка має своїм значенням можливість застосування цієї договірної конструкції для упорядкування відносин із делегованого управління на практиці, незважаючи на незакріпленість її в положеннях чинного законодавства. Наголошено на двосторонньому характері договору, що обґрунтовується протилежною спрямованістю прав і обов'язків його сторін, зустрічним характером волевиявлень останніх і нетотожністю цілей, для досягнення яких сторони вступають у договірні правовідносини. Доведено, що договір управління чужими справами є відплатним з огляду на отримання управителем майнового еквівалента (плати за послуги) за наслідком виконання своїх зобов'язань перед установником управління. Встановлено, що досліджуваний договір може бути: а) як консенсуальним, так і реальним (залежно від особливостей об'єкта управління, щодо якого в межах договору відбувається делегування повноважень управителю, а також інших обставин, які мають юридичне значення для встановлення договірного правовідношення); б) як строковим, так і безстроковим, з урахуванням потреб установника управління та можливостей управителя. Наголошено на фідучіарному характері договору управління чужими справами, що уможливорює делегування установником управління дискреційних повноважень управителю щодо управління чужими справами, зокрема і здійснення останнім в інтересах установника управління юридичних і фактичних дій, що входять до предмета договору, на власний розсуд, залежно від конкретних обставин.

Ключові слова: договір управління чужими справами, юридичний факт, цивільні правовідносини, фідучіарність, механізм правового регулювання, установник управління, управитель.

Kartashov Viacheslav. The concept and legal nature of the agreement for management of other people's affairs

The article is devoted to the definition of the concept and legal nature of the contract for the management of other people's affairs. In particular, the author establishes that it should be perceived as: a) a legal fact; b) a key element of the mechanism of contractual regulation of legal relations related to the management of other people's affairs; c) a legal relationship; d) an expression of the principle of freedom of contract in the absence of legislative consolidation of the contractual structure under study in the national legal system. It is proved that the contract for management of other people's affairs is endowed with the feature of unnamedness, which means that this contractual structure can be used to regulate relations on delegated management in practice, despite its lack of enshrining in the provisions of current legislation. The author emphasizes the bilateral nature of the contract, which is substantiated by the opposite orientation of the rights and obligations of its parties, the opposite nature of the wills of the latter,

and the non-identical goals for which the parties enter into contractual legal relations. The author proves that a contract for management of other people's affairs is a compensatory one, given that the manager receives a property equivalent (fee for services) as a result of fulfilling his/her obligations to the manager. The author establishes that the contract under study may be: a) both consensual and real (depending on the specifics of the management object in respect of which the delegation of powers to the manager is made under the contract, as well as other circumstances which are legally relevant for establishing a contractual legal relationship); b) both fixed-term and indefinite, taking into account the needs of the management creator and the manager's capabilities. The author emphasizes the fiduciary nature of the contract for management of other people's affairs, which makes it possible for the management founder to delegate discretionary powers to the manager to manage other people's affairs, including the latter's performance of legal and factual actions which are the subject matter of the contract in the interests of the management founder, at his/her own discretion, depending on the specific circumstances.

Key words: contract for management of other people's affairs, legal fact, civil legal relations, fiduciary duty, legal regulation mechanism, manager.

Договір управління чужими справами по своїй сутні є одним із різновидів цивільно-правових договорів, що наділяє його всіма властивостями договору як основної категорії цивільного права. Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 626 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, договір управління чужими справами є домовленістю між суб'єктами цивільно-правових відносин, спрямованою на виникнення цивільних прав і обов'язків, у чому проявляється його правочинна природа як юридичного факту, що опосередковує появу низки юридичних можливостей учасників договірних правовідносин у процесі делегування повноважень з управління чужими справами. Нині договір розглядається не тільки як правочин, правовідношення чи документ, а і як регулятор майнових відносин, водночас учасники цивільних відносин визнаються суб'єктами їх договірної регулювання, що надає можливість встановлювати критерії їхньої можливої поведінки. А. Б. Гриняк щодо цього наголошує, що договірне регулювання приватноправових відносин є індивідуальним, воно надає обов'язковості специфічному порядку дій контрагентів, щодо вчинення яких вони домовлялися. Договір укладається між рівноправними суб'єктами і спрямований на взаємне задоволення їхніх потреб за рахунок один одного. Оскільки однією з необхідних ознак будь-якої домовленості є відсутність можливості в кожній зі сторін нав'язувати іншій свої умови, укладення договору можливо суто в разі, коли кожен із контрагентів вважає договірні умови справедливими для себе.

У досягненні такої домовленості сторони орієнтуються на те розуміння справедливості, що є загальноновизнаним у суспільстві [1, с. 122].

Отже, зважаючи на вказане, договір управління чужими справами варто сприймати, по-перше, як юридичний факт, що уможливорює делегування носієм суб'єктивних цивільних прав повноважень, що становлять зміст останніх, іншій особі – управителю – щодо цілеспрямованого впливу на об'єкт управління для досягнення бажаних правових наслідків; по-друге, як ключовий елемент механізму договірної регулювання правовідносин щодо здійснення управління чужими справами, за допомогою якого останні набувають стану визначеності, впорядкованості й організованості шляхом вільного взаємоузгодження правил поведінки їх учасників; по-третє, як правовідношення між рівноправними суб'єктами цивільного права, змістом якого є низка взаємних прав і обов'язків щодо делегування повноважень з управління визначеним об'єктом; по-четверте, як виразник реалізації принципу свободи договору, який демонструє юридичну можливість суб'єктів упорядкувати відносини у сфері делегованого управління чужими справами на основі цивільно-правової домовленості.

Коли говоримо про реалізацію принципу свободи договору в контексті досліджуваних правовідносин, можна виокремити першу з важливих юридичних ознак договору управління чужими справами, а саме непоіменованість. Дослідники зазначають, що в цивілістичних працях різних періодів

дів укладання непоіменованих договорів розглядається переважно з погляду концепції принципу свободи договору. Тому їх існування насамперед пов'язується з потребою укласти договір, не передбачений чинним законодавством, що і стає їхньою головною ознакою [2, с. 316]. Так, Ю. О. Заїка розглядає питання кваліфікації того чи іншого договору як поіменованого чи непоіменованого та зазначає, що поіменовані договори – це ті, які мають легальну назву, представлені в ЦК України або в інших нормативних актах, що визначають їх поняття, коло прав і обов'язків сторін. У разі укладення поіменованого договору сторони можуть не конкретизувати права й обов'язки, обмежившись посиланням: відповідно до чинного законодавства. Непоіменовані ж договори безпосередньо законодавством не регулюються, але сторонами на практиці застосовуються [3, с. 213]. Натомість Л. В. Мигалюк здійснює диференціацію непоіменованих договорів на основі критерію неврегульованості законодавством і розподіляє непоіменовані договори на дві групи: 1) непоіменовані договори, які деяким чином згадувані, однак не врегульовані в законодавстві, через більше використання; 2) непоіменовані договори, узагалі не відображені в актах цивільного законодавства [4, с. 89].

Якщо розглянути зазначене крізь призму специфіки досліджуваних договірних відносин, убачається, що договір управління чужими справами належить до групи непоіменованих договорів, які не знаходяться у чинному цивільному законодавстві ані закріплення свого найменування, ані вказівок на предмет, зміст чи правову мету договору. Аналіз положень ЦК України свідчить про те, що вітчизняний законодавець оперує поняттям «управління справами юридичної особи», проте не в контексті договірної регулювання зазначених відносин (ч. 4 ст. 105 ЦК України), а також закріплює конструкції договорів у сфері здійснення приватноправового делегованого управління (договір управління майном – розд. 70 ЦК України; договір управління спадщиною – ст. 1285 ЦК України), правова природа яких суттєво відрізняється від природи досліджуваного договору. З урахуванням зазначеного робимо

висновок про абсолютно непоіменований характер договору управління чужими справами, який у межах вітчизняної правової системи, як і в межах правових систем деяких європейських держав, укладається на основі реалізації принципу свободи договору.

Ще одна властивість правової природи договору управління чужими справами може бути встановлена на підставі аналізу положень ст. 626 ЦК України, згідно із ч. 2 якої договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити визначені дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. Натомість за ч. 2 ст. 626 ЦК України договір є двостороннім, якщо правами й обов'язками наділені обидві сторони договору [5]. С. Я. Вавженчук щодо цього стверджує, що суть одностороннього договору полягає в тому, що на підставі обопільної волі сторін договору одна сторона наділяється суто суб'єктивними правами, а інша сторона наділяється суто суб'єктивними обов'язками. У разі укладення такого договору зустрічних вимог у сторін не виникає [6, с. 21]. Натомість особливостями двосторонніх і багатосторонніх договорів є таке: якщо у двосторонньому договорі кількість сторін не може бути більшою ніж дві, то багатосторонні договори можуть бути укладені як двома, так і більше сторонами (учасниками). У двосторонніх договорах кожна зі сторін має свою мету, а в багатосторонніх договорах сторони мають спільну мету, заради досягнення якої і укладають багатосторонній договір [7, с. 65–66].

Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо, що договір управління чужими справами варто віднести до категорії двосторонніх договорів, оскільки, по-перше, у досліджуваних договірних правовідносинах завжди присутні дві сторони – установник управління і управитель, до того ж участь у них третьої особи – вигодонабувача не наділяє останнього статусом сторони договору; по-друге, зустрічні права й обов'язки за наслідком укладення досліджуваного договору виникають в обох сторін договору, які стосовно один до одного є водночас і боржником, і креди-

тором; по-третє, і установник управління, і управитель у разі вступу в договірні відносини мають власні правові цілі, які для установника управління полягають у делегуванні управлінських повноважень управителю, а для управителя – в отриманні майнової винагороди за їх успішну реалізацію. З урахуванням зазначеного цілком очевидним є висновок про двосторонній характер договору управління чужими справами, зумовлений протилежною спрямованістю прав і обов'язків його сторін і зустрічним характером волевиявлень останніх.

Наступні юридичні властивості договору управління чужими справами можуть бути встановлені на основі розгляду досліджуваної договірної конструкції крізь призму загальноприйнятого в цивілістичній доктрині поділу договорів за принципом дихотомії. Першим із загальноприйнятих у доктрині поділів цивільно-правових договорів за дихотомічним принципом, є їх розподіл на відплатні та безвідплатні, за загальним правилом, відплатність договору презюмується, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору. Як зауважує С. Я. Вавженчук, відплатний договір – це договір, що породжує рівноцінне (зазвичай) зобов'язання для кожної його сторони із зустрічним майновим задоволенням. За відплатним договором майнова вимога однієї сторони має своїм наслідком зустрічну майнову вимогу іншої сторони договору. Отже, одна сторона бере на себе обов'язок з виконання договору шляхом учинення визначених діянь, маючи на меті зустрічно отримати у власність грошові кошти або отримати інше задоволення, яке ґрунтується на інших еквівалентно-оплатних засадах. Друга сторона має на меті отримання від контрагента обумовлених результатів виконання договору. У відплатних договорах особиста мета двох сторін породжує правову мету договору, яка буде полягати в переході права на результати, які виникли внаслідок дії однієї сторони (майно, результати роботи), в обмін на перехід права на майно (грошові кошти). Водночас безвідплатний договір – це договір, за яким не відбувається зустрічне задоволення через лише наявне майнове представлення одного контрагента. У без-

відплатних договорах їхня правова мета полягає в переході права власності на безвідплатній основі [8, с. 8].

Розмірковуючи про відплатність чи безвідплатність договору управління чужими справами, передусім варто взяти за основу підхід законодавця щодо природи договорів про надання послуг, до групи яких варто віднести досліджувану договірну конструкцію. Ч. 1 ст. 901 ЦК України закріплює визначення договору про надання послуг, за яким виконавець зобов'язується за завданням замовника надати послугу, яка споживається у процесі вчинення якоїсь дії або здійснення визначеної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Із зазначеного чітко простежується відплатність як кваліфікуюча ознака групи договорів про надання послуг, водночас не забороняється укладення й договорів про безоплатне надання послуг. Якщо проаналізувати ст. 1029 ЦК України, присвячену визначенню поняття договору управління майном, а також положення п. 2 ст. 1035 ЦК України, які встановлюють істотність умови про розмір і форму оплати послуг управителя, убачається, що останній є завжди відплатним, тобто здійснення делегованого управління чужим майном на безвідплатній основі не допускається. На наш погляд, категоричність законодавця в питанні наділення договору управління майном відплатним характером є цілком закономірною і обґрунтованою, адже в цьому знаходить свій прояв двосторонність у відносинах зі здійснення делегованого управління, коли кожна зі сторін під час вступу в договірні відносини має власні нетотожні цілі, які, своєю чергою, формують правову мету договору. Це ж можна стверджувати і в контексті досліджуваних договірних відносин з управління чужими справами, у межах яких установник управління прагне делегувати власні правомочності щодо управління іншій особі – управителеві, а останній – отримати винагороду за реалізацію набутих за договором повноважень. У такому разі йдеться про майновий еквівалент, який набуває управитель за наслідком виконання своїх зобов'язань, що загалом відповідає закріпленій у цивільному законодавстві концепції оплатності договорів про надання послуг.

Загальноприйнятим у доктрині цивільного права є поділ договорів на консенсуальні та реальні; він дозволяє розкрити специфіку правової природи того чи іншого договору за критерієм моменту його укладення. У правовій доктрині традиційним є розуміння консенсуального договору як такого, що вважається укладеним (набуває чинності) з моменту досягнення згоди сторін з усіх його істотних умов у формі, необхідній за законом. Реальним є договір, для визнання якого укладеним, окрім погодження сторонами істотних умов договору, необхідно вчинити якусь дію (наприклад, передати майно). З'ясування сутності консенсуального та реального договору, як зазначає О. С. Яворська, має велике практичне значення. Адже за консенсуальним договором передання майна здійснюється на стадії виконання договору, тоді як за реальним договором передання майна треба вчинити на стадії укладення договору [9, с. 169]. Водночас зазначимо, що далеко не всі цивільно-правові договори мають своїм предметом дії з передання майна, так само, як і передбачають передання майна як складової частини змісту зобов'язального правовідношення. Ідеться, зокрема, про договори у сфері надання послуг, які, за загальним правилом, викладеним у ч. 1 ст. 901 ЦК України, є консенсуальними. Водночас договір страхування, який належить до групи договорів про надання послуг, за своєю природою є реальним, оскільки, згідно зі ст. 983 ЦК України, він набирає чинності з моменту внесення страхувальником першого страхового платежу, якщо інше не встановлено договором. Отже, цілком очевидно, що в питанні визначення реальності чи консенсуальності цивільно-правового договору відсутня системність, яка б дозволяла встановити його властивості за критерієм моменту його укладення.

Якщо розглянути зобов'язання з договором управління майном, цілком зрозуміло, що для сприйняття останнього укладеним установнику управління необхідно передати майно, щодо якого делегуються повноваження з управління, управителеві, адже предметом договору є дії управителя щодо майна, здійснення яких без передання йому цього майна не вбачатиметься можливим. Це твердження теоретично може бути застосоване і до досліджува-

ного договору управління чужими справами, проте, оскільки об'єктом договору є не майно, а справи, вирішення питання про його реальний чи консенсуальний характер є не настільки очевидним, адже майно є матеріальним об'єктом, а поняття «справи» у законодавстві не визначене.

Убачається, що останнє внаслідок об'єктивізації варто сприймати як сукупність майна, майнових прав, що належать установнику управління, а також правовстановлювальних та інших документів, що підтверджують належність справ, управління якими делегується за договором, установнику управління. Якщо об'єктом договору управління чужими справами буде діяльність юридичної особи корпоративного типу, реальний характер досліджуваного договору є беззаперечним, оскільки управління чужими справами у формі вчинення низки юридичних, фактичних та інших дій без реальної передачі цих «чужих справ», зазвичай у формі документації, є неможливим, адже для того, щоб вести чужі справи, ними потрібно володіти. Проте, якщо йдеться про управління справами, пов'язаними зі спадкуванням, на основі досліджуваної договірної конструкції, убачається, що управитель буде уповноважений здійснювати управління справами вже після смерті установника управління – спадкодавця, що свідчить про відсутність потреби в переданні справ на стадії укладення досліджуваного договору, адже за життя управителя здійснює ведення власних справ самостійно. У такому разі, очевидно, матиме місце лише ознайомлення управителя із загальним обсягом справ, ведення яких йому делегується після смерті установника управління, яке, своєю чергою, не передбачатиме безпосередньої об'єктизованої передачі справ (документів, майна тощо). Ця обставина, на наш погляд, не матиме юридичного значення в контексті сприйняття договору укладеним, а лише буде доцільною з урахуванням специфіки предмета договору та вимог принципу розумності. Саме тому є всі підстави для можливості сприйняття договору управління чужими справами в разі управління справами, пов'язаними зі спадкуванням, як консенсуального, оскільки для його укладення достатнім буде узгодження сторонами всіх його умов.

Беручи до уваги все вищезазначене, на нашу думку, досліджуваний договір може бути як реальним, так і консенсуальним, залежно від особливостей об'єкта управління, щодо якого в межах договору відбувається делегування повноважень управителю, а також інших обставин, які мають юридичне значення для встановлення договірних правовідношення. Тому, на наш погляд, під час закріплення конструкції договору управління чужими справами в межах чинного цивільного законодавства розробникам її концепції варто вибрати альтернативний підхід до визначення природи договору за моментом його укладення, як це має місце, наприклад, у ст. 1077 ЦК України щодо договору факторингу.

Щодо строкового чи безстрокового характеру досліджуваного договору зазначимо, що навряд чи можна категорично стверджувати доцільність законодавчого закріплення вимоги щодо визначення строку договору управління чужими справами, як це має місце в разі визначення строку договору управління майном (ст. 1036 ЦК України), адже це питання, на наш погляд, повинно вирішуватися шляхом його узгодження сторонами договору з урахуванням потреб установника управління та можливостей управителя. Якщо цього потребують інтереси установника управління, делегування управління його справами управителю за договором може здійснюватися на безстроковій основі, за умови, якщо останній погоджується на таке. Водночас відзначимо, що в разі укладення безстрокового договору з метою захисту прав та інтересів учасників досліджуваних договірних відносин варто закріпити правило, за яким кожна зі сторін наділена правом в односторонньому порядку відмовитися від такого договору у зв'язку з неможливістю його виконання, попередивши про це іншу сторону не пізніше ніж за три місяці до фактичної реалізації такої відмови.

Ще однією важливою характеристикою правової природи договору управління чужими справами є його фидуціарний характер, пов'язаний насамперед із концепцією довірчого приватноправового управління. Ідеться про побудову відносин за досліджуваним договором на основі особистої довіри між його сто-

ронами. Фидуціарний характер відносин між установником управління та управителем у контексті встановлення природи досліджуваного нами договору, на наш погляд, є ключовою передумовою виникнення такої моделі договірної зв'язку між суб'єктами, у межах якої установник управління передає власні правомочності (що трансформуються в повноваження) щодо ведення власних справ управителю тільки після формування у свідомості установника управління належного рівня впевненості в добросовісності та вірності управителя під час виконання договірних зобов'язань, зокрема й нерозповсюдження ним конфіденційної інформації, здійснення управління в межах наданих йому повноважень тощо. Убачається, що втрату довіри установника управління до управителя як основної передумови виникнення досліджуваного договірної зв'язку треба розцінювати як вагому правову підставу для односторонньої відмови від договору управління чужими справами, як це має місце, наприклад, у правовідносинах із договору управління майном. Отже, робимо висновок про фидуціарний характер договору управління чужими справами, який уможливорює делегування установником управління дискреційних повноважень управителю щодо управління чужими справами, зокрема і здійснення останнім в інтересах установника управління юридичних і фактичних дій, що входять до предмета договору, на власний розсуд, залежно від конкретних обставин.

Отже, на підставі вищенаведеного можемо виокремити такі сутнісні особливості договору управління чужими справами, які відображають особливості його правової природи: непоіменованість, двосторонність, відплатність, реальність/консенсуальність залежно від особливостей об'єкта управління, строковість/безстроковість, фидуціарність. Зважаючи на зазначене, під договором управління чужими справами пропонуємо розуміти цивільно-правову домовленість, за якою установник управління передає або зобов'язується передати повноваження щодо управління справами управителю, а управитель здійснює надані установником управління повноваження щодо управління справами від свого імені в інтересах установника управління або третьої особи за плату.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриняк А.Б. Особливості договірного регулювання приватноправових відносин. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 122.
2. Козлиєва З.У. Категорія «непоіменовані договори» у цивільному праві України. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 93-й річниці із дня народження В.П. Маслова, Харків, 27 лютого 2015 р. Харків, 2015. С. 316.
3. Заїка Ю.О. Українське цивільне право : навчальний посібник. 2-ге вид., змін і доп. Київ : Правова єдність, 2008. С. 213.
4. Мигалюк Л.В. Непойменовані договори в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. С. 89.
5. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
6. Вавженчук С.Я. Договірне право : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2011. С. 21.
7. Таран О.С. Відмежування багатосторонніх договорів від суміжних понять. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 65-66.
8. Вавженчук С.Я. До питання класифікації договорів на односторонні та взаємні, відплатні й безвідплатні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 8.
9. Яворська О.С. Реальні договори в цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 169.

УДК 347.41

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.23>

ЗМІНА НАЙМЕНУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: НАСЛІДКИ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Круглик Валерій Володимирович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Ця стаття розглядає проблеми, пов'язані із зміною найменування юридичної особи, і проводить аналіз судової практики Верховного Суду. Основною метою Верховного Суду є забезпечення сталості та єдності судової практики з метою дотримання принципу юридичної визначеності, рівності та справедливості.

В статті розглядаються умови правонаступництва, особливу увагу приділяючи зміні назви юридичної особи. Зазначається, що така зміна не впливає на структуру цивільного правовідношення, і учасник залишається тим же, що не потребує створення (залучення) нового учасника для передачі йому прав та обов'язків. В тому числі, стаття розглядає правовий статус банків і доводить, що право вимоги за кредитним договором та строки виконання зобов'язань не залежать від наявності у кредитора ознак банку або фінансової установи. Додатково, стаття виокремлює нетипові помилки при застосуванні норм Цивільного кодексу України та досліджує їх причини. Це важливий аспект, який може вплинути на стабільність та послідовність судової практики, тому їх аналіз допоможе виправити та покращити роботу судів у майбутньому.

Ця стаття базується на дослідженні судових рішень апеляційних і Верховного суду, включаючи рішення Великої Палати Верховного Суду з питання правонаступництва юридичної особи при зміні її найменування. Аналіз судових рішень дозволяє визначити законність та обґрунтованість зміни найменування юридичної особи і визначити можливість оскарження таких ухвал учасниками справи. Такий підхід дозволяє зрозуміти практику судового захисту прав та інтересів учасників цивільних справ у випадках, пов'язаних із зміною найменування юридичної особи. Отже, на основі судових рішень проводиться аналіз та дослідження правонаступництва юридичної особи у контексті зміни її найменування, що дає можливість зрозуміти процес та можливі наслідки для учасників справи. Суд повинен аналізувати представлені сторонами документи на відповідність вимогам Цивільного кодексу України та визначити, чи відбулося правонаступництво у справі, оскільки це є основою для можливої відмови у задоволенні заяви про зміну найменування.

Ключові слова: юридична особа, найменування, зміна, правонаступництво, банк, кредитні зобов'язання.

Kruglyk Valerii. Change of name of legal entity: consequences and practical aspects

This article is devoted to the problematic issues that arise when changing the name of a legal entity and the analysis of the judicial practice of the Supreme Court, the task of which is to ensure the stability and unity of judicial practice in order to implement the principle of legal certainty, equality and justice.

It examines the conditions of legal succession, paying particular attention to changing the name of a legal entity. It is noted that such a change does not affect the structure of the civil legal relationship, and the participant remains the same, which does not require the creation (engagement) of a new participant in order to transfer rights and obligations to him. Among other things, the article examines the legal status of banks and proves that the right to claim under a credit agreement and the terms of fulfillment of obligations do not depend on the creditor having

the characteristics of a bank or financial institution. In addition, the article singles out atypical errors in the application of the norms of the Civil Code of Ukraine and examines their causes. This is an important aspect that can affect the stability and consistency of judicial practice, so their analysis will help correct and improve the work of courts in the future.

This article is based on the study of court decisions of the appellate and Supreme Court, including the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court, on the issue of legal succession of a legal entity when its name is changed. Analysis of court decisions allows to determine the legality and justification of changing the name of a legal entity and to determine the possibility of appealing such decisions by the participants in the case. This approach makes it possible to understand the practice of judicial protection of the rights and interests of participants in civil cases in cases related to changing the name of a legal entity. Therefore, on the basis of court decisions, an analysis and research of legal succession of a legal entity in the context of changing its name is carried out, which makes it possible to understand the process and possible consequences for the participants in the case.

Key words: Legal entity, name, change, legal succession, bank, credit obligations.

Відповідно до статті другої Цивільного кодексу України учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи. Визначення поняття «юридичної особи» закріплено в Цивільному кодексі України. Зокрема, юридична особа – це організація, що утворена та зареєстрована відповідно до законодавства. Вона має цивільну правоздатність і здібність до дій, може виступати як позивач або відповідач у судовому процесі (стаття 80 ЦК України) [1].

Відповідно до ст. 90 ЦК України юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму та назву [1]. Найменування установи має містити інформацію про характер її діяльності. Юридична особа може мати крім повного найменування скорочене найменування. Найменування юридичної особи вказується в її установчих документах і вноситься до єдиного державного реєстру. Юридична особа не має права використовувати найменування іншої юридичної особи.

Згідно з п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі – Єдиний державний реєстр) – єдина державна інформаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, обробку, захист, облік та надання інформації про юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадські формування, що не мають статусу юридичної особи [2].

В Єдиному державному реєстрі містяться, зокрема, відомості про місцезнаходження та найменування юридичної особи (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань») [2].

Відповідно до ч. 1 ст. 11 названого Закону України відомості, що містяться в Єдиному державному реєстрі, є відкритими і загальнодоступними (крім реєстраційних номерів облікових карток платників податків та паспортних даних) та у випадках, передбачених цим Законом, за їх надання стягується плата.

Правосуб'єктність юридичної особи, тобто здатність бути учасником відповідних цивільних правовідносин, виникає з моменту державної реєстрації останньої відповідно до закону (частина перша статті 80, частина четверта статті 91 ЦК України) та є універсальною (частина перша статті 91 ЦК України) і статутною, тобто визначається на підставі установчих документів та закону (частина друга статті 81, частина перша статті 87, частини перша та друга статті 92 ЦК України).

Спеціальна правосуб'єктність юридичних осіб (відповідно до частини третьої статті 91 Цивільного кодексу України) визначається для суб'єктів господарювання, які здійснюють окремі види діяльності, що потребують отримання спеціального дозволу (ліцензії) відповідно до вимог законодавства.

Одним із видів діяльності, що вимагає спеціальної правосуб'єктності юридичної особи, є банківська діяльність.

Законодавчо врегульовані умови та порядок створення, державної реєстрації,

ліцензування, а також реорганізації банків. Вимоги до статуту, формування статутного капіталу та інших фондів, а також регулювання функціонування банківських установ визначаються положеннями Закону України «Про банки і банківську діяльність». При цьому норми законодавства, що регулюють діяльність господарських товариств та кооперативів, поширюються на банки лише в тій частині, яка не суперечить спеціальному законодавству про банківську діяльність.

Юридичні особи, що здійснюють банківську діяльність, підлягають реєстрації в Національному банку України відповідно до порядку, встановленого законодавством України про банки і банківську діяльність (згідно з частиною третьою статті 6 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року № 1576-XII) [3].

Правовий статус, порядок створення, діяльності, припинення та виділу акціонерних товариств, що функціонують на ринках фінансових послуг, регулюються спеціальним законодавством, яке визначає правила надання фінансових послуг і здійснення банківської діяльності. У випадку суперечностей між положеннями Закону про акціонерні товариства та нормами законів, що регулюють фінансову та банківську діяльність, пріоритет надається останнім. Це узгоджується з частиною шостою статті 1 Закону України «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 року № 2465-IX [4].

Правовий статус, порядок створення, функціонування, реорганізації та ліквідації банків регулюється нормами Закону «Про банки та банківську діяльність» та Закону «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», відповідно до частини другої статті 6 Закону «Про банки та банківську діяльність» [5].

Кожна юридична особа повинна мати офіційне найменування, яке відображає її організаційно-правову форму та назву. Крім повного найменування, організація може використовувати скорочений варіант. Найменування юридичної особи обов'язково зазначається в установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру (відповідно до частин першої та третьої статті 90 Цивільного

кодексу України). Ця вимога узгоджується з частиною першою статті 2 Закону про господарські товариства. Водночас, частина четверта статті 3 Закону «Про акціонерні товариства» уточнює, що повне найменування акціонерного товариства українською мовою повинно містити інформацію про організаційно-правову форму (акціонерне товариство), що узгоджується з частиною першою статті 15 Закону України «Про банки та банківську діяльність».

Використання слова «банк» у назві суб'єкта господарювання можливе виключно за умови реєстрації такої юридичної особи як банку в Національному банку України [5]. Відповідні винятки уточнені у частині третій статті 15 Закону України «Про банки та банківську діяльність», зокрема, це положення не поширюється на ПАТ «Український інноваційний банк». Окрім того, законодавство встановлює, що слово «банк» та похідні від нього дозволено використовувати у назві виключно юридичним особам, які офіційно зареєстровані НБУ як банк і мають відповідну банківську ліцензію.

Відповідно до частини першої статті 2 Закону про банки, визначаються такі ключові поняття:

Банк – це юридична особа, яка володіє виключним правом надавати банківські послуги на підставі банківської ліцензії, а також внесена до Державного реєстру банків (абзац четвертий);

Банківська діяльність охоплює залучення грошових коштів фізичних і юридичних осіб у вигляді вкладів, розміщення залучених коштів від імені банку на власних умовах і ризиках, а також відкриття та ведення банківських рахунків фізичних і юридичних осіб (абзац восьмий);

Державний реєстр банків – це офіційний реєстр, що ведеться Національним банком України і містить відомості про державну реєстрацію всіх банків (абзац чотирнадцятий) [5].

Розглянемо одну із ключових справ в якій судом досліджувалося питання правонаступництва у зв'язку із зміною найменування юридичною особою та стягнення заборгованості за кредитним договором.

Обставини судової справи полягали в наступному: Відповідно до умов Кре-

дитного договору № 01-12 від 23 лютого 2012 року, позивачем було надано відповідачу кредитні кошти в розмірі 50 000 000,00 грн. Факт видачі кредиту підтверджується платіжним дорученням № 988831 від 23 лютого 2012 року, в якому зазначено призначення платежу: «видача кредиту за кредитним договором № 01-12 від 23 лютого 2012 року», а також випискою з рахунку відповідача.

Рішенням загальних зборів акціонерів ПАТ «Укрінбанк» від 13 липня 2016 року було ухвалено зміну найменування товариства на ПАТ «Укрінком», що було належним чином внесено до державного реєстру. У межах цього ж рішення переглянуто види діяльності підприємства: зокрема, виключено вид діяльності, пов'язаний із комерційним банкінгом (КВЕД 64.19 – інші види грошового посередництва), натомість основним видом діяльності визначено надання в оренду та експлуатацію власного чи орендованого нерухомого майна (КВЕД 68.20).

Додатково, на підставі рішення позачергових загальних зборів акціонерів ПАТ «Укрінбанк», оформленого протоколом № 6 від 28 березня 2017 року, відбулася зміна найменування юридичної особи з ПАТ «Укрінбанк» на ПАТ «Українська інноваційна компанія» та затвердження нової редакції статуту.

26 липня 2017 року Господарський суд міста Києва частково задовольнив позов ПАТ «Українська інноваційна компанія», зобов'язавши ПрАТ «Оболонь» сплатити заборгованість за кредитом у розмірі 40 000 000 грн, заборгованість за процентами в розмірі 4 114 754,10 грн, пеню за кредитом у розмірі 8 795 757,16 грн, пеню за процентами в розмірі 1 087 824,68 грн, а також судовий збір у розмірі 239 957,25 грн. В іншій частині позовних вимог суд відмовив.

Однак постановою Київського апеляційного господарського суду від 27 листопада 2017 року апеляційні скарги ПрАТ «Оболонь» було задоволено, рішення Господарського суду міста Києва від 26 липня 2017 року у справі № 910/7828/17 скасовано, а в задоволенні позову відмовлено.

Касаційну скаргу ПАТ «Українська інноваційна компанія» на постанову Київського апеляційного господарського

суду від 27 листопада 2017 року у справі № 910/7828/17 залишено без задоволення [6].

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду, підтримуючи висновки апеляційної інстанції, зазначив, що матеріали справи не містять доказів, які б підтверджували правомірність переходу до позивача прав та обов'язків банківської установи (правонаступництва після ПАТ «Український інноваційний банк»). Суд підкреслив, що позивач не надав належних доказів такого правонаступництва. Зокрема, зміна назви установи шляхом заміни слова «банк» на «компанія» не може вважатися достатнім підтвердженням правонаступництва між банківською та небанківською установою, якою, на думку позивача, вона є на момент розгляду справи в суді.

Апеляційний суд обґрунтовано встановив, що Кредитний договір від 23 лютого 2012 року було укладено між публічним акціонерним товариством «Укрінбанк» як банківською установою та приватним акціонерним товариством «Оболонь».

Іншими словами, апеляційний суд, позицію якого підтримав Верховний Суд, дійшов висновку, що якщо надання кредиту є виключною прерогативою банку (або іншої фінансової установи), то право вимагати його повернення також належить виключно банку (або іншій фінансовій установі) [7].

Верховний Суд підтримав висновки апеляційного суду, зазначивши, що відсутні правочини щодо заміни кредитора в зобов'язанні між ПАТ «Український інноваційний банк» та ПАТ «Укрінком». Крім того, правонаступництво між цими юридичними особами не відбулося, оскільки передавальний акт або розподільчий баланс відсутні. Також не було виконання обов'язку боржника поручителем, заставодавцем чи третьою особою.

Отже, Верховний Суд, розглядаючи спір щодо стягнення заборгованості за кредитним договором, сформулював правову позицію щодо застосування статті 1054 Цивільного кодексу України. Вона ґрунтується на таких ключових аспектах:

– Втрата статусу банку або іншої фінансової установи кредитодавцем унеможливорює його право вимагати вико-

нання зобов'язань за укладеним кредитним договором.

– Зміна найменування юридичної особи та видів її діяльності змінює зміст цивільних правовідносин, у яких вона бере участь, що потребує правонаступництва для забезпечення правової визначеності.

Відповідно до статті 1054 Цивільного кодексу України за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти [1].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», фінансова установа – юридична особа, метою створення якої є здійснення діяльності з надання фінансових послуг, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі відповідної ліцензії, виданої Регулятором. Не є фінансовими установами надавачі супровідних послуг, які одночасно не надають також фінансові послуги, а також інші особи, які отримали ліцензію на здійснення діяльності з надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи [8].

Крім того, відповідно до статті 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність», банк визначається як юридична особа, що має виключне право надавати банківські послуги на підставі банківської ліцензії, а відомості про нього внесені до Державного реєстру банків [5].

Складність правового статусу кредитодавця як сторони кредитного договору зумовлена тим, що, згідно із статтею 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», банківська діяльність є видом господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню. Це означає, що юридична особа набуває право на здійснення як банківських, так і інших фінансових послуг виключно з моменту отримання відповідної ліцензії [9].

Отже, ліцензуванню підлягає виключно діяльність банку або іншої фінансової установи, що здійснює надання відповідних фінансових послуг. Перелік таких послуг визначений у статті 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулю-

вання ринків фінансових послуг», а також у статтях 47 та 49 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Отже, видача кредиту позичальнику відповідно до умов кредитного договору може здійснюватися виключно банком або іншою фінансовою установою – юридичною особою, що спеціалізується на цій діяльності. Водночас повернення кредиту у визначений договором термін не залежить від збереження кредитодавцем свого правового статусу.

Цікавою є також постанова Київського апеляційного господарського суду від 19 грудня 2017 року у справі № 910/8117/17, ухвалена за результатами розгляду апеляційної скарги ПрАТ «Оболонь» на рішення Господарського суду міста Києва від 12 жовтня 2017 року [10].

Апеляційний суд, розглядаючи аналогічну справу між тими ж сторонами щодо схожих кредитних правовідносин, встановив, що чинне законодавство України не передбачає припинення кредитного договору чи втрати кредитором права вимоги у зв'язку з відкликанням банківської ліцензії та виключенням банку з Державного реєстру банків. Крім того, зміна найменування юридичної особи не є її реорганізацією, а отже, у розумінні статті 510 Цивільного кодексу України, заміна кредитора у зобов'язаннях за кредитним договором № 10–11 від 18 листопада 2011 року не відбулася. Відсутність банківської ліцензії у ПАТ «Українська інноваційна компанія» на момент стягнення заборгованості не припиняє зобов'язальних правовідносин сторін, що виникли на основі кредитного договору. Водночас апеляційний суд звернув увагу, що у разі відступлення ПАТ «Український інноваційний банк» права вимоги за спірним договором іншій юридичній особі на підставі статті 512 Цивільного кодексу України, новий кредитор набув усі права та обов'язки первісного кредитора, а боржник залишався зобов'язаним виконати свої зобов'язання перед ним.

Таким чином, суд дійшов висновку, що ПАТ «Українська інноваційна компанія» має право на стягнення заборгованості з ПрАТ «Оболонь» навіть за відсутності банківської ліцензії. Адже така ліцензія необхідна для здійснення банківської

діяльності, зокрема видачі кредитів, а не для стягнення заборгованості за вже виданими кредитними коштами.

Проте, постановою **Об'єднаної палати Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду** від 03 серпня 2018 року касаційну скаргу Приватного акціонерного товариства «Оболонь» задоволено. Постанову Київського апеляційного господарського суду від 19.12.2017 і рішення Господарського суду м. Києва від 12.10.2017 у справі № 910/8117/17 скасовано. Ухвалено нове рішення, яким відмовлено у задоволенні позову ПАТ «Українська інноваційна компанія» до ПАТ «Оболонь» у повному обсязі.

Верховний суд зазначив, що Об'єднана палата Верховного Суду не вбачає підстав для відступлення від висновку Верховного Суду, наведеного у постанові від 14.02.2018 у справі № 910/7828/17, стосовно того, що виключення кредитною установою зі своєї назви слова «банк» та із переліку видів своєї діяльності банківської діяльності без дотримання процедури, передбаченої статтями 2, 16, 26, 28, 46, 78 Закону України «Про банки і банківську діяльність», не дає підстав вважати її правонаступником кредитної установи (банку) [11].

Таким чином можна зробити висновок, що зміна найменування юридичної особи шляхом виключення фінансовою установою із своєї назви слова «банк» та із переліку видів своєї діяльності банківської діяльності без дотримання процедури, яка передбачена спеціальним законодавством не дає підстав вважати її правонаступником фінансової установи (банку).

Відповідно до статті 90 Цивільного кодексу України, юридична особа повинна мати найменування, яке включає інформацію про її організаційно-правову форму та назву [1]. Вона також може містити відомості про мету діяльності, вид, спосіб утворення чи залежність юридичної особи, за умови дотримання обмежень, встановлених чинним законодавством України. Це свідчить про те, що найменування є обов'язковою характеристикою юридичної особи, яка забезпечує її участь у цивільному обороті від власного імені та слугує засобом індивідуалізації, що дозволяє відрізняти її від інших юридичних осіб.

Зміна назви юридичної особи має єдиний правовий наслідок – внесення відповідних змін до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань у порядку державної реєстрації.

Отже, така зміна не призводить до правонаступництва, оскільки відсутній правонаступник – новий суб'єкт цивільних правовідносин, якому мали б перейти права та обов'язки вибулої особи. Водночас залишається юридична незмінність правопередника, тобто учасника цивільних відносин, який продовжує свою діяльність без вибуття зі складу правовідносин.

Судові органи, розглядаючи справи, дотримуються правової позиції, згідно з якою зміна найменування юридичної особи не є її реорганізацією, якщо при цьому не відбувається зміни її організаційно-правової форми.

Зміна найменування юридичної особи не є її реорганізацією та не тягне за собою правонаступництва. Це підтверджується практикою Великої Палати Верховного Суду. Зокрема, у постанові від 10 грудня 2019 року у справі № 925/698/16 зазначено, що зміна назви юридичної особи без зміни її організаційно-правової форми не є реорганізацією, зокрема перетворенням, і не призводить до появи нового учасника цивільних відносин [12].

Крім того, у постанові від 16 жовтня 2024 року у справі № 913/266/20 Велика Палата Верховного Суду підкреслила, що зміна найменування є лише ідентифікатором для вирішення юридичної особи серед інших та не є реорганізацією. Реєстраційні дії щодо зміни найменування не змінюють правового статусу юридичної особи [13].

Таким чином, зміна найменування юридичної особи не впливає на її правосуб'єктність та не потребує заміни сторони у правовідносинах чи судових справах.

Отже, правонаступництво – це перехід прав та обов'язків учасника цивільних правовідносин до іншої особи, що може бути зумовлено як об'єктивними причинами (наприклад, смертю фізичної особи чи припиненням юридичної особи), так і суб'єктивною необхідністю зміни правовідносин (зокрема, відступленням права вимоги).

Статтею 104 Цивільного кодексу України передбачено, що у разі реорганізації юридичної особи її майно, права та обов'язки переходять до правонаступників [1].

Подібний механізм передбачений і у статті 512 цього Кодексу, яка регламентує підстави для заміни кредитора у зобов'язанні.

Правовим наслідком застосування норм, закріплених у статтях 104 і 512 Цивільного кодексу України, є перехід прав і обов'язків від вибулої сторони до нового учасника цивільних правовідносин. Це може відбуватися як у разі припинення первісного учасника правовідносин, так і внаслідок заміни сторони у зобов'язанні.

Крім того, акти цивільного законодавства України можуть передбачати й інші форми правонаступництва. Наприклад, відповідно до статті 1216 Цивільного кодексу України, правонаступництво настає у випадку смерті фізичної особи, що є підставою для спадкування її прав та обов'язків.

Відповідно до статті 52 Господарського процесуального кодексу України, у разі смерті або оголошення фізичної особи померлою, припинення юридичної особи шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення), заміни кредитора чи боржника в зобов'язанні, а також за інших випадків заміни особи у спірних правовідносинах, суд залучає правонаступника відповідного учасника справи на будь-якій стадії судового процесу. При цьому всі процесуальні дії, здійс-

нені до вступу у справу правонаступника, є обов'язковими для нього так само, як і для особи, яку він замінив [14].

Таким чином, застосування механізму правонаступництва до кредитних відносин у разі зміни найменування чи видів діяльності учасника є неправомірним, оскільки в такому випадку не відбувається зміни суб'єкта правовідносин, а лише коригуються його реквізити.

Висновки. У зв'язку із різноманітністю фінансово – господарських відносин існує низка суперечливих судових рішень у подібних справах щодо визначення кола осіб, які мають право на стягнення заборгованості за кредитним договором, а також щодо природи транслятивного правонаступництва в цивільному праві України. Така ситуація не сприяє формуванню сталої та єдиної судової практики.

Крім того, невизначеність статусу «правового висновку Верховного Суду України» щодо застосування норм права, викладеного у постановах Верховного Суду України, в контексті оновлених «правових висновків Верховного Суду» створює колізію в їх застосуванні, що також підриває правову визначеність судової системи.

Отже, подальші наукові дослідження у цьому напрямі мають бути зосереджені на пошуку та аналізі правових механізмів, які забезпечать єдність судової практики Верховного Суду та сприятимуть ефективному науковому супроводу діяльності вищого органу судової влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. №435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n497> (дата звернення 15.02.2025).
2. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. №755-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення 15.02.2025).
3. Про господарські товариства» : Закон України від 19 вересня 1991 року №1576-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення 15.02.2025).
4. Про акціонерні товариства» : Закон України від 27 липня 2022 року №2465-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985>(дата звернення 15.02.2025).
5. Про Банки та банківську діяльність : Закон України від 07 грудня 2000 р. №2121-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#n133> (дата звернення 15.02.2025).
6. Постанова Верховного суду від 14 лютого 2018 року № 910/7828/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень України URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72403249> (дата звернення: 15.02.2025).

7. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 27 листопада 2017 року № 910/7828 / Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70677177> (дата звернення 15.02.2025).

8. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14 грудня 2021 р. № 1953-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#n1134> (дата звернення 15.02.2025).

9. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02 березня 2015 р. № 222-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення 15.02.2025).

10. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 19 грудня 2017 року № 910/8117/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71243375> (дата звернення 15.02.2025).

11. Постанова Об'єднаної палати Верховного Суду від 03 серпня 2018 року № 910/8117/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75976268> (дата звернення 15.02.2025).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 грудня 2019 року № 925/698/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310757> (дата звернення 15.02.2025).

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 жовтня 2024 року № 913/266/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123873486> (дата звернення 15.02.2025).

14. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII; / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 15.02.2025).

УДК 343.5:355.1 (477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.24>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ КОРИСТУВАННЯ ТА ЗБЕРІГАННЯ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Лаврьонов Роман Петрович,

orcid.org/0000-0002-3953-6318

адвокат,

аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Класичного приватного університету

У статті досліджено проблеми кримінально-правової відповідальності за військову недбалість, яка є одним із найбільш поширених правопорушень у військовій сфері та має значний вплив на бойову готовність, військову дисципліну й ефективність управління збройними силами. Проаналізовано чинне законодавство України, зокрема положення Кримінального кодексу, що регулюють відповідальність за військову недбалість, а також визначено основні правові та правозастосовні проблеми, пов'язані з його застосуванням. Окрему увагу приділено аналізу міжнародного досвіду, що включає особливості правового регулювання у країнах НАТО та Європейського Союзу, де існують більш структуровані підходи до класифікації військових правопорушень і застосування кримінальних санкцій.

Встановлено, що національна правова система потребує більш чіткого визначення складу військової недбалості, зокрема розмежування дисциплінарних і кримінальних правопорушень, а також уточнення критеріїв доведення вини військовослужбовців. Запропоновано низку рекомендацій щодо вдосконалення законодавства, що передбачають деталізацію правових норм, які визначають відповідальність за військову недбалість, удосконалення підходів до її кваліфікації та застосування санкцій.

Досліджено судову практику в Україні та виявлено основні труднощі, пов'язані із правозастосуванням у справах про військову недбалість. Визначено, що одним із ключових чинників, який впливає на якість судових рішень, є відсутність військово-психологічної експертизи, що дозволяє враховувати бойовий стрес, психоемоційний стан військовослужбовця та його здатність до ухвалення рішень у критичних ситуаціях. Обґрунтовано необхідність запровадження такої експертизи у військовій юстиції України, що сприятиме об'єктивнішому підходу до кваліфікації військових правопорушень і встановлення реального ступеня відповідальності військовослужбовців.

Запропоновано комплекс заходів щодо вдосконалення кримінально-правової політики у сфері військової відповідальності, які включають створення спеціалізованих військових судів, підвищення рівня професійної підготовки слідчих, прокурорів і суддів, розроблення спеціальних методичних рекомендацій для органів правосуддя і оптимізацію санкцій за військову недбалість. Визначено, що запровадження цих змін сприятиме покращенню військової дисципліни, підвищенню правового захисту військовослужбовців і гармонізації військової юстиції України з міжнародними стандартами.

Ключові слова: військова недбалість, кримінальна відповідальність, військове правосуддя, міжнародний досвід, військово-психологічна експертиза, бойовий стрес, судова практика, військове законодавство, збройні сили, кримінальне право.

Lavronov Roman. Military legal liability for violations of rules for the use and storage of military property: international experience and prospects for Ukraine

The article provides a comprehensive analysis of the subjective aspect of military offenses related to the use and storage of military property, considering theoretical approaches, law enforcement practices, and international experience. The concept of the subjective aspect

of military crimes, its structural elements, and forms of guilt, which play a crucial role in the criminal-legal qualification of military personnel's actions, are examined. The study explores the distinction between intentional and negligent offenses in the military sphere, which is fundamental for determining the degree of responsibility of individuals who commit offenses related to military property.

The normative and legal framework of Ukraine regarding criminal liability for military offenses is analyzed, highlighting key issues in law enforcement practices and outlining ways to address them. The article identifies gaps in current legislation, particularly the lack of clear criteria for differentiating between intentional and negligent harm to military property. The analysis of judicial practice in the qualification of military offenses demonstrates inconsistencies in the interpretation of the subjective aspect of crimes in different court rulings.

Special attention is given to the psychological factors influencing the formation of military personnel's guilt under combat conditions. It is established that combat stress, psycho-emotional exhaustion, and extreme service conditions can significantly impact a soldier's ability to comprehend the nature and consequences of their actions. The study suggests expanding the mechanisms for conducting military psychological examinations, allowing for a more objective assessment of military personnel's responsibility in cases of violations related to military property.

A comparative analysis of international approaches to regulating military offenses, particularly the practices of NATO and the European Union, has been conducted. The findings indicate that countries with developed military justice systems implement specialized military tribunals, enabling a more effective review of military personnel's cases.

European Union countries emphasize differentiating levels of responsibility and utilizing specialized expert assessments to determine the subjective aspect of crimes.

Practical recommendations have been developed for improving criminal-legal regulation of military offenses in Ukraine. It is proposed to introduce a separate institution of military courts to handle violations within the military sector and to refine the Criminal Code of Ukraine to incorporate a differentiation of responsibility for military offenses based on the degree of guilt and combat conditions. The necessity of integrating mandatory military psychological examinations into the qualification of military offenses is substantiated, ensuring the consideration of extreme conditions' impact on soldiers' behavior.

The research results obtained have practical significance for enhancing criminal legislation, judicial practice, and law enforcement mechanisms in the military sphere. The proposed measures will contribute to strengthening military discipline, increasing the effectiveness of combating military offenses, and harmonizing national legislation with international standards.

Key words: *military offenses, subjective aspect of crime, criminal liability, military property, military justice, intent, negligence, combat conditions, military tribunals, law enforcement practice, psychological examination, international standards, crime qualification, criminal legislation, military court.*

Постановка проблеми. Проблема службової недбалості у військовій сфері є надзвичайно актуальною, оскільки неналежне виконання військовослужбовцями своїх обов'язків може мати тяжкі наслідки як для обороноздатності держави, так і для життя та здоров'я військових і цивільного населення. У воєнний час або в умовах підвищеної бойової готовності службова недбалість набуває особливої суспільної небезпеки, оскільки пов'язана з ризиком втрати стратегічних ресурсів, зриву військових операцій, пошкодження техніки, амуніції чи боєприпасів, що в підсумку може спричинити загрозу національній безпеці.

Кримінальне законодавство України передбачає відповідальність за службову

недбалість, зокрема й у військовій сфері, проте практика його застосування свідчить про наявність низки правових колізій. Основною проблемою є відсутність чітких критеріїв розмежування службової недбалості від інших форм необережних військових злочинів, що може призводити до суб'єктивізму у кваліфікації діянь військовослужбовців.

Зокрема, у багатьох випадках складно визначити, чи є порушення результатом неналежного виконання службових обов'язків, чи воно зумовлене об'єктивними чинниками, пов'язаними з веденням бойових дій або організаційними недоліками у військових підрозділах.

Важливим аспектом є також установа меж кримінальної відповідальності

за службову недбалість у військовій сфері. У судовій практиці нерідко виникають труднощі з доведенням того, що військовослужбовець, який учинив недбалість, мав реальну можливість передбачити негативні наслідки своїх дій і запобігти їм.

У деяких випадках обвинувачення у службовій недбалості можуть бути необґрунтовано пред'явлені військовим, які діяли в екстремальних умовах або за відсутності достатньої інформації про можливі ризики. Це особливо актуально у воєнний час, коли військовослужбовці змушені ухвалювати оперативні рішення в ситуаціях підвищеної небезпеки.

Ще одним важливим питанням є міжнародний досвід правового регулювання військової недбалості. У країнах НАТО та Європейського Союзу значну увагу приділяють чіткому визначенню стандартів службової відповідальності у військовій сфері, а також застосуванню спеціалізованих військових судів для розгляду справ, пов'язаних із порушенням військової дисципліни. У багатьох державах існують окремі норми щодо відповідальності військовослужбовців за недбалість, які враховують бойові умови, рівень командної відповідальності й особливості військового управління.

Національне військове законодавство України потребує адаптації до сучасних реалій і гармонізації з міжнародними стандартами. Відсутність військових трибуналів і брак практики проведення військово-психологічних експертиз у справах про військову недбалість створюють значні правові труднощі.

Удосконалення кримінального законодавства України у сфері військових правопорушень має базуватися на детальному аналізі міжнародного досвіду й адаптації найкращих практик до вітчизняної системи військової юстиції.

Отже, дослідження кримінально-правової відповідальності за службову недбалість у військовій сфері є вкрай необхідним з огляду на потребу уніфікації правозастосовної практики, удосконалення нормативної бази та створення ефективних механізмів запобігання таким правопорушенням.

Вступ. Службова недбалість у військовій сфері є одним із найсерйозніших пра-

вопорушень, яке може спричинити значні негативні наслідки, зокрема й порушення бойової готовності, втрату військового майна, ризик для життя та здоров'я військовослужбовців, а також загрозу національній безпеці. Військова служба вимагає від військовослужбовців високого рівня відповідальності, оперативності в ухваленні рішень і чіткого виконання службових обов'язків.

В умовах воєнного стану або збройного конфлікту питання кримінально-правової відповідальності за службову недбалість набуває особливої ваги, адже помилки або бездіяльність військовослужбовців можуть мати критичні наслідки для обороноздатності держави.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що чинне кримінальне законодавство України не завжди ефективно диференціює відповідальність військовослужбовців за службову недбалість, що створює труднощі у правозастосовній практиці. Відсутність чітких критеріїв розмежування військової недбалості й інших видів правопорушень (наприклад, умисного завдання шкоди військовому майну або службового зловживання) може призводити до помилкової кваліфікації діянь військовослужбовців і необґрунтованого переслідування осіб, які діяли у складних умовах військової служби.

Значну роль у кваліфікації службової недбалості у військовій сфері відіграє суб'єктивний чинник, зокрема психоемоційний стан військовослужбовця на момент учинення правопорушення, його службові обов'язки, рівень інформованості про ризики та специфіка військової операції. У країнах НАТО та Європейського Союзу для оцінювання таких аспектів широко застосовуються військово-психологічні експертизи, які допомагають визначити рівень усвідомлення особою своїх дій і можливість передбачення негативних наслідків. В Україні ж практика проведення таких експертиз залишається обмеженою, що ускладнює об'єктивне встановлення вини військовослужбовців у справах про службову недбалість.

Міжнародний досвід правового регулювання відповідальності за військову недбалість свідчить про необхідність чіткого визначення меж кримінальної від-

повідальності у військовій сфері, з урахуванням бойових обставин, командної відповідальності та можливості запобігання негативним наслідкам.

У країнах із розвиненою військовою юстицією, як-от США, Велика Британія, Німеччина та Франція, існують спеціалізовані військові суди, які оцінюють провину військовослужбовців з урахуванням їхніх реальних можливостей діяти у визначених обставинах.

В Україні військові злочини розглядаються в межах загальної судової системи, що не завжди враховує специфіку військової служби, особливо під час ведення активних бойових дій. Замала кількість спеціалізованих норм щодо відповідальності за військову недбалість, обмежена практика застосування військово-психологічних експертиз і відсутність методичних рекомендацій для судів щодо оцінювання суб'єктивної сторони військових правопорушень створюють необхідність ґрунтовного наукового дослідження цієї проблеми.

Зважаючи на викладене, дослідження питань кримінально-правової відповідальності за службову недбалість у військовій сфері має велике теоретичне та практичне значення. Аналіз правозастосовної практики, міжнародного досвіду та розроблення рекомендацій щодо вдосконалення законодавства сприятимуть підвищенню ефективності правового регулювання військових правопорушень і зміцненню військової дисципліни в Україні.

Метою дослідження є проведення комплексного аналізу кримінально-правової відповідальності за службову недбалість у військовій сфері, визначення її правової природи, особливостей кваліфікації, меж відповідальності та відмінностей від інших військових правопорушень. Дослідження спрямоване на оцінювання ефективності чинного законодавства України, аналіз правозастосовної практики, а також вивчення міжнародного досвіду правового регулювання та розроблення рекомендацій щодо вдосконалення військового законодавства України в цій сфері.

Завдання дослідження. У межах статті визначено такі завдання:

- визначити правову природу та сутність службової недбалості у військовій

сфері, встановити її місце в системі військових правопорушень;

- дослідити особливості кримінально-правової кваліфікації службової недбалості, розмежувати її з іншими військовими правопорушеннями, зокрема з умисними злочинами;

- проаналізувати судову практику України щодо розгляду справ про військову недбалість, визначити проблеми правозастосування та типові труднощі в установленні вини військовослужбовців;

- дослідити міжнародний досвід кримінально-правової відповідальності за службову недбалість у військовій сфері, зокрема у країнах НАТО та Європейського Союзу, оцінити можливість його адаптації до української правової системи;

- визначити роль військово-психологічних експертиз у справах про військову недбалість, обґрунтувати необхідність їх запровадження у правозастосовну практику України;

- сформулювати рекомендації щодо вдосконалення кримінального законодавства України у сфері військової відповідальності за службову недбалість та запропонувати механізми покращення судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика військово-правової відповідальності за порушення правил користування та зберігання військового майна є актуальною як для України, так і для міжнародної спільноти. Неналежне поводження з військовим майном може призвести до значних втрат і зниження обороноздатності держави. У цьому контексті важливим є аналіз міжнародного досвіду та перспектив його впровадження в українську правову систему.

В Україні правовий режим військового майна регулюється Законом «Про правовий режим майна у Збройних силах України» [1], який визначає порядок обліку, зберігання та використання військового майна. Окрім того, відповідальність за втрату або пошкодження військового майна передбачена ст. 413 Кримінального кодексу України [2].

Однак, як зазначає правник Олександр Іванов, існують прогалини в нормативно-правовому регулюванні, зокрема щодо чіткого визначення обов'язків військовослужбовців у сфері зберігання майна [3].

Міжнародний досвід свідчить про різноманітні підходи до регулювання відповідальності за порушення правил користування та зберігання військового майна. У багатьох країнах існують спеціалізовані військові суди, які розглядають такі правопорушення. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки функціонує система військових трибуналів, що забезпечує оперативний і професійний розгляд справ, пов'язаних з військовими злочинами [4].

Дослідниця Анна Пашкіна підкреслює, що впровадження спеціалізованих військових судів в Україні може підвищити ефективність розгляду таких справ і забезпечити справедливе правосуддя для військовослужбовців [5].

Окрім того, важливим аспектом є розроблення чітких нормативно-правових актів, які б регламентували процедури обліку, зберігання та списання військового майна. Наказ Міністерства оборони України № 300 від 16 липня 1997 р. «Про затвердження Положення про військове (корабельне) господарство Збройних сил України» [6] установлює основні вимоги щодо управління військовим майном. Однак, як зазначає експерт Дмитро Гаценюк, необхідно оновити та деталізувати ці положення з урахуванням сучасних викликів і міжнародних стандартів [7].

Важливим є також питання відповідальності приватних військових і охоронних компаній за порушення у сфері зберігання військового майна. Міжнародні документи, як-от «Посібник для держав з питань законодавчого регулювання» [8], рекомендують розроблення законів, які б чітко визначали юрисдикцію та відповідальність таких компаній. Це особливо актуально для України в контексті залучення приватних структур до забезпечення обороноздатності держави.

Незважаючи на наявність нормативно-правової бази, практика застосування законодавства щодо відповідальності за порушення правил користування та зберігання військового майна в Україні стикається з низкою проблем.

Як свідчить аналіз судової практики Верховного Суду [9], часто виникають труднощі в доведенні вини та встановленні причинно-наслідкового зв'язку між діями військовослужбовців і наслідками – втра-

тою або пошкодженням майна. Це вказує на необхідність удосконалення як законодавства, так і процедур розслідування таких правопорушень.

У підсумку, для підвищення ефективності військово-правової відповідальності за порушення правил користування та зберігання військового майна в Україні доцільно врахувати міжнародний досвід, зокрема щодо функціонування спеціалізованих військових судів, розроблення детальних нормативно-правових актів і чіткого визначення відповідальності приватних військових компаній. Це сприятиме зміцненню обороноздатності держави та забезпеченню належного рівня військової дисципліни.

Матеріали та методи. Дослідження ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів, судової практики, наукових публікацій і міжнародного досвіду у сфері військової юстиції. Використано загальнонаукові, спеціально-правові й емпіричні методи, що забезпечило комплексність отриманих результатів.

Аналіз і синтез дозволили виокремити ключові аспекти правового регулювання військових правопорушень, а системно-структурний метод – визначити їхнє місце в системі кримінального права. Догматичний підхід застосовувався для вивчення правових норм України й інших держав, а порівняльно-правовий – для визначення ефективних механізмів правозастосування.

Вивчення судової практики ґрунтувалося на аналізі рішень Верховного Суду України, військових трибуналів країн НАТО та міжнародних кримінальних судів. Контент-аналіз нормативних документів і наукових публікацій дозволив виявити тенденції правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Службова недбалість у військовій сфері є однією з форм військових правопорушень, що становить загрозу для боєздатності підрозділів і безпеки військовослужбовців.

У кримінальному праві вона визначається як невиконання або неналежне виконання службових обов'язків через несумлінне чи недбале ставлення до них, що спричинило значні негативні наслідки.

Особливістю військової недбалості є її специфічний об'єкт – суспільні відносини

у сфері військової служби, а також особливий суб'єкт – військовослужбовець або інша особа, на яку покладені відповідні обов'язки. На відміну від умисних військових злочинів, службова недбалість характеризується відсутністю прямого умислу на завдання шкоди, проте передбачає наявність необережної форми вини.

Ключовим критерієм, що відрізняє службову недбалість від інших військових злочинів, є спосіб учинення правопорушення. Якщо перевищення влади чи службових повноважень має активний характер і спрямоване на досягнення визначеної мети, то недбалість проявляється в бездіяльності або неналежному виконанні обов'язків. Це ускладнює правозастосування, оскільки потребує доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями або бездіяльністю винної особи та завданням шкоди.

В українському законодавстві службова недбалість регулюється ст. 425 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за невиконання або неналежне виконання наказів чи службових обов'язків унаслідок недбалого ставлення до служби. Водночас відсутність чітких критеріїв розмежування цього складу злочину з іншими правопорушеннями у військовій сфері створює труднощі в судовій практиці.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про те, що у країнах НАТО службова недбалість є окремим складом військових зло-

чинів із суворою відповідальністю. У правових системах США та Великої Британії такі порушення часто розглядаються військовими трибуналами, що забезпечує швидке й ефективне правосуддя. Це підтверджує необхідність адаптації міжнародних стандартів до української правової системи з метою підвищення ефективності відповідальності за військову недбалість.

Наведений нижче рисунок 1 чітко демонструє взаємозв'язок між цими елементами та допомагає краще зрозуміти суть правопорушення. Згідно з нею ключовими аспектами є відповідальність особи за свої дії та їхній вплив на військовий правопорядок. У результаті проведення аналізу кожного із цих елементів можна більш точно оцінити ступінь вини особи й обґрунтувати притягнення до відповідальності.

Службова недбалість у військовій сфері – це кримінально каране діяння, що полягає в невиконанні або неналежному виконанні службових обов'язків військовослужбовцем або іншою службовою особою.

Цей злочин має складну структуру, що включає суб'єкта (особу, яка вчиняє правопорушення), об'єкт (суспільні відносини у військовій сфері), об'єктивну сторону (конкретні дії або бездіяльність, що призвели до негативних наслідків), суб'єктивну сторону (ставлення до своїх обов'язків) та наслідки (матеріальні або інші збитки).

**Рис. 1. Структура складу злочину
«Службова недбалість у військовій сфері»**

Створено автором на основі джерел [4–6].

Отже, службова недбалість у військовій сфері є складним кримінально-правовим явищем, що потребує чіткої правової регламентації, особливо в контексті бойових умов, де від якості виконання службових обов'язків залежать життя та безпека військовослужбовців.

Кримінально-правова кваліфікація військової недбалості базується на визначенні її основних ознак, що дозволяють відмежувати цей склад злочину від суміжних правопорушень. Службова недбалість, як форма військового правопорушення, характеризується неналежним виконанням або невиконанням військовослужбовцем своїх обов'язків, що спричинило негативні наслідки, без наявності прямого умислу.

Ключовим критерієм розмежування є форма вини. Для службової недбалості характерна необережна форма вини, що передбачає недбале або легковажне ставлення до своїх службових обов'язків. На відміну від цього, військові злочини, як-от перевищення влади або посадових повноважень, самовільне залишення військової частини чи злочинні накази, учиняються із прямим або непрямым умислом.

Відмінності між військовою недбалістю і умисними злочинами також простежуються у способі вчинення правопорушення. Недбалість проявляється в бездіяльності або неналежному виконанні службових функцій, тоді як умисні злочини мають активний характер, що передбачає свідомі дії, спрямовані на порушення військової дисципліни або завдання шкоди державним інтересам.

Зокрема, у судовій практиці виникають труднощі у визначенні того, чи стало неналежне виконання обов'язків безпосередньою причиною негативних наслідків, чи мав місце збіг обставин.

Складність у правозастосуванні полягає також у відмежуванні військової недбалості від перевищення влади або службових повноважень (ст. 426–1 Кримінального кодексу України). Головною відмінністю між цими складами злочинів є наявність умислу. У разі перевищення влади військовослужбовець свідомо здійснює незаконні дії, що виходять за межі його повноважень.

Натомість службова недбалість є результатом несумлінного ставлення до службо-

вих обов'язків, що призвело до негативних наслідків, але без свідомого наміру їх спричинити.

Для правильної кваліфікації необхідно встановити, чи були дії військовослужбовця свідомими, чи вони стали наслідком несумлінного ставлення до служби. Помилки у правозастосуванні можуть призвести до неправомірної кваліфікації злочину, що впливатиме на ступінь кримінальної відповідальності.

Аналіз судової практики в Україні показує, що значна частина кримінальних проваджень за службову недбалість у військовій сфері супроводжується труднощами в установленні об'єктивних ознак злочину. Зокрема, у деяких випадках судами доводиться здійснювати ретельний аналіз обставин для визначення того, чи мало місце неналежне виконання обов'язків або ж ситуація є наслідком об'єктивних чинників, що не залежать від волі військовослужбовця.

У цьому контексті доцільним є вивчення досвіду країн НАТО, де такі правопорушення розглядаються в межах військової юстиції, що забезпечує більш оперативне й об'єктивне їх розслідування.

Судова практика у сфері кримінально-правової відповідальності за службову недбалість військовослужбовців є одним із ключових аспектів забезпечення дисципліни та боєздатності Збройних сил України.

Неналежне виконання службових обов'язків у військовій сфері може мати серйозні наслідки, зокрема втрату боєздатності підрозділів, загибель військовослужбовців і пошкодження військової техніки.

Службова недбалість, відповідно до ст. 425 Кримінального кодексу (далі – КК) України, визначається як невиконання або неналежне виконання військовослужбовцем своїх обов'язків через недбале ставлення до служби, що спричинило тяжкі наслідки.

Аналіз судових рішень за останні роки дозволяє визначити тенденції правозастосування, виявити основні труднощі в установленні вини й оцінити ефективність чинного законодавства.

За офіційними даними, кількість засуджених військовослужбовців за військові

правопорушення зросла в кілька разів протягом 2021–2023 рр. У 2021 р. за ст. 425 КК України було засуджено 5 осіб, у 2022 р. цей показник залишався на тому ж рівні, проте у 2023 р. кількість засуджених за службову недбалість зросла до 13 осіб.

Загальна кількість засуджених військовослужбовців за всі військові правопорушення також демонструє тенденцію до зростання. У 2022 р. суди винесли обвинувальні вироки для 2 138 військовослужбовців, тоді як у 2023 р. цей показник досяг 5 339 осіб. Найпоширенішим злочином у військовій сфері стало самовільне залишення військової частини або місця служби, за що було засуджено 1 577 осіб, що становить 61% від усіх вироків у 2023 р.

Таблиця 1
**Кількість засуджених
військовослужбовців за ст. 425
КК України та загальна статистика
військових правопорушень
у 2021–2023 рр.**

Рік	Засуджені за службову недбалість	Загальна кількість засуджених за військові злочини
2021 р.	5	Н/Д
2022 р.	5	2 138
2023 р.	13	5 339

Джерело: створено автором.

Збільшення кількості кримінальних проваджень свідчить про зростання актуальності проблеми дотримання військової дисципліни, а також про посилення контролю за правопорушеннями у військовій сфері.

Аналіз судових рішень дозволяє виокремити низку проблем, що ускладнюють ефективне правозастосування у справах щодо службової недбалості:

- установлення об'єктивної сторони правопорушення. Доведення факту неналежного виконання службових обов'язків часто ускладнене відсутністю чітко визначених функціональних обов'язків військовослужбовця. У справі № 522/13216/23 апеляційний суд зазначив, що відсутність посадової інструкції обвинуваченого ускладнює встановлення його конкретних обов'язків, що є критичним для доведення недбалості;

- причинно-наслідковий зв'язок. У справах щодо службової недбалості

складно довести, що саме недбалість військовослужбовця призвела до тяжких наслідків. Верховний Суд України у справі № 185/12161/15-к підкреслив, що для встановлення вини необхідно довести реальну можливість обвинуваченого виконати свої обов'язки, інакше відповідальність виключається;

- розмежування службової недбалості з іншими військовими правопорушеннями. Важливою проблемою правозастосування є відмежування службової недбалості від перевищення влади або службових повноважень. У низці справ військовослужбовці оскаржували рішення судів, аргументуючи тим, що їхні дії не виходили за межі службових повноважень, отже, не можуть кваліфікуватися як злочинна недбалість.

Незважаючи на активне правозастосування у сфері військових правопорушень, законодавство України залишається не досить деталізованим у питаннях відповідальності за службову недбалість.

Відсутність чітких критеріїв розмежування військової недбалості й інших суміжних правопорушень ускладнює процес доказування та призводить до неоднозначності судової практики.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить про те, що у країнах НАТО службова недбалість розглядається військовими трибуналами, що дозволяє більш ефективно оцінювати дії військовослужбовців з урахуванням специфіки військової служби.

У США та Великій Британії існують окремі категорії військових злочинів, що дає змогу більш точно кваліфікувати діяння військовослужбовців і відповідно визначати міру покарання.

Запровадження в Україні подібного підходу могло б значно спростити процедуру розслідування та судового розгляду справ щодо військової недбалості, підвищити ефективність судових рішень і сприяти вдосконаленню механізмів військової юстиції.

Аналіз судової практики України щодо службової недбалості у військовій сфері демонструє тенденцію до збільшення кількості засуджень, що свідчить про актуальність проблеми. Водночас існують труднощі у кваліфікації діянь, установленні вини та доказуванні причинно-наслідкового зв'язку.

Для вдосконалення правозастосування необхідно уточнити законодавчі положення, що визначають склад військової недбалості, розробити чіткі критерії її розмежування з іншими військовими злочинами, а також врахувати міжнародний досвід щодо створення спеціалізованих військових трибуналів. Це дозволить підвищити ефективність відповідальності за військові правопорушення та забезпечити більш об'єктивне правосуддя у справах щодо службової недбалості.

У різних країнах військова недбалість розглядається як серйозне правопорушення, що може загрожувати боєздатності армії, життю військовослужбовців і успішності виконання бойових завдань. Вона охоплює випадки неналежного виконання обов'язків, що спричиняє значні негативні наслідки. У міжнародній практиці такі правопорушення регулюються спеціальними кодексами військової юстиції або загальними кримінальними законами, залежно від правової системи відповідної держави.

Аналіз міжнародного досвіду дозволяє виділити загальні тенденції правового регулювання цього явища та визначити перспективи їх застосування в Україні.

У Сполучених Штатах Америки військовослужбовці підпорядковуються положенням Єдиного кодексу військової юстиції, що містить спеціальні норми, які регламентують відповідальність за недбалість. Зокрема, у ст. 92 цього Кодексу передбачено відповідальність за порушення наказів, регламентів і правил, що може включати неналежне виконання службових обов'язків. Покарання варіюється від дисциплінарних заходів до позбавлення волі залежно від наслідків правопорушення. Судові справи, пов'язані з недбалістю військовослужбовців, розглядаються військовими трибуналами, що забезпечує спеціалізований підхід до розгляду таких категорій справ. Особливістю американської моделі є можливість розгляду військових правопорушень у цивільних судах тоді, коли злочин стосується загальнокримінального законодавства.

У Великій Британії кримінальна відповідальність військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків передбачена положеннями Закону про Збройні сили. Відповідно до цього законо-

давчого акта, військова недбалість може каратися як дисциплінарними санкціями, так і кримінальним покаранням, якщо наслідки правопорушення є особливо тяжкими. Розгляд таких справ здійснюється військовими судами, однак у деяких випадках можливий їх розгляд у загальних судових інстанціях.

У Німеччині питання військової відповідальності не врегульоване окремим військовим кодексом, а підпадає під дію загального кримінального законодавства. Відповідальність за недбалість у військовій сфері регламентується нормами Кримінального кодексу, що містять положення щодо службових злочинів, які можуть бути застосовані до військовослужбовців.

Водночас у Німеччині діють дисциплінарні статuti, які передбачають покарання за порушення внутрішнього розпорядку та неналежне виконання військових обов'язків. Специфікою німецької системи є те, що більшість справ щодо службових порушень розглядаються в адміністративному порядку, а кримінальне переслідування застосовується лише в разі серйозних наслідків.

Французьке законодавство передбачає відповідальність військовослужбовців за недбалість відповідно до положень Кодексу військової юстиції. У цьому нормативному акті містяться спеціальні статті, що визначають порядок кримінального переслідування військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків, що призвело до серйозних наслідків. У Франції функціонують спеціальні військові суди, які здійснюють розгляд справ щодо військових злочинів, однак в деяких випадках можливе застосування загального кримінального законодавства.

Вивчення міжнародного досвіду дозволяє виявити загальні підходи до регулювання кримінальної відповідальності за військову недбалість, що можуть бути адаптовані до української правової системи. Зокрема, важливим аспектом є чітке розмежування між дисциплінарною та кримінальною відповідальністю, що дозволяє уникати надмірної криміналізації військових правопорушень.

Ще одним аспектом, який варто врахувати під час удосконалення законодавства України, є створення спеціалізованих

військових судів. У більшості розвинених країн справи щодо військової недбалості розглядаються судовими органами, що спеціалізуються на військових правопорушеннях. Це дозволяє суддям більш об'єктивно оцінювати дії військовослужбовців з урахуванням специфіки військової служби, що зменшує ризики неправильної кваліфікації діянь.

Нарешті, важливим напрямом удосконалення військового законодавства України є запровадження чітких критеріїв відповідальності за недбалість у військовій сфері. Досвід іноземних держав демонструє, що ефективне функціонування військової юстиції залежить від чіткого визначення об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, що дозволяє уникати неправомірних переслідувань військовослужбовців, які діяли у складних умовах, не маючи реальної можливості виконати наказ або зреагувати на загрозу. Застосування цих підходів може сприяти вдосконаленню національного законодавства у сфері військової юстиції та підвищенню ефективності правозастосування у справах про військову недбалість.

Беручи до уваги сучасні виклики, з якими стикається Україна в період

воєнного стану, імплементація міжнародних стандартів є необхідною для забезпечення балансу між підтриманням військової дисципліни та дотриманням прав військовослужбовців. Військово-психологічна експертиза є важливим інструментом оцінювання психоемоційного стану військовослужбовців, які вчинили військові правопорушення, зокрема службову недбалість.

В умовах військової служби, особливо під час бойових дій, психічний стан військовослужбовців може значно впливати на їхню здатність ухвалювати рішення та виконувати службові обов'язки.

У багатьох країнах НАТО та Європейського Союзу питання впливу психологічних чинників на поведінку військовослужбовців є предметом спеціалізованих досліджень і відіграє важливу роль у процесі військової юстиції. Військово-психологічна експертиза проводиться як частина судово-психологічного аналізу з метою оцінювання стану обвинуваченого під час учинення правопорушення, визначення його когнітивних можливостей і рівня усвідомлення своїх дій. Така експертиза дозволяє суду отримати об'єктивну інформацію щодо можливого

Рис. 2. Порівняння підходів до кримінальної відповідальності за військову недбалість у міжнародному праві

Створено автором на основі джерел [7–9].

впливу психоемоційного навантаження на ухвалення рішень військовослужбовцем.

Особливу складність у розслідуванні справ про службову недбалість становить необхідність розмежування між свідомим нехтуванням військовими обов'язками та ненавмисним порушенням наказів через психоемоційне перевантаження або бойовий стрес. В умовах інтенсивного бойового навантаження військовослужбовці можуть зазнавати значного психологічного тиску, що може спричиняти короткострокові або довгострокові порушення когнітивних функцій. Такі стани можуть позначитися на здатності об'єктивно оцінювати ризики, швидко ухвалювати рішення та відповідати на загрози.

Запровадження військово-психологічної експертизи у кримінальне судочинство дозволить значно підвищити якість доказової бази у справах про військову недбалість. Така експертиза може включати аналіз психічного стану обвинуваченого, оцінювання його здатності до критичного мислення під час виконання наказів, рівень стресостійкості й адаптації до бойових умов.

Наявні норми кримінального процесуального законодавства дозволяють проводити судово-психологічну експертизу в загальному порядку, однак відсутність спеціалізованих методик для оцінювання військовослужбовців, які перебувають у зоні бойових дій, значно ускладнює процес її проведення.

Важливим напрямом удосконалення українського законодавства є запрова-

дження нормативних положень, які регламентують порядок проведення військово-психологічних експертиз у справах про службову недбалість. Це передбачає розроблення спеціальних критеріїв оцінювання психічного стану військовослужбовців, підготовку відповідних експертів, а також створення механізмів інтеграції висновків експертизи в судовий процес.

З урахуванням сучасних реалій воєнного стану в Україні, доцільним є також вивчення досвіду інших держав щодо регулювання військово-психологічних експертиз. Наприклад, у США та Великій Британії такі експертизи проводяться у спеціалізованих військових судових інстанціях, що дозволяє більш точно враховувати специфіку військової служби та бойових умов.

Запровадження військово-психологічної експертизи в розслідуванні справ про військову недбалість сприятиме підвищенню об'єктивності судового розгляду, запобігатиме неправомірним засудженням військовослужбовців, які діяли під впливом бойового стресу, а також сприятиме розвитку більш ефективної системи військової юстиції в Україні.

Аналіз військово-психологічної експертизи як елементу судової практики у справах про військову недбалість демонструє її важливість для встановлення об'єктивних обставин учинення правопорушення та справедливого правосуддя. Умови бойових дій і високі психоемоційні навантаження можуть суттєво впливати на поведінку військовослужбовців, знижувати

Таблиця 2

Основні аспекти військово-психологічної експертизи

Категорія	Опис
Мета експертизи	Оцінювання психічного стану військовослужбовця
Мета експертизи	Визначення здатності до несення служби
Мета експертизи	Аналіз впливу стресових чинників
Основні критерії	Емоційна стійкість
Основні критерії	Рівень стресостійкості
Основні критерії	Когнітивні функції
Основні критерії	Мотивація та відповідальність
Методи дослідження	Психодіагностичні тести
Методи дослідження	Клінічні бесіди
Методи дослідження	Аналіз поведінки в екстремальних умовах
Роль у справах про службову недбалість	Визначення психологічних чинників недбалості
Роль у справах про службову недбалість	Аналіз впливу бойових умов на психічний стан
Роль у справах про службову недбалість	Оцінювання адекватності рішень військовослужбовця

Джерело: створено автором.

їхню здатність до раціонального ухвалення рішень, що може призводити до ненавмисного порушення службових обов'язків.

Запровадження військово-психологічної експертизи дозволяє оцінити психічний стан військовослужбовця на момент скоєння діяння, визначити його здатність до виконання наказів і адаптацію до стресових чинників.

Як зазначено в таблиці, основними аспектами експертизи є оцінювання психологічного стану військовослужбовця, аналіз впливу стресових чинників, визначення емоційної стійкості та загальної здатності до несення служби.

На законодавчому рівні необхідно передбачити нормативне закріплення військово-психологічної експертизи у кримінальному процесі, що дозволить забезпечити належний рівень її застосування під час досудового розслідування та судового розгляду справ. Важливим напрямом подальшого вдосконалення законодавства є створення методологічних основ для проведення експертиз, розроблення спеціальних критеріїв оцінювання психологічного стану військовослужбовців і визначення порядку застосування висновків експертизи у процесі ухвалення судових рішень.

Удосконалення судової практики у справах про військову недбалість з урахуванням результатів військово-психологічної експертизи сприятиме більш справедливому й об'єктивному розгляду таких справ, підвищенню ефективності правозастосування та зміцненню військової дисципліни.

Аналіз міжнародного досвіду, судової практики та законодавчих прогалин у сфері кримінальної відповідальності за військову недбалість в Україні свідчить про необхідність удосконалення нормативної бази та механізмів правозастосування. Зважаючи на сучасні виклики, зокрема збройний конфлікт, що триває, та зростання кількості військових правопорушень, доцільним є впровадження нових підходів до кваліфікації, розслідування та розгляду справ про військову недбалість.

Одним із ключових напрямів реформування є деталізація законодавчого регулювання військової недбалості у Кримінальному кодексі України.

Чинна редакція ст. 425 КК України, яка передбачає відповідальність за недбале ставлення до військової служби, має узагальнений характер і не містить чітких критеріїв розмежування дисциплінарних і кримінальних правопорушень.

Удосконалення законодавства має передбачати конкретизацію об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, установлення чітких критеріїв оцінювання вини та тяжкості наслідків.

Доцільним є також запровадження окремих норм, які враховували б вплив бойових умов на поведінку військовослужбовців.

У багатьох країнах НАТО існує практика врахування бойового стресу та психоемоційного стану військових під час ухвалення судових рішень у справах про військові правопорушення. З огляду на це в Україні варто розробити механізм юридичного оцінювання психоемоційних чинників, що можуть впливати на дії військовослужбовців у критичних ситуаціях.

Для покращення судової практики та підвищення ефективності правозастосування необхідно впровадити чіткі методичні рекомендації для слідчих, прокурорів і суддів щодо кваліфікації військової недбалості. Зокрема, мають бути визначені критерії оцінювання наміру, розмежування між ненавмисним порушенням службових обов'язків і умисною злочинною поведінкою. Практика розгляду таких справ потребує комплексного аналізу причинно-наслідкового зв'язку між діями військовослужбовця та завданою шкодою, а також об'єктивного встановлення ступеня відповідальності кожної особи, залученої до процесу ухвалення рішень у військовій сфері.

Запровадження військово-психологічної експертизи як обов'язкового етапу розслідування справ про військову недбалість є важливим кроком до справедливого й об'єктивного правосуддя. Така експертиза має оцінювати здатність військовослужбовця до ухвалення рішень у стресових умовах, його психологічний стан на момент учинення діяння та наявність чинників, які могли суттєво вплинути на його поведінку. У законодавстві необхідно передбачити спеціальну процедуру призначення таких експертиз, визначити компетентні органи, які мають їх проводити.

Важливим аспектом удосконалення кримінально-правового регулювання є оптимізація санкцій за військову недбалість.

Нині санкції за ст. 425 КК України передбачають широкий спектр покарань – від дисциплінарних стягнень до позбавлення волі.

Доцільним є чітке визначення критеріїв, за якими може бути застосоване покарання, а також запровадження альтернативних санкцій, зокрема пониження у військовому званні, тимчасове відсторонення від виконання службових обов'язків або направлення на спеціальні психологічні програми реабілітації.

Для підвищення ефективності досудового розслідування у справах про військову недбалість варто вдосконалити механізми збору доказової бази. У судовій практиці нерідко виникають труднощі з доведенням того, що дії військовослужбовця спричинили тяжкі наслідки саме через його недбалість, а не внаслідок об'єктивних обставин, які не залежать від нього. Упровадження детальних протоколів розслідування таких справ і використання сучасних методів аналізу доказів дозволить уникнути правових колізій і забезпечити неупередженість слідчих органів.

Актуальним залишається питання спеціалізованого навчання слідчих, прокурорів і суддів щодо розгляду військових справ. З огляду на складність таких правопорушень необхідно проводити підготовчі курси для представників правоохоронних органів і судової системи, які будуть відповідати за розгляд справ щодо військової недбалості. Запровадження таких програм підвищить рівень компетентності правозастосовних органів і сприятиме забезпеченню більш справедливості судочинства.

З огляду на міжнародний досвід, доцільно також розглянути можливість створення спеціалізованих військових судів, які розглядатимуть справи щодо військових злочинів, зокрема й недбалості.

Такий підхід дозволить здійснювати розгляд справ з урахуванням специфіки військової служби, що є важливим чинником для справедливого правосуддя.

Запровадження зазначених реформ сприятиме підвищенню ефективності кримінальної відповідальності за військову недбалість, забезпеченню справедливого

правосуддя у справах військовослужбовців і зміцненню військової дисципліни. Удосконалення законодавчої бази та правозастосовної практики має ґрунтуватися на міжнародних стандартах і сучасних підходах до військової юстиції, що забезпечить більш якісне та справедливе вирішення справ про військову недбалість.

Висновки. Аналіз кримінально-правової відповідальності за військову недбалість свідчить про необхідність удосконалення законодавчих механізмів, що регулюють це правопорушення, урахування психологічних аспектів у процесі правозастосування та запровадження міжнародних стандартів військової юстиції в Україні. Військова недбалість є одним із ключових чинників, що впливають на рівень боєздатності збройних сил, військову дисципліну та загальну ефективність військового управління. Її своєчасне виявлення та належне правове регулювання є важливими елементами гарантування безпеки військових операцій і дотримання прав військовослужбовців.

Чинне українське законодавство має низку прогалин, які ускладнюють процес кваліфікації військової недбалості, її розмежування з іншими військовими злочинами та встановлення ступеня вини військовослужбовців. Ст. 425 Кримінального кодексу України, яка регулює відповідальність за військову недбалість, має узагальнений характер і не містить чітких критеріїв оцінювання вини, що спричиняє труднощі у правозастосовній практиці. Відсутність чітких процедур і методологічних рекомендацій для слідчих, прокурорів і суддів призводить до неоднозначності судових рішень і можливих порушень прав військовослужбовців.

У країнах НАТО та Європейського Союзу кримінальна відповідальність за військову недбалість базується на чітких критеріях, які дозволяють розмежовувати дисциплінарні та кримінальні правопорушення, застосовувати спеціалізовані військові суди та враховувати психологічні чинники під час ухвалення рішень. У міжнародній практиці велика увага приділяється психоемоційному стану військовослужбовців у момент учинення правопорушення, що дозволяє оцінювати їхню здатність ухвалювати рішення у критичних ситуаціях.

Аналіз військової судової практики в Україні свідчить про необхідність запровадження військово-психологічної експертизи в розслідуванні справ про військову недбалість. Урахування психологічного стану військовослужбовця, рівня його стресового навантаження та здатності адекватно оцінювати ситуацію може значно вплинути на правильність кваліфікації його дій. У бойових умовах військові можуть діяти в умовах екстремального стресу, що впливає на їхню здатність виконувати накази й ухвалювати обґрунтовані рішення. Відсутність механізму оцінювання цих чинників може призводити до неправомірного засудження осіб, які фактично діяли в умовах значного психоемоційного навантаження.

Ефективність розгляду справ про військову недбалість залежить також від якості доказової бази, яка часто є не досить повною через відсутність стандартизованих методик збору доказів у таких провадженнях. Удосконалення кримінально-процесуального законодавства має передбачати розроблення чітких методичних рекомендацій для слідчих, прокурорів і суддів щодо збору, аналізу й оцінювання доказів у справах щодо військової недбалості. Запровадження спеціалізованих процедур дозволить уникнути судових помилок і підвищити рівень об'єктивності правозастосування.

Санкції за військову недбалість потребують перегляду з метою їхньої пропорційності до тяжкості правопорушення.

Доцільним є введення альтернативних заходів відповідальності, зокрема пониження у військовому званні, тимчасове відсторонення від служби, проходження спеціальних психологічних програм реабілітації. Такі заходи відповідатимуть між-

народним стандартам військової юстиції та сприятимуть ефективному функціонуванню системи військової дисципліни.

Удосконалення судової практики щодо військової недбалості має також передбачати спеціалізовану підготовку суддів, прокурорів і слідчих, які працюють із військовими справами. Наявність специфічних знань щодо особливостей військової служби, бойових умов і психологічних аспектів поведінки військовослужбовців сприятиме підвищенню рівня компетентності судових органів і забезпеченню справедливого розгляду таких справ.

Оцінювання перспектив правового регулювання військової відповідальності за військову недбалість в Україні вказує на необхідність запровадження військових судів, які спеціалізуватимуться на розгляді військових правопорушень. Досвід багатьох розвинених країн свідчить про ефективність такого підходу, оскільки військові суди враховують специфіку служби та бойових умов під час ухвалення рішень. Запровадження такої системи дозволило б забезпечити більш справедливе судочинство й оптимізувати розгляд військових проваджень.

Зміни у кримінальному законодавстві України, спрямовані на вдосконалення правового регулювання військової недбалості, дозволять підвищити ефективність військової юстиції, забезпечити належний рівень захисту прав військовослужбовців і сприятимуть зміцненню військової дисципліни. Урахування міжнародного досвіду й адаптація найкращих практик у сфері військового правосуддя дозволять Україні створити більш ефективну систему кримінальної відповідальності за військову недбалість, що відповідатиме сучасним викликам і міжнародним стандартам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про правовий режим майна у Збройних силах України : Закон України. URL: <https://www.spfu.gov.ua/ua/documents/3348.html> (дата звернення: 25.02.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 25.02.2025).
3. Іванов О. Втрата військового майна: чи несуть відповідальність військовослужбовці і за що саме? URL: <https://pravo-ua.com/crime/vtrata-vijskovogo-majna> (дата звернення: 25.02.2025).
4. US Military Tribunals and Court-Martial System. URL: <https://www.militaryjustice.us/> (дата звернення: 25.02.2025).

5. Пашкіна А. Спеціалізовані військові суди: аналіз можливостей впровадження в Україні. URL: https://www.pryncyp.com/wp-content/uploads/2023/12/prynczyp_yurydychnyj-analiz_online.pdf (дата звернення: 25.02.2025).

6. Про затвердження Положення про військове господарство ЗСУ : наказ Міністерства оборони України № 300 від 16.07.1997 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/181739___774048 (дата звернення: 25.02.2025).

7. Гаценюк Д. Оновлення законодавства у сфері військового майна: міжнародний досвід. URL: https://www.pryncyp.com/wp-content/uploads/2023/12/prynczyp_yurydychnyj-analiz_online.pdf (дата звернення: 25.02.2025).

8. Montreux Document on Private Military and Security Companies. URL: https://www.montreuxdocument.org/pdf/Legislative-Guidance-Toolkit_uk.pdf (дата звернення: 25.02.2025).

9. Аналіз судової практики Верховного Суду щодо військових правопорушень. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf (дата звернення: 25.02.2025).

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА НАСТАВНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Назар Софія Михайлівна,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню поняття та правової природи наставництва у правовій системі України. Виокремлено декілька тлумачень поняття наставництва, як: 1) діяльності щодо надання допомоги та підтримки дітям, що перебувають в інституційних закладах виховання; 2) процесу, у рамках якого відбувається передання досвіду та знань від більш досвідченої особи до менш досвідченої, орієнтоване на освітні чи професійні досягнення; 3) відносин більш досвідченої особи з менш досвідченою щодо набуття останньою знань і навичок; 4) форми соціальної та психологічної адаптації дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання, до самостійного життя. Незважаючи на відсутність у Сімейному кодексі України норм, присвячених регулюванню наставницьких правовідносин, останні умовно можна віднести до предмета сімейно-правового регулювання через те, що вони знаходять свою динаміку в рамках інституційної форми влаштування дітей, яка є елементом предмета правового регулювання сімейного права. Водночас зроблено висновок про неможливість наділення правовідносин щодо наставництва сімейно-правовим характером, виходячи, зокрема, зі: а) специфіки суб'єктного складу досліджуваних правовідносин, якими є центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, наставник і адміністрація закладу, у якому проживає дитина; б) підстави їх виникнення, якою є юридичний склад, що завершується укладенням договору про наставництво; в) змісту, яким є права й обов'язки учасників правовідносин щодо наставництва, пов'язані зі здійсненням наставником діяльності щодо надання дитині, що перебуває в інституційному закладі виховання, соціально-психологічної підтримки та допомоги, не пов'язаних із вихованням її в сімейному оточенні.

Ключові слова: наставництво, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, заклади інституційного виховання, сімейно-правове регулювання, сімейно-правові відносини, квазісімейні правовідносини.

Nazar Sofia. The concept and legal nature of mentoring in the national legal system

The article is devoted to the study of the concept and legal nature of mentoring in the legal system of Ukraine. In particular, the author distinguishes several understandings of the concept of mentoring, in particular: 1) as an activity aimed at providing assistance and support to children in institutional care facilities; 2) as a process whereby experience and knowledge are transferred from a more experienced person to a less experienced person, and this process is focused on certain educational or professional achievements; 3) as a relationship between a more experienced person and a less experienced person regarding the latter's acquisition of knowledge and skills; 4) as a form of social and psychological adaptation of children in institutional care facilities to independent living. Despite the absence of provisions in the Family Code of Ukraine on the regulation of mentoring legal relations, the latter can be conditionally attributed to the subject matter of family law regulation due to the fact that they find their dynamics within the institutional form of child placement, which is an integral element of the subject matter of legal regulation of family law. At the same time, the author concludes that it is impossible to give the legal relationship of mentoring a family law nature, based, in particular, on a) the specifics of the subject composition

of the legal relations under study, namely, the center of social services for families, children and youth at the child's place of residence, the mentor and the administration of the institution where the child lives; b) the grounds for their occurrence, namely, the legal composition which ends with the conclusion of a mentoring agreement; c) the content of the rights and obligations of the participants to the legal relationship on mentoring related to the mentor's activities aimed at providing a child in an institutionalized care facility with social and psychological support and assistance not related to his/her upbringing in a family environment.

Key words: *mentoring, orphan, child deprived of parental care, institutionalized care facilities, family law regulation, family law relations, quasi-family law relations.*

Закріплення у вітчизняній правовій системі поняття наставництва, а також створення механізму правового регулювання відносин, що ним опосередковуються, стали закономірним результатом багаторічного розвитку та становлення наставництва в Україні як особливої форми підтримки дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання. Проте варто зауважити, що з-поміж цілої низки передумов закріплення наставництва в українському законодавстві, пов'язаних з реалізацією нашою державою євроінтеграційних прагнень і виконанням міжнародних зобов'язань, найбільш актуальною та проблемною з позицій реформування вітчизняної системи піклування про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є передумова, пов'язана із критично високим рівнем їх інституційного виховання та значною кількістю закладів інтернатного типу, які на сьомому році реалізації Національної стратегії реформування системи інституційного догляду все ще продовжують своє активне функціонування.

Зважаючи на те, що станом на 1 січня 2024 р. в закладах, які здійснюють інституційний догляд і виховання, перебували 21 345 дітей, із яких абсолютна більшість не мають статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, та не можуть бути усиновлені чи влаштовані до однієї з форм сімейного виховання, швидка трансформація інституційної системи виховання не вбачається можливою. Саме тому неабиякої актуальності нині набуває потреба в ужитті заходів, спрямованих на всебічну індивідуальну підтримку вихованців інституційних закладів для дітей, надання їм допомоги в підготовці до самостійного життя, чільне місце серед яких відводиться заходам, пов'язаним із розвитком наставництва в Україні. Так, згідно з Національним планом заходів на 2024–2026 рр. з реаліза-

ції Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 рр., з метою забезпечення вихованцям закладів можливості будувати соціальні відносини, які дозволяють їм успішно інтегруватися в життя своїх територіальних громад, заплановано проведення інформаційної кампанії серед населення для популяризації інституту наставництва та виявлення потенційних наставників для дітей і осіб до 23 років, які виховуються в інтернатах. Навіть більше, пропонується внесення змін до законодавства щодо розширення сфери застосування наставництва не лише для дітей в інституційних закладах, а для дітей, які отримують і альтернативний догляд і виховання в сімейних формах виховання [1]. Тож, констатуючи загальну тенденцію до подальшого розвитку відносин щодо наставництва в нашій державі, необхідним є встановлення юридичної природи цього поняття.

Згідно з абз. 23 ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» наставництво – це добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині, яка проживає в закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальній підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя [2]. Водночас для більш комплексного та повного розуміння досліджуваної категорії доцільно здійснити аналіз інших дефініцій наставництва, що пропонуються у тлумачній та науковій літературі. Так, наприклад, Кембриджський словник трактує наставництво як дію або процес допомоги та надання порад молодшій або менш досвідченій особі, особливо на роботі або у школі [3]. Зна-

ходимо в науковій літературі й точку, за якою наставництво сприймається як процес навчання, у якому будуються корисні особисті та взаємні стосунки, зосереджені на досягненнях, для яких емоційна підтримка є ключовим елементом. У рамках відносин наставництва підопічні розвиваються та навчаються через розмови з більш досвідченими наставниками, які діляться знаннями та навичками, що можуть бути використані в їх мисленні та практиці [4]. З позицій педагогіки Т. Розвадовська пропонує під наставництвом розуміти відносини між більш досвідченою людиною і менш досвідченою, у яких більш досвідчена передає свої знання, як професійні, так і знання особистого характеру, які стосуються особистісного розвитку та набуття соціальних компетенцій [5, с. 142], тоді як у сімейно-правовому контексті Ю. Удовенко, Т. Мельничук і Ю. Горбанюк трактують наставництво як процес, коли одна людина пропонує допомогу, підтримку або особисту пораду для навчання, розвитку іншої людини, яка в даному разі є дитиною-сиротою [6]. На думку ж В. Борисової, наставництво є однією з форм соціальної та психологічної адаптації дітей, влаштованих до медичних, навчальних, виховних закладів, інших закладів і установ, у яких проживають діти, позбавлені батьківського піклування, до самостійного життя [7, с. 20].

Отже, можемо виокремити декілька тлумачень поняття наставництва, зокрема: 1) як діяльності щодо надання допомоги та підтримки дітям, що перебувають в інституційних закладах виховання; 2) як процесу, у рамках якого відбувається передання досвіду та знань від більш досвідченої особи до менш досвідченої, орієнтоване на освітні чи професійні досягнення; 3) як відносин більш досвідченої особи з менш досвідченою щодо набуття останньою знань і навичок; 4) як форми соціальної та психологічної адаптації дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання, до самостійного життя. На наш погляд, було б хибним віддавати перевагу одній із сутностей наставництва над іншими з тих причин, що кожна з них, маючи у своїй основі важливі педагогічні, юридичні, психологічні та соціальні аспекти, відображає комплекс

сність категорії наставництва в сучасній правовій державі. Зазначене підтверджується положеннями ч. 1 ст. 17–1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», згідно з якими наставництво здійснюється в найкращих інтересах дитини, яка проживає в закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, зокрема, щодо: 1) визначення та розвитку здібностей дитини, реалізації її інтересів у професійному самовизначенні; 2) надання дитині доступної інформації про її права й обов'язки; 3) формування в дитини практичних навичок, спрямованих на адаптацію її до самостійного життя тощо [2]. З огляду на наведене законодавче положення, що відображає спрямованість наставництва на надання соціальних послуг, а також беручи до уваги той факт, що наставництво в Україні спочатку виникло та розвивалось саме як соціальне явище, лише згодом трансформувалось у правовий інститут, безсумнівною є потреба в дослідженні наставництва не лише крізь призму вітчизняного правового регулювання, а й з урахуванням його комплексної соціально-педагогічної природи, яка, власне, і визначає його сутність і функціональне призначення в суспільстві.

Наставництво як форма соціальної підтримки дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання, виникло в Україні ще у 2009 р. в рамках діяльності благодійної організації «Одна Надія», тобто за декілька років до надання досліджуваним відносинам правової впорядкованості. Водночас було б хибним стверджувати, що наставництво до введення цієї категорії у площину вітчизняного законодавства було позбавлене правового підґрунтя через закріплення в ч. 3 ст. 52 Конституції України норми про те, що «держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» [8], яку, безумовно, варто сприймати основною правовою передумовою для можливості здійснення діяльності щодо наставництва над дітьми. Згідно з п. 2 ст. 1 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» благодійна діяль-

ність – це добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара. Однією зі сфер благодійної діяльності, згідно з п. 6 ч. 2 ст. 3 Закону, є сфера соціального захисту, соціального забезпечення, соціальних послуг і подолання бідності [9], що, серед іншого, акумулює в собі діяльність щодо підтримки сиріт із боку громад. Окрім того, на наш погляд, важливими регуляторами відносин щодо наставництва до закріплення цього різновиду соціальної підтримки вихованців інтернатних закладів у нормах вітчизняного законодавства були й соціальні норми, в основі дотримання яких лежить позитивна відповідальність членів суспільства. У цьому контексті слушним є твердження В. Труби про те, що «позитивна відповідальність тісно пов'язана із соціальною активністю особи, яка формується на основі вимогливості особистості, що викладена в соціальних нормах. Соціальна норма щодо цього є свободою, яка своїми вимогами зв'язує соціального суб'єкта і водночас обмежує його поведінку» [10, с. 124]. Тобто, як убачається із зазначеного, до наділення відносин щодо наставництва спеціальним механізмом правового регулювання вони упорядковувались опосередковано: з одного боку, нормами, присвяченими здійсненню благодійництва у сфері піклування про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а з іншого – відповідними соціальними та моральними нормами, в основі яких – багаторічна усталена практика піклування про дітей, що виховуються в інтернатних закладах, як найбільш соціально вразливу та незахищену верству населення, здійснювана громадськістю на добровільних засадах.

Актуалізація в Україні питань, пов'язаних із необхідністю проведення деінституціоналізації виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на тлі найвищого в Європі рівня інституційного виховання суттєво активізувала діяльність благодійних організацій і волонтерів у частині організації та здійснення ними практики наставництва над дітьми

з метою надання їм додаткової соціальної підтримки з боку громади. Зазначене, зрештою, стало поштовхом для розроблення та законодавчого закріплення механізму правового регулювання досліджуваних відносин, спрямованих на надання їм юридичної упорядкованості. Норми щодо провадження наставництва над вихованцями інституційних закладів були закріплені не в положеннях Сімейного кодексу (далі – СК) України, а в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», що загалом не дивно, виходячи із закріплених у ст. 1 СК України завдань СК України, якими є визначення засад шлюбу, особистих немайнових і майнових прав і обов'язків подружжя, підстав для виникнення, змісту особистих немайнових і майнових прав і обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів і усиновлених, інших членів сім'ї та родичів [11]. Водночас той факт, що правовідносини щодо наставництва безпосередньо не упорядковані нормами СК України, не впливає на можливість умовного віднесення їх до предмета правового регулювання сімейного права загалом, виходячи з того, що:

1) відносини щодо влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становлять один із найважливіших інститутів сімейного права [12, с. 7];

2) попри декларування на рівні СК України пріоритету сімейного виховання, улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні передбачає не лише сімейну та квазісімейну форми, а й інтернатну (інституційну) [13, с. 123], у рамках якої і здійснюється наставництво;

3) Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» є спеціальним нормативно-правовим актом, що визначає «правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства» [2]. Через те, що охорона дитинства є самостійним елементом системи державної охорони сім'ї, зазначе-

ний Закон варто сприймати як повноцінне джерело сімейного права України;

4) норми СК України становлять юридичне підґрунтя для розроблення та закріплення спеціального правового регулювання відносин щодо наставництва, зокрема й у частині окреслення кола осіб, які не можуть бути наставниками (п. п. 2, 6 Положення про наставництво) [14].

Отже, виходячи із зазначеного, на наш погляд, є достатні підстави для можливості сприйняття правовідносин щодо наставництва, що знаходять свою динаміку в рамках інституційної форми влаштування дітей, елементом предмета правового регулювання сімейного права. Водночас у цьому контексті особливої актуальності набуває питання про достатність підстав для їх кваліфікації як сімейно-правових. У доктрині сімейного права склалось чимало позицій щодо розуміння поняття сімейних правовідносин. Так, на переконання В. Чернеги, сімейними правовідносинами є зумовлені створенням сім'ї відносини, що входять до предмета сімейно-правового регулювання, коло поймає учасників яких визнається носіями суб'єктивних сімейних прав і обов'язків, що встановлюються актами законодавства, договорами, домовленостями, а в деяких випадках також правовими звичаями (звичаєм національної меншини, місцевим звичаєм) [15, с. 36]. Натомість, на переконання І. Жилінкової, сімейними правовідносинами є особисті немайнові та майнові відносини, які впливають зі шлюбу, споріднення, усиновлення, опіки та піклування, прийняття дитини в сім'ю для виховання та з інших підстав, які не заборонені законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства і базуються на рівності та майновій самостійності їх учасників [16, с. 23].

Отже, на підставі аналізу вищезазначених доктринальних підходів до розуміння сімейних правовідносин можемо підсумувати, що по своїй сутності сімейно-правові відносини є правовим зв'язком між суб'єктами з підстав шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства, змістом яких є особисті немайнові та майнові права й обов'язки у сфері сімейного життя.

Якщо розглянути наставництво крізь призму сутнісних ознак сімейно-правових відносин, цілком очевидним є висновок про неможливість наділення їх сімейно-правовим характером, виходячи, зокрема, зі: а) специфіки суб'єктного складу досліджуваних правовідносин, якими є центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, наставник і адміністрація закладу, у якому проживає дитина; б) підстави їх виникнення, якою є юридичний склад, що завершується укладенням договору про наставництво; в) змісту, яким є права й обов'язки учасників правовідносин щодо наставництва, пов'язані зі здійсненням наставником діяльності щодо надання дитині, що перебуває в інституційному закладі виховання, соціально-психологічної підтримки та допомоги, не пов'язаних із вихованням її в сімейному оточенні.

Так само в контексті встановлення правової природи відносин щодо наставництва важливим є встановлення можливості кваліфікації їх як квазісімейних, тобто таких, які «деякою мірою можуть опосередковувати відносини сімейно-правові. За своїм змістом такі сімейні відносини є не правовими, а соціальними, такими, що зумовлюють соціальну спорідненість між особами» [10, с. 178]. У юридичній літературі зазначається, що квазісімейні правовідносини «охоплюють прийомну сім'ю, патронат і дитячий будинок сімейного типу. Зазначені види квазісімейної форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейної форми наближає те, що діти передаються на виховання особам (прийомним батькам, патронатним вихователям), які до досягнення дітьми повноліття спільно з ними проживають і ведуть спільне господарство, виховують їх. Однак, на відміну від правовідносин, що складаються в сім'ї тільки за участю фізичних осіб, у разі влаштування дітей до прийомних сімей, до дитячих будинків сімейного типу чи під патронат складаються своєрідні тристоронні правовідносини, суб'єктами яких є ще й держава в особі органу опіки та піклування, що бере на себе обов'язок з утримання переданих на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [17, с. 371].

Як убачається, суттєва різниця між наставництвом і квазісімейними формами виховання простежується у змісті діяльності, покладеної в основу розуміння цих понять: у першому випадку йдеться про індивідуальну соціальну підтримку вихованців інтернатних закладів і надання їм допомоги в підготовці до самостійного життя, тоді як квазісімейні форми влаштування дітей, що залишились без батьків, орієнтовані на забезпечення дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, тривалого чи тимчасового виховання за зразком сімейного, що, на відміну від наставництва, передбачає спільне проживання дитини й осіб, які взяли на себе обов'язки щодо її виховання.

Отже, із зазначеного робимо висновок про одну з важливих особливостей правової природи відносин щодо наставництва, яка полягає в тому, що, з одного

боку, досліджувані правовідносини можна умовно віднести до предмета правового регулювання сімейного права, а з іншого – по своїй суті вони позбавлені найбільш сутнісних рис, властивих сімейним правовідносинам, як-от відносна стабільність і довготривалість, наявність специфічного зв'язку між суб'єктами, заснованого на шлюбі, кровному чи соціальному спорідненні тощо, наділення їх сімейними правами й обов'язками. Правовідносини щодо наставництва, будучи акумульованими до предмета правового регулювання сімейного права, виходять за межі сімейних і кваліфікуються як особливі соціальні правовідносини, що розвиваються в рамках інституційної форми піклування про дітей і мають на меті сприяння успішній адаптації вихованця закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 рр. : проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/892/> (дата звернення: 23.02.2025).
2. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України № 2342–IV від 13.01.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
3. Definition of mentoring from the Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. Cambridge University Press. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mentoring> (дата звернення: 23.02.2025).
4. Wong A., Premkumar K. An Introduction to Mentoring Principles, Processes, and Strategies for Facilitating Mentoring Relationships at a Distance AT Wong. *MedEdPORTAL Publications*. 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/228603950_An_Introduction_to_Mentoring_Principles_Processes_and_Strategies_for_Facilitating_Mentoring_Relationships_at_a_Distance_AT_Wong (дата звернення: 23.02.2025).
5. Розвадовська Т. Наставництво як педагогічний феномен. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24 (2). С. 142.
6. Udovenko I., Melnychuk T., Gorbaniuk J. Mentoring as an individual form of preparing orphans for independent living in Ukraine. *Current Problems of Psychiatry*. 2021. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728387/1/Mentoring%20as%20an%20individual%20form%20of%20preparing%20orphans%20for%20independent.pdf> (дата звернення: 23.02.2025).
7. Борисова В. Наставництво – одна з форм соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII Науково-практичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова, Харків, 22.02.2019 р. Харків : Право, 2019. С. 20.
8. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України № 5073–VI від 05.07.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252.

10. Труба В. Класифікація сімейних правовідносин : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. С. 178.
11. Сімейний кодекс України : Закон № 2947-III від 10.01.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № № 21–22. Ст. 135.
12. Кобзева Т., Шапіро В. Сімейне право України : навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2015. С. 7.
13. Кройтор В. Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 123.
14. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною : постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 р. № 465. URL: [https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/465-2017-%D0%BF#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text) (дата звернення: 23.02.2025).
15. Чернега В. Механізм правового регулювання сімейних відносин : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ ; Хмельницький, 2022. С. 36.
16. Сімейне право України : підручник / Л. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Борисової, І. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком-Інтер, 2009. С. 23.
17. Сімейне право : підручник / за заг. ред. В. Кройтора, В. Євко; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 371.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.26>

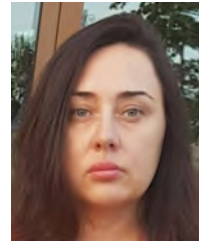
КОМПЕТЕНЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Пай Інна Іванівна,

orcid.org/0009-0000-1512-4346

аспірантка кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено розкриттю теоретичних і практичних проблем розмежування компетенції окремих суб'єктів запобігання корупційним ризикам у здійсненні митних процедур у межах його адміністративно-правового забезпечення. З'ясовано та проаналізовано зміст категорії «суб'єкт права», а також термінів «компетенція органу державної влади», «компетенція» та «повноваження». Доведено, що митні процедури – це правозастосовна діяльність митних органів і їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їхніх повноважень під час переміщення конкретного товару через митний кордон визначеним способом у межах вибраного декларантом митного режиму (як фізичними, так і юридичними особами) з дотриманням сукупності митних формальностей. Запропоновано авторське визначення юридичної конструкції – «компетенція суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур». Підтримано наукову позицію, що компетенція суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур є складовою частиною їхнього адміністративно-правового статусу, визначає їхнє місце та роль у системі антикорупційних органів у митній сфері, може бути визначена як сукупність нормативно визначених цілей і завдань, яка необхідна для виконання державно-владних повноважень у цій царині, а «повноваження» вказують на те, які правові можливості має суб'єкт запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур для вирішення визначених компетенцією завдань. До основних складових частин компетенції суб'єктів запобігання корупційним ризикам у здійсненні митних процедур доцільно віднести сукупність і обсяг їхніх прав і обов'язків, завдання, функції, призначення, відповідальність тощо. Розглянуто повноваження таких суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур загальної компетенції, як Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, окремих суб'єктів спеціальної компетенції, зокрема Національного агентства запобігання корупції, Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Державної митної служби України тощо.

Ключові слова: запобігання корупції, запобігання корупційним ризикам, службові особи, митні органи, суб'єкти, повноваження, компетенція, митні процедури, митний контроль, митне оформлення, державна служба, адміністративно-правове забезпечення.

Pai Inna. Competence of entities to prevent corruption risks during customs procedures: administrative and legal aspect

The article is devoted to the disclosure of theoretical and practical problems of delineating the competence of individual subjects to prevent corruption risks in the implementation of customs procedures within the limits of its administrative and legal support. The content of the categories "subject of law", as well as the terms "competence of the state authority", "competence" and "authority" have been clarified and analyzed. It was established that customs procedures are law enforcement activities of customs authorities and their officials, aimed at the implementation of their powers during the movement of specific goods across the customs border in a certain way within the limits of the customs regime chosen by the declarant (both natural and legal entities), with compliance with a certain set of customs formalities. The author's definition of the legal

construction "competency of entities to prevent corruption risks in the implementation of customs procedures" is proposed. The scientific position is supported that the competence of subjects to prevent corruption risks in the implementation of customs procedures is a component of their administrative and legal status, determines their place and role in the system of anti-corruption bodies in the customs sphere and can be defined as a set of normatively defined goals and tasks, which is necessary for their performance of state powers in this area, and "powers" indicate what legal capabilities the subject of corruption risk prevention has when carrying out customs procedures to solve the tasks defined by the competence. The powers of such entities for preventing corruption risks when implementing customs procedures of general competence as the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the President of Ukraine, and individual entities of special competence, in particular the National Agency for the Prevention of Corruption, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, the State Customs Service of Ukraine, etc., are considered.

Key words: prevention of corruption, prevention of corruption risks, officials, customs authorities, subjects, powers, competence, customs procedures, customs control, customs clearance, public service, administrative and legal support.

Укладанням Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС у 2014 р. Україна взяла на себе низку зобов'язань у контексті запобігання корупції, до основних принципів, з метою посилення відносин між сторонами, віднесено боротьбу з корупцією як у приватному, так і в державному секторі [1], у митній сфері також. Однак станом на початок 2023 р. Україна посідає 104 місце зі 180 країн у списку Corruption Perceptions Index (CPI) за рівнем сприйняття корупції. Окрім того, в умовах набуття Україною в червні 2022 р. статусу кандидата у члени ЄС та подальшого шляху отримання повноцінного членства в Європейському співтоваристві, а також визнання України на початку жовтня 2022 р. потенційним членом Організації економічного співробітництва та розвитку на перший план виносяться питання вдосконалення антикорупційної політики запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. Це пов'язано з тим, що ефективно управління корупційними ризиками під час здійснення митних процедур є запобіжником виникнення корупції в діяльності посадових осіб митних органів.

Підкреслює актуальність вибраної теми те, що згідно із приписами ст. 5 Конвенції проти корупції 2003 р. передбачено, що держави-учасниці зобов'язані формувати та реалізовувати ефективну політику проти корупції з метою забезпечення належного управління державним майном, чесності та невідкупності, прозорості та відповідальності, участі суспільства в запобіганні корупції. Приписи Анти-

корупційної програми Держмитслужби України на 2021–2022 рр. визначають потребу в конкретних кроках запобігання, зменшення кількості випадків порушень норм законодавства посадовими особами митних органів, таку потребу й передбачають положення Антикорупційної програми Державної митної служби України на 2023–2025 рр., яка затверджена наказом Держмитслужби України від 31 травня 2023 р. Отже, у системі протидії корупції в діяльності посадових осіб митних органів основоположними є виявлення і мінімізація корупційних ризиків під час здійснення митних процедур, умов і причин, що супроводжують їх виникнення. Особливе значення має компетенція суб'єктів у цій царині. Вищенаведене вказує на актуальність вибраної теми.

Метою статті є з'ясування змісту компетенції суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур у межах його адміністративно-правового забезпечення.

Дослідження проблематики запобігання корупції в діяльності митних органів у своїх працях проводили такі науковці, як Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. Ю. Бусол, А. Д. Войцешук, Є. В. Додін, Ю. М. Дьомін, О. М. Шевчук та інші. Так, А. І. Карашенко досліджував захист прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції в митних органах України (2019 р.), Ю. В. Коваленко розкрив специфіку адміністративно-правових засобів протидії корупції в органах державної митної служби України (2011 р.), Л. І. Аркуша вивчала окремі аспекти проявів корупції

в митних органах, О. І. Добровольський звернув увагу на специфіку протидії корупції в органах Державної фіскальної служби України (2015 р.) тощо. Проблемні питання здійснення митних процедур і запобігання митним правопорушенням в митному праві досліджували багато вчених, зокрема: Є. В. Додін, С. І. Денисенко, О. М. Шевчук і В. В. Зуй [2], інші. Однак питання з'ясування структури компетенції суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур не були досить досліджені в наукових працях. Зазначимо, що приписи Закону України «Про запобігання корупції» [3] передбачають обов'язкове застосування заходів і способів, механізмів запобігання корупційних ризиків у діяльності державних органів посадовими особами. Такі положення Закону охоплюють запобігання корупційних ризиків під час здійснення митних процедур, особливе значення в цьому правовому механізмі відіграє компетенція уповноважених суб'єктів. Потрібно також зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції віднесено органи прокуратури, Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) [4], однак у доктрині митного права немає єдиного переліку та класифікації суб'єктів запобігання корупції.

Стосовно категорій «суб'єкт» і «суб'єкт права». На думку В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, специфікою суб'єкта права є те, що ним виступає передусім держава загалом, яка в управлінському процесі представлена системою спеціальних, зазвичай державних, органів [5, с. 17]. Так, у словнику іншомовних слів категорію «суб'єкт» визначають як особу або організацію, що має певні права й обов'язки [6, с. 532]. А словник юридичних термінів термін «суб'єкт» визначає як особу, як фізичну, так і юридичну, поведінка якої регулюється нормами права. Але така поведінка може бути реалізована за наявності в неї ознак правоздатності та дієздатності [7, с. 108]. Отже, суб'єкт права – це особа, фізична або юридична

(приватна особа), що наділена визначеними правами й обов'язками в публічних правовідносинах.

Для визначення їхньої компетенції як складника адміністративно-правового статусу, спочатку розкриємо зміст категорій «корупційний ризик» і «митні процедури». У наказі НАЗК від 28 грудня 2021 р. № 830/21 передбачено термін «корупційний ризик» як імовірність учинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно впливає на діяльність організації [7]. Зокрема, у Митному кодексі (далі – МК) України визначено термін «митна процедура» так: зумовлені метою переміщення товарів через митний кордон України сукупність митних формальностей і порядок їх виконання (п. 21 ч. 1 ст. 4 МК України); митні формальності – це сукупність дій, що підлягають виконанню відповідними особами та митними органами з метою дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи (п. 29 ч. 1 ст. 4 МК України) [8]. Беручи до уваги наукові підходи до дефініції «митні процедури» [9, с. 18; 10, с. 61; 11, с. 68], на нашу думку, митна процедура – це правозастосовна діяльність митних органів і їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їхніх повноважень під час переміщення конкретного товару через митний кордон визначеним способом у межах вибраного декларантом митного режиму (як фізичними, так і юридичними особами), з дотриманням визначеної сукупності митних формальностей.

Стосовно змісту компетенції суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, на думку Ю. П. Битяка, компетенція органу державної влади – це його владні повноваження, той чи інший обсяг державної діяльності, покладений на цей орган, або коло передбачених правовим актом питань, які має вирішувати цей орган, сукупність його функцій і повноважень щодо всіх установлених для нього законодавством предметів відання [12, с. 76]. В. Б. Авер'янов зазначав, що за своєю природою компетенція органів виконавчої влади – це юридичне відображення (опосередкування) покладених на них функцій у спеціальних, так званих компетенційних (або статусних) нормативно-правових актах,

шляхом закріплення цілей, завдань і необхідних для їх реалізації комплексу прав і обов'язків, тобто державно-владних повноважень [13, с. 25].

Д. В. Приймаченко вважає, що компетенція митних органів – це сукупність нормативно визначених цілей і завдань, а також необхідних для їх виконання державно-владних повноважень митних органів. На думку автора, держава надає митним органам деякий обсяг повноважень для реалізації покладених на них функцій і вирішення поставлених перед ними завдань. Такі повноваження митних органів являють собою комплекс прав і обов'язків, спеціальних прав, щодо керування об'єктів і обов'язків перед особою, суспільством та державою [14, с. 129]. Інші автори визначають категорію компетенції митних органів у сфері протидії корупції як складової частини митної безпеки [15, с. 317].

У юридичній літературі вказується на потребу розмежування компетенції органу та його повноважень у публічних відносинах, яке на практиці є складним завданням. Більшість науковців вважають, що повноваження – це сукупність прав і обов'язків суб'єкта, закріплених у чинному національному законодавстві [16, с. 147]. У юридичній енциклопедії поняття «повноваження» визначено як сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними в установленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій, а основними формами реалізації повноважень державними органами є ухвалення ними нормативно-правових актів (розпоряджень, наказів, інструкцій тощо), а посадовими особами – здійснення організаційно-розпорядчих дій [17, с. 189]. Д. В. Приймаченко зазначає, що владні повноваження митних органів є тим ключовим елементом, який визначає їхню компетенцію. Поняття «повноваження» вказує на те, які правові можливості має митний орган для вирішення окреслених компетенцією завдань [14, с. 129]. Отже, компетенція суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, як складник адміністративно-правового статусу, – це сукупність владних повноважень (прав

і обов'язків), наданих антикорупційним законодавством таким суб'єктам і закріплена за ними з метою виконання відповідних завдань і функцій, їхні предмети відання, а також адміністративна відповідальність за неналежне виконання повноважень або їх перевищення.

Розглянемо розмежування компетенції окремих суб'єктів, що запобігають корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. До групи загальної компетенції суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур варто віднести: Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Президента України. Спочатку зупинимось на компетенції Президента України з досліджуваних питань. У ч. 1 ст. 102 Конституції України встановлено, що Президент України є главою держави і виступає від її імені [18]. Основний закон країни не відносить главу держави до жодної з гілок влади, однак компетенція Президента України охоплює всі сфери суспільного й державного життя, зокрема запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. При Президентові України функціонує Національна рада з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президентові України, одним із завдань якої є здійснення системного аналізу стану запобігання та протидії корупції в Україні, ефективності реалізації антикорупційної стратегії, заходів, що вживаються для запобігання та протидії корупції [19]. Окрім того, Указом Президента України «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 рр.» № 1001/2011 від 21 жовтня 2011 р. затверджено стратегію, а Указом «Про утворення Національного антикорупційного бюро України» від 16 квітня 2015 р. № 217 створено НАБУ.

Розкриємо компетенцію Верховної Ради України (далі – ВР України) з питань запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. Згідно з Конституцією України єдиним органом законодавчої влади в нашій державі є парламент [18], тобто ВР України, до її повноважень належить ухвалення законів. Відповідно до п. п. 12 і 22 ч. 1 ст. 92 Конституції виключно законами України визначаються: організація і діяльність органів виконавчої влади; засади право-

вої відповідальності, зумовлені, зокрема, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, види відповідальності стосовно них. ВР України щодо питань запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур ухвалені такі закони: «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII, який передбачає обов’язок державних органів здійснювати заходи із запобігання корупційним ризикам, зокрема й у митних органах; «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 рр.», «Про Національне антикорупційне бюро України», Митний кодекс України.

Окрім вказаних, ВР України на виконання повноважень у даній сфері вступає у відносини з іншими уповноваженими суб’єктами запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. НАЗК відповідальне перед Верховною Радою України (ч. 2 ст. 4) [20]. ВР України провадить свою діяльність щодо запобігання корупційним ризикам під час здійсненні митних процедур через Комітет з питань антикорупційної політики, Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики тощо. До предмета відання Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики, зокрема, входять митна справа та митний тариф, діяльність митних органів. До предмета відання Комітету з питань антикорупційної політики віднесено таке: формування антикорупційної політики, проведення антикорупційної експертизи законопроектів, поданих суб’єктами права законодавчої ініціативи, запобігання та протидія корупції, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, правила етичної поведінки на публічній службі, фінансовий контроль стосовно осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, відповідальність за вчинення корупційних правопорушень і правопорушень, пов’язаних з корупцією, правове регулювання і організація діяльності НАБУ, НАЗК, а також діяльність інших правоохоронних і державних органів в частині їхніх повноважень у сфері запобігання та протидії корупції [21].

Згідно із ч. 1 ст. 85 Конституції України [18] ВР України визначає норми, правила та процедури, якими регламентовано

запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, а також призначає чи надає згоду на призначення окремих посадових осіб у системі запобігання досліджуваних ризиків, здійснює парламентський контроль у цій сфері. Наприклад, ВР України затверджує процедуру визначення персонального складу НАЗК (ст. 5) [20].

Перейдемо до розгляду компетенції Кабінету Міністрів України (далі – КМ України) як суб’єкта запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. Відповідно до ч. 1 ст. 113 Конституції КМ України – вищий орган у системі органів виконавчої влади. Діяльність КМ України спрямовується на забезпечення інтересів українського народу шляхом дотримання Конституції та законів України, актів Президента України, а також Програми діяльності КМ України, вирішення питань державного управління у сфері економіки та фінансів, правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, запобігання і протидії корупції, розв’язання інших завдань внутрішньої та зовнішньої політики (ст. 19) [20].

При КМ України функціонує Департамент з питань безпеки, оборони, діяльності органів юстиції та запобігання корупції та відділ із питань дотримання антикорупційного законодавства [21]. КМ України як суб’єкт запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур забезпечує формування державної антикорупційної політики в цій царині. КМ України відповідальний перед Президентом України і ВР України, підконтрольний і підзвітний їй у межах, передбачених Конституцією України [22], тобто цей орган має повноваження щодо всіх ланок виконавчої влади, зокрема і щодо запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. Окрім того, КМ України створює НАЗК, реалізує Антикорупційну стратегію шляхом виконання Державної антикорупційної програми. У такій Програмі на 2023–2025 рр. серед пріоритетних сфер запобігання корупції визначено таку, як «Митна справа й оподаткування», одним із поширених корупціогенних чинників у діяльності митних органів є непрозорість підходів у класифікації товарів та визначенні їхньої митної вартості.

За нормами Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» їхня система складається з міністерств України й інших центральних органів виконавчої влади, а повноваження міністерств та інших центральних органів виконавчої влади поширюються на всю територію держави. Так, діяльність Мінфіну України спрямовується і координується КМ України [23]. Окрім того, КМ України призначає одного із трьох членів комісії, яка здійснює зовнішнє оцінювання діяльності НАБУ [20]. Отже, КМ України бере участь у вирішенні деяких організаційних і кадрових питань щодо окремих суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур і напрямів антикорупційної політики.

Розглянемо компетенцію окремих суб'єктів запобігання корупційним ризикам у здійсненні митних процедур, Нацполіції України (поліція), НАЗК, НАБУ, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Державної митної служби України. Так, Нацполіція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку. Її діяльність, як і вищезгаданих органів, спрямовується і координується КМ України через Міністра внутрішніх справ України згідно із Законом України «Про Національну поліцію». Поліція відповідно до покладених на неї завдань: 1) здійснює превентивну та профілактичну діяльність щодо запобігання вчиненню правопорушень; 2) виявляє причини й умови, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, у межах своєї компетенції проводить заходи для їх усунення; 3) уживає заходів із метою виявлення і припинення вказаних правопорушень; 4) здійснює своєчасне реагування на заяви й повідомлення про вказані правопорушення (ст. 23). Отже, Нацполіція України провадить превентивну та профілактичну діяльність щодо відвернення правопорушень, пов'язаних із запобіганням корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, уживає заходів для їх виявлення і мінімізації.

Відповідно до ст. 131¹ Конституції в Україні діє прокуратура, яка здійснює:

1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, під час кримінального провадження; 3) представництво інтересів держави в суді [18]. Зокрема, Спеціалізована антикорупційна прокуратура (далі – САП) має опосередкований вплив тільки на окремих суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. САП у межах свої повноважень здійснює: 1) нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування НАБУ; 2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях тощо [24].

Ще одним суб'єктом запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур виступає НАБУ. Зокрема, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», НАБУ є державним правоохоронним органом, на який покладаються профілактика, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових [20]. Завданням НАБУ є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та становлять загрозу національній безпеці, але якщо розглядати безпосередньо митну справу, то підслідними НАБУ є посадова особа митної служби, якій присвоєно спеціальне звання державного радника митної справи III рангу і вище.

Ще одним суб'єктом запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур виступає НАЗК. Так, згідно зі ст. 4 Закону України «Про запобігання корупції» НАЗК – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування і реалізує державну антикорупційну політику [3]. До його основних завдань щодо антикорупційного закону із запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур варто віднести проведення моніторингу та контроль за дотриманням вимог актів законодавства з питань запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, надання роз'яснень,

методичної та консультаційної допомоги із цих питань у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [3].

НАЗК затверджує Типове положення про уповноважений підрозділ (особу) з питань запобігання та виявлення корупції, одними із завдань якої є організація роботи з оцінювання корупційних ризиків у діяльності відповідного органу, підготовка заходів щодо їх усунення, унесення відповідних пропозицій керівнику відповідного органу, а також залучається для виконання цих функцій до роботи комісії з оцінювання корупційних ризиків [25]. НАЗК затверджує перелік посад із високим і підвищеним рівнем корупційних ризиків [26], виходячи з його аналізу в митній сфері, до посад із високим і підвищеним рівнем корупційних ризиків віднесені посади державної служби категорії «В» митних органів. Зауважимо, що перелік таких посад із високим та підвищеним рівнем корупційних ризиків визначено у ст. 56 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII [3].

НАЗК затверджує управління корупційними ризиками в діяльності органів влади, у якому визначено його етапи оцінювання, як-от: 1) підготовка до оцінювання корупційних ризиків; 2) дослідження середовища організації та визначення обсягу оцінювання корупційних ризиків; 3) ідентифікація корупційних ризиків; 4) аналіз корупційних ризиків; 5) визначення рівнів корупційних ризиків [26]. Вищенаведені етапи охоплюють запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур.

Згідно із приписами ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII визначено широку систему повноважень НАЗК з питань запобігання корупційним ризикам у здійсненні митних процедур, серед яких: 1) проведення аналізу стану запобігання та протидії корупції в Україні в діяльності державних органів; 2) розроблення проєктів антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання, здійснення моніторингу, координації, оцінювання ефективності виконання Антикорупційної стратегії; 3) формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проєктів нормативно-правових актів із

цих питань; 4) здійснення моніторингу та контролю за дотриманням актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, прирівняних до них осіб тощо [3]. Окрім того, НАЗК в межах повноважень, що стосуються запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, проводить контроль і перевірки декларацій осіб, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері митної справи [3].

За базовим антикорупційним законом (ч. 1 ст. 12) НАЗК має такі основні повноваження щодо запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур: 1) вносити приписи про порушення вимог законодавства щодо етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, інших вимог і обмежень, передбачених цим Законом, захисту викривачів; 2) проводити перевірки організації роботи щодо підготовки та виконання антикорупційних програм, функціонування внутрішніх і регулярних каналів повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, захисту викривачів; 3) може отримувати письмові пояснення щодо обставин, що можуть свідчити про порушення правил етичної поведінки, інших вимог і обмежень, передбачених цим Законом, щодо достовірності відомостей, зазначених у деклараціях осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 4) складати протоколи про адміністративні правопорушення, віднесені Законом до компетенції НАЗК, застосовувати передбачені Законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення [3] тощо.

Отже, у системі суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур компетенція НАЗК охоплює застосування заходів стосовно: 1) моніторингу та контролю за дотриманням актів законодавства з питань запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур; 2) затвердження процесу управління корупційними ризиками в діяльності органів влади, перелік

посад із високим та підвищеним рівнем корупційних ризиків, типове положення про уповноважений підрозділ (особу) з питань запобігання та виявлення корупції; 3) здійснення методичного й консультативного забезпечення запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур; 4) внесення приписів про порушення вимог законодавства в цій сфері; 5) здійснення контролю та перевірки декларацій осіб, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері митної справи. Окрім того, НАЗК має також досить широкі повноваження для того, щоб ефективно здійснювати запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, оскільки має значний вплив на інші органи державної влади в цій сфері.

Наступним суб'єктом запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур у цій сфері є Держмитслужба України. Правовий статус закріплено МК України [8] й у Положенні про Держмитслужбу України [27]. Згідно з п. 34–1 ст. 4 МК України, поняття митних органів охоплює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, митниці та митні пости. У ст. ст. 543–550 МК України встановлено перелік і завдання митних органів [8]. Зазначимо, що митні процедури здійснюються безпосередньо посадовими особами митних органів у межах їхніх виняткових повноважень. Реалізація виняткових повноважень під час здійснення митних процедур передбачає ухвалення низки дозвільно-розпорядчих і організаційно-управлінських рішень. Зазначимо, що корупційні ризики під час здійснення митних процедур можуть бути зовнішні та внутрішні. Стосовно посадових осіб Держмитслужби України та її територіальних органів як суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур мають повноваження голова Держмитслужби України, керівники територіальних органів Держмитслужби України, керівники уповноваженого підрозділу із запобігання та протидії корупції, керівники уповноважених підрозділів Держмитслужби та працівники Держмитслужби, а також уповноважені митними органами особи на надання послуг із декларування товарів (митні брокери).

Зокрема, Держмитслужба України є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну митну політику та державну політику у сфері боротьби із правопорушеннями під час застосування законодавства з питань державної митної справи [27]. Так, у п. 2 ст. 5 Положення про Держмитслужбу України визначено, що вона з метою організації своєї діяльності забезпечує в межах повноважень, визначених законом, здійснення заходів щодо запобігання та виявлення корупції, а також контроль за дотриманням антикорупційного законодавства в апараті Держмитслужби України та її територіальних органах, на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери її управління; запроваджує правила етики поведінки державних службовців Держмитслужби України та здійснює контроль за їх дотриманням [27].

У структурі центрального апарату Держмитслужби України створено уповноважений підрозділ із питань запобігання та виявлення корупції – Управління з питань запобігання та протидії корупції. Основні повноваження Управління такі: 1) підготовка, забезпечення та контроль за здійсненням заходів щодо запобігання корупції, відповідно до вимог антикорупційного законодавства; 2) надання методичної та консультативної допомоги з питань дотримання вимог антикорупційного законодавства; 3) участь в інформаційному та науково-дослідному забезпеченні здійснення заходів щодо запобігання та виявлення корупції, а також міжнародному співробітництві в зазначеній сфері; 4) проведення організаційної та роз'яснювальної роботи із запобігання, виявлення та протидії корупції; 5) здійснення контролю за дотриманням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів; 6) здійснення контролю за дотриманням антикорупційного законодавства; 7) здійснення контролю за дотриманням працівниками Держмитслужби правил етичної поведінки державних службовців [28; 29].

Окрім вищенаведеного, управлінську діяльність із запобігання корупційним ризиків під час здійснення митних процедур проводить Департамент боротьби з контрабандою та митними правопорушеннями [29]. Серед завдань вказаного Департа-

менту такі: участь у реалізації державної політики України у сфері державної митної справи шляхом запобігання та протидії контрабанді, боротьбі з порушеннями митних правил на всій митній території України; забезпечення правильного застосування, неухильного дотримання та запобігання вчиненню порушень вимог законодавства України з питань державної митної справи; організація діяльності митних органів з виявлення, розкриття, припинення та профілактики порушень законодавства з питань державної митної справи, запобігання таким правопорушенням.

Департамент інформує підрозділ Держмитслужби України, до повноважень якого належать питання боротьби з корупцією, про факти, що можуть свідчити про вчинення корупційних правопорушень посадовими особами митних органів під час виконання ними службових обов'язків (п. 3.10) [30]. У Держмитслужбі України була створена комісія з оцінювання корупційних ризиків [31], яка є консультативно-дорадчим органом, що постійно діє, була передбачена в Антикорупційній програмі Державної митної служби України на 2021–2022 рр. Окрім цього, у структурі Держмитслужби України функціонує управління внутрішнього контролю, яке наділене компетенцією щодо системної протидії корупції, зокрема й запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. В Антикорупційній програмі Державної митної служби України на 2023–2025 рр. відводиться велика роль робочій групі з оцінювання корупційних ризиків, яка здійснює моніторинг і оцінює виконання Антикорупційної програми. У Держмитслужбі України формується

звіт за результатами оцінювання корупційних ризиків. З метою забезпечення повноти оцінювання корупційних ризиків на 2024 р. у діяльності Держмитслужби України та її територіальних органів оновлено персональний склад робочої групи з оцінювання корупційних ризиків у цьому державному органі, затверджено її наказом від 14 жовтня 2022 р. № 449 «Про затвердження Положення про робочу групу з оцінювання корупційних ризиків та її персонального складу».

Висновки. Компетенція суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур як складник адміністративно-правового статусу – це сукупність владних повноважень (прав і обов'язків), наданих антикорупційним законодавством таким суб'єктам, закріплена за ними з метою виконання відповідних завдань і функцій, їхні предмети відання, а також адміністративна відповідальність за неналежне виконання повноважень або їх перевищення з питань запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур. Компетенція суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур є складником їхнього адміністративно-правового статусу, визначає їх місце та роль у системі антикорупційних органів у митній сфері, може бути визначена як сукупність нормативно визначених цілей і завдань, яка необхідна для виконання державно-владних повноважень у цій царині, а «повноваження» вказують на те, які правові можливості має суб'єкт запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур для вирішення визначених компетенцією завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
2. Шевчук О.М., Зуй В.В. Порушення митних правил, як підстава адміністративної відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. № 102. С. 133–139.
1. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком-Інтер, 2003. 544 с.
3. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ : УРЕ, 1974. 776 с.
4. Словничок юридичних термінів : навчальний посібник / уклад. В.П. Марчук. Київ : МАУП, 2003. 128 с.

5. Про вдосконалення процесу управління корупційними ризиками : наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 28.12.2021 р. № 830/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-22#Text>.
6. Митний кодекс України : Закон від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № № 44–48. Ст. 552.
7. Брачук А.О. Категорія «митні процедури» в українському законодавстві: поняття та типологія. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 241–250.
8. Резнік І.М. Правове регулювання переміщення товарів через митний кордон України : монографія / за ред. М.Г. Шульги. Харків : Оберіг, 2015. 192 с.
9. Дудченко В.В. Поняття та сутність митних процедур відповідно до законодавства України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. С. 61–64.
10. Адміністративне право України : підручник / за ред. Ю.П. Битяка. Харків : Право, 2010. 624 с.
11. Авер'янов В.Б. Функції та організаційна структура органу державного управління. Київ : Наукова думка, 1979. 223 с.
12. Приймаченко Д.В. Компетенція митних органів у сфері реалізації митної політики: сучасний стан. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 126–130.
13. Ільченко О.В. Компетенція митних органів щодо протидії корупції у царині забезпечення митної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 86. Ч. 3. С. 317–322.
14. Голосніченко І.П., Голосніченко Д.І. Теорія повноважень, їх легітимність та врахування потреб і інтересів при встановленні на законодавчому рівні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2011. № 1 (9). С. 147–155.
15. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт. : В.К. Гіжевський та ін. Київ : Юрінком-Інтер, 2003. 528 с.
16. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
17. Про Національну раду з питань антикорупційної політики : Указ Президента України від 14.10.2014 р. № 808/2014. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 41. С. 39.
18. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 47. Ст. 2051.
19. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання : постанова Верховної Ради України від 29 серпня 2019 р. № 19-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 35. Ст. 147.
20. Про затвердження структури Секретаріату Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2016 р. № 564. *Офіційний вісник України*. 2016. № 69. Ст. 2333.
21. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.
22. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № № 2–3. Ст. 12.
23. Про затвердження Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції : наказ НАЗК від 27.05.2021 р. № 277/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#Text>.
24. Про затвердження Переліку посад з високим та підвищеним рівнем корупційних ризиків : наказ НАЗК від 06.11.2023 р. № 249/23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1966-23#Text>.
25. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : постанова КМ України від 06.03.2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text>.
26. Управління з питань запобігання та протидії корупції. *Державна митна служба України* : офіційний сайт. URL: <https://customs.gov.ua/structure>.
27. Про затвердження Порядку організації із запобігання корупції в Держмитслужбі та її територіальних органах : наказ Держмитслужби від 06.08.2021 р. № 609. URL: <https://customs.gov.ua>.
28. Положення про Департамент боротьби з контрабандою та митними правопорушеннями : наказ Держмитслужби України від 07.04.2011 р. № 289, у редакції наказу Держмитслужби України від 26.11.2012 р. № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0289342-11/card6#Public>.
29. Про початок роботи з оцінки корупційних ризиків : наказ Державної митної служби від 03.01.2020 р. № 1. URL: <https://customs.gov.ua>.

УДК 347.764 (440)

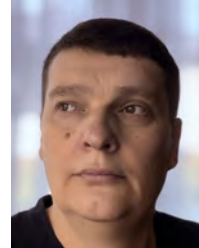
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.27>

УЧАСНИКИ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ОСОБИСТОГО СТРАХУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Панченко Євгеній Валерійович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У науковій статті з урахуванням положень чинного законодавства України, що регулює страхові відносини, і наявних наукових позицій визначено суб'єктний склад, особливості правового статусу учасників договірних відносин особистого страхування військовослужбовців, умови їх вступу в договірні відносини, сформульовано наукові висновки та практичні пропозиції щодо вдосконалення механізму регулювання договірних відносин особистого страхування військовослужбовців.

Установлено, що основними учасниками договірних відносин особистого страхування військовослужбовців є страховик і страхувальник, які беруть безпосередню участь у їх виникненні, зміні або припиненні. Застраховані особи та вигодонабувачі можуть виступати учасниками договірних відносин особистого страхування військовослужбовців залежно від волевиявлення страховика та/або страхувальника.

Обґрунтовано, що сторони договору особистого страхування військовослужбовців мають бути наділені належним обсягом цивільної дієздатності для здійснення ними своїх прав і обов'язків за договором. У договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців на стороні страховика може бути тільки та юридична особа, яка наділена можливістю здійснення нею страхової діяльності, лише після одержання спеціального дозволу (ліцензії), що свідчить про наявність у юридичних осіб – страховиків спеціальної правосуб'єктності. Замовником страхової послуги – страхувальником у сфері особистого страхування військовослужбовців – може бути як сам військовослужбовець, так і інша дієздатна фізична особа, фізична особа – підприємець, а також юридична особа, яка має страховий інтерес.

Зауважено, що страховий інтерес у сфері особистого страхування військовослужбовців являє собою свідоме відображення потреби військовослужбовця у страховому захисті своїх правомірних майнових інтересів на випадок можливого настання страхового випадку, пов'язаного з його життям, здоров'ям і працездатністю.

Установлено, що на військовослужбовців як страхувальників за договором особистого страхування, зважаючи на професійний характер участі страховика в договірних відносинах страхування, поширюються додаткові гарантії захисту, передбачені законодавством про захист прав споживачів.

Зроблено висновок про необхідність застосування всього потенціалу інституту страхування з метою забезпечення належного захисту прав та інтересів військовослужбовців, зокрема й в умовах воєнного стану та поширених ризиків завдання шкоди життю та здоров'ю військовослужбовців.

Ключові слова: договір особистого страхування військовослужбовців, учасники договірних відносин, правосуб'єктність, страховик, страхувальник, застрахована особа, вигодонабувач, страховий інтерес.

Panchenko Yevhenii. Participants of contractual relations of personal insurance of military servicemen

In the scientific article, based on the analysis of scientific views and norms of the current legislation of Ukraine regulating contractual relations in the field of insurance, the subject composition, features of the legal status of participants in contractual relations of personal

insurance of military servicemen, the conditions for their entry into contractual relations are defined, and also scientific conclusions and proposals for improving the legal regulation of the relevant relations are formulated.

It has been established that the main participants in contractual relations of personal insurance of military servicemen are the insurer and the insured, who directly participate in their occurrence, change or termination. The participation of all other participants depends on the expression of will of the insurer and/or the insured, and is also the result of the action of the current legislation of Ukraine.

It has been substantiated that the parties to the contract of personal insurance of military servicemen must be endowed with a sufficient volume of civil capacity to exercise their rights and obligations under the contract. In contractual relations of personal insurance of military servicemen, the insurer may only be a legal entity that is endowed with the opportunity to carry out insurance activities only after receiving a special permit (license), which indicates that legal entities – insurers have a special legal personality. In turn, the customer of the insurance service – the insured in the sphere of personal insurance of military servicemen can be a capable individual, an individual entrepreneur, or a legal entity with an insurable interest.

The attention is focused on the fact that the insurance interest in the sphere of personal insurance of military serviceman is a conscious reflection of the need of the insured for insurance protection of his legitimate property interests in the event of a possible occurrence of an insured event related to the life, health, and performance of a military serviceman.

It has been established that the non-professional status of the insured and the asymmetry of the parties to the personal insurance contract of military serviceman make it possible to consider insureds – individuals as consumers of insurance services and, accordingly, to combine the issues of exercising and protecting their rights with the exercise and protection of consumer rights.

It was concluded that, taking into account the large number of threats caused by war and the growing risk of harm to the life and health of such a category of persons as military serviceman, it is necessary to use the full potential of the insurance institution in order to ensure proper protection of the rights and interests of military serviceman.

Key words: *personal insurance contract of military servicemen, participants of contractual relations, legal personality, insurer, insured, beneficiary, insurance interest.*

В умовах сучасних викликів і загроз, зумовлених війною, особливого значення набуває особисте страхування військовослужбовців, яке є поширеним у багатьох країнах світу та має різні форми й межі застосування. За допомогою особистого страхування військовослужбовців забезпечується реалізація їхніх прав та інтересів, а також мінімізація ризиків непередбачуваних утрат унаслідок настання несприятливих подій, пов'язаних із життям, здоров'ям і працездатністю військовослужбовців, що дає їм і їхнім родинам упевненість у тому, що в разі нещасного випадку або травми вони матимуть фінансовий захист.

Як впливає зі змісту ст. 980 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] та ст. 1 Закону України «Про страхування» [2], особисте страхування являє собою правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних осіб (страховий захист) під час страхування ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, у разі настання

страхових випадків, визначених договором страхування, коштом фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством.

Важливо зазначити, що натеper в Україні замість державного обов'язкового страхування військовослужбовців має місце одноразова бюджетна компенсація в разі часткової втрати працездатності, інвалідності чи загибелі (смерті) військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів, умови та порядок здійснення якої передбачені постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для про-

ходження служби у військовому резерві» від 25 грудня 2013 р. № 975 [3].

Досвід виплати грошових компенсацій військовослужбовцям існує і в європейських країнах. Так, зокрема, у Німеччині, у разі загибелі (смерті) військовослужбовця внаслідок нещасного випадку в зоні бойових дій, його сім'я отримує компенсацію, а в деяких випадках також відшкодування збитків додатково до пенсій. Водночас військовослужбовці мають можливість застрахувати себе від ризиків, пов'язаних із їхнім життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, шляхом укладення відповідних договорів добровільного особистого страхування [4, с. 14].

Елементами договірних відносин особистого страхування військовослужбовців, як і будь-яких інших цивільно-правових відносин, є суб'єкти, об'єкти та зміст. Визначення особливостей суб'єктного складу учасників відповідних правовідносин має велике значення з урахуванням того, що в актах цивільного законодавства України не міститься чіткого їх переліку. Забезпечення ефективного захисту прав та інтересів військовослужбовців у договірних відносинах особистого страхування зумовлюється передусім належною визначеністю правового статусу й умов вступу в договірні відносини їх учасників.

За загальним правилом договірні відносини регулюються їх сторонами на власний розсуд, тобто шляхом саморегулювання, лише у випадках, коли саморегулювання законом не допускається, що передбачено абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України, або ж коли сторони не виявили бажання регулювати їх самостійно, регулювання договірних відносин здійснюється на підставі положень ЦК України й інших актів цивільного законодавства України [5, с. 4]. Отже, правове становище сторін договору визначається учасниками правовідносин з урахуванням засадничих положень в актах цивільного законодавства [6, с. 170].

Ступінь розробленості проблеми.

Натепер у науці цивільного права питання договірних відносин у сфері особистого страхування військовослужбовців і їх суб'єктного складу не досить досліджені, що зумовлює потребу наукового розроблення відповідних питань із метою вдосконалення механізму регулювання стра-

хових відносин. Підґрунтям написання статті та сформульованих у ній результатів дослідження стали праці Н. В. Безсмертної, Є. М. Білоусова, Т. В. Блащук, В. В. Богдан, Н. С. Горбань, О. В. Дзери, А. С. Довгерт, Ю. О. Заїки, Л.Л. Кінащук, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця, Р. А. Майданика, Н. В. Міловської, В. М. Никифорова, С. О. Погрібного, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонova, В. П. Янишена й інших.

Метою статті є визначення складу учасників договірних відносин особистого страхування військовослужбовців, установлення особливостей їхнього правового статусу й умов вступу в договірні відносини, а також надання пропозицій щодо вдосконалення механізму їх правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Особливості кожної договірної конструкції зумовлюють її суб'єктний склад. Як зазначається в юридичній літературі, основними учасниками договірних страхових відносин, у сфері особистого страхування військовослужбовців також, є страховик і страхувальник, які беруть безпосередню участь у їх виникненні, зміні або припиненні. Інші особи можуть виступати учасниками договірних відносин страхування залежно від волевиявлення страховика та/або страхувальника [7, с. 218].

Обов'язковим учасником договірних відносин особистого страхування військовослужбовців є страховик. Чинне законодавство України визначає *страховика* як юридичну особу, спеціально створену для здійснення страхової діяльності, яка одержала в установленому порядку ліцензію на її здійснення (ч. 1 ст. 984 ЦК України). Водночас, як впливає зі ст. 980 ЦК України, страховик – це сторона договору страхування, що бере зобов'язання здійснити страхову виплату в разі настання визначеної події (страхового випадку), обумовленої договором страхування.

Умовою участі страховика в договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців є наявність у нього правосуб'єктності, яка розглядається науковцями як соціально-правова можливість особи бути учасником цивільно-правових відносин, що забезпечується та гарантується державою [8, с. 127]. Для юридичних осіб, які здійснюють виняткові види діяльності за відсутності можливості займатися

іншими видами діяльності, характерною є спеціальна правосуб'єктність, що передбачає спеціальний спектр суб'єктивних прав і обов'язків, які покладаються на окрему категорію осіб відповідно до установчих документів, а також відповідно до норм чинного законодавства [9, с. 117].

У даному контексті варто зазначити, що фінансові послуги, до яких належить і страхування, відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [10], мають надаватися безпосередньо тією особою, якій таке право надане законом, з урахуванням його вимог. Так, з урахуванням п. 66 ч. 1 ст. 1 та ч. 3 ст. 3 Закону України «Про страхування», страхові послуги можуть надаватися страховиками як фінансовими установи або філіями страховиків-нерезидентів, які отримали ліцензію та мають право провадити діяльність зі страхування на території України.

Отже, у договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців страховиком як стороною договору може бути лише юридична особа (фінансова установа), яка наділена спеціальною правосуб'єктністю, тобто правом здійснювати страхову діяльність (страхування та перестрахування), лише після одержання спеціального дозволу (ліцензії).

Для надання страхових послуг у сфері особистого страхування військовослужбовців страховик має отримати ліцензію на здійснення діяльності із прямого страхування життя за вибраними класами страхування (ризиками в межах відповідного класу). Загалом ліцензування страхових організацій здійснюється відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [11] та Закону України «Про страхування» і є необхідним для перевірки відповідності юридичної особи, її активів, засновників вимогам, що висуваються до суб'єктів страхування. Без отримання ліцензії забороняється здійснення страхування (ст. 11 Закону України «Про страхування»). Однак анулювання ліцензії не звільняє страхову організацію від зобов'язань перед страхувальником (вигодонабувачем) [12].

Проблема дотримання взаємних інтересів сторін у договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців знаходить законодавче врегулювання

через установлення системи страхових тарифів, обов'язкових страхових резервів, а також гарантій платоспроможності страховика. За правильно розрахованих страхових тарифів забезпечується необхідна фінансова стійкість страхових операцій (збалансованість страхових платежів і страхових виплат страховика), а також можливість страховика виконувати прийняті на себе зобов'язання перед страхувальниками в разі настання подій, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю військовослужбовців.

Незважаючи на те, що ризик настання страхового випадку внаслідок воєнних дій є зазвичай стандартним винятком у договорах страхування, нині деякі страхові організації страхують у добровільному порядку військовослужбовців. Зокрема, це передбачено Правилами добровільного страхування життя Страхової компанії "ARX" у редакції від 13 квітня 2022 р. [13]. Так, відповідно до п. 12.4.9 Правил, до військовослужбовців, військовозобов'язаних і працівників допоміжних служб Збройних сил України, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Державної служби охорони, які отримали травми або загинули під час захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, не застосовується положення Правил, яким передбачено, що не належать до страхових випадки, якщо вони відбулися внаслідок війни (оголошеної та неоголошеної), зокрема і громадянської, збройного конфлікту, воєнних (бойових) дій. Відповідні винятки щодо військовослужбовців у переліку страхових випадків (смерті або захворювання) передбачено також п. 6.2.3 Умов добровільного страхування від нещасних випадків ПрАТ «Українська страхова компанія «КНЯЖА ІНШУРАНС»» від 19 липня 2022 р. [14].

Іншим обов'язковим учасником договірних відносин особистого страхування військовослужбовців є страхувальник. *Страхувальниками* визнаються дієздатні фізичні особи, фізичні особи – підприємці, юридичні особи, які уклали зі страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до чинного законодавства (ч. 2 ст. 984 ЦК України; п. 68 ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 90 Закону України «Про страхування»). Тобто замовником

страхової послуги (страхувальником) за договором особистого страхування військовослужбовців може бути сам військовослужбовець, а також інша дієздатна фізична особа або юридична особа. Якщо ж страхувальником за договором особистого страхування військовослужбовців виступає юридична особа, то застрахований інтерес у такому разі має бути пов'язаний із конкретною фізичною особою – військовослужбовцем.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII [15], військовослужбовці – це громадяни України, які проходять службу на території України, беруть участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, вибирають і можуть бути вибраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України. Варто зазначити, що поняття «військовослужбовці» уживається в даному Законі в широкому значенні, поширюється на:

- військовослужбовців Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які проходять військову службу на території України, і військовослужбовців зазначених вище військових формувань ті правоохоронних органів – громадян України, які виконують військовий обов'язок за межами України, та членів їхніх сімей;

- військовослужбовців, які стали особами з інвалідністю внаслідок захворювання, пов'язаного із проходженням військової служби, чи внаслідок захворювання після звільнення їх із військової служби, пов'язаного із проходженням військової служби, та членів їхніх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули, померли чи пропали безвісти;

- військовозобов'язаних і резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, і членів їхніх сімей;

- членів добровольчих формувань територіальних громад під час їх участі в заходах підготовки добровольчих фор-

мувань територіальних громад, а також виконання ними завдань територіальної оборони України.

Однією з важливих ознак страхувальника в договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців є наявність у нього страхового інтересу у збереженні свого життя, здоров'я, працездатності або застрахованої особи (військовослужбовця). Відсутність страхового інтересу є підставою для визнання страхового зобов'язання таким, що не відповідає вимогам Закону, а договору страхування – недійсним (ч. 2 ст. 106 Закону України «Про страхування»).

Страховий інтерес військовослужбовців у відносинах особистого страхування проявляється в:

- зацікавленості у збереженні об'єкта страхової охорони, тобто життя, здоров'я, працездатності;

- зацікавленості в ненастанні страхового випадку та відсутності витрат з компенсування завданої шкоди;

- виконанні активних дій, спрямованих на отримання грошової компенсації в разі настання страхового випадку.

Тобто в особистому страхуванні військовослужбовців страховий інтерес пов'язаний:

- із життям військовослужбовця, на випадок його смерті. Такий страховий інтерес має опосередкований характер, оскільки виникає лише після смерті застрахованої особи та переходить від застрахованої особи до безпосереднього отримувача страхової виплати (вигодонабувача);

- із втратою здоров'я, тобто матеріальними витратами, що спричинені втратою здоров'я військовослужбовцем, з метою підтримки та (або) відновлення його здоров'я. У даному разі страховий інтерес має безпосередній характер, ним має право скористатися лише застрахована особа, а не вигодонабувач;

- із втратою працездатності військовослужбовця, у формі майнової компенсації неотриманих через настання такої непрацездатності коштів (заробітку, інших матеріальних благ). Страховий інтерес у такому разі також має безпосередній характер;

- з необхідністю одержання майнового забезпечення в разі виходу на пенсію. Зва-

жаючи на те, що пенсійне забезпечення виплачується безпосередньо застрахованій особі доти, доки вона продовжує жити, страховий інтерес такої особи має безпосередній характер.

Отже, страховий інтерес у сфері особистого страхування військовослужбовців являє собою свідоме відображення потреби військовослужбовця у страховому захисті своїх правомірних майнових інтересів на випадок можливого настання страхового випадку, пов'язаного з його життям, здоров'ям і працездатністю.

У контексті правового статусу страхувальників за договором особистого страхування військовослужбовців варто зазначити, що в юридичній літературі акцентується увага на асиметрії сторін договору страхування та слабших позиціях споживача страхових послуг [16, с. 84]. Справді, професійний характер участі страховика в договірних відносинах страхування робить його сильнішою стороною, отже, зумовлює необхідність у встановленні додаткових гарантій захисту військовослужбовців як страхувальників за договором особистого страхування, передбачених законодавством про захист прав споживачів.

Договір особистого страхування військовослужбовців може бути укладений на користь третьої особи, визначеної страхувальником, для одержання страхової виплати в разі настання страхового випадку (ст. 985 ЦК України). З урахуванням положень ст. 90 Закону України «Про страхування», видами третіх осіб у договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців є: застраховані особи, тобто безпосередньо військовослужбовці, у житті яких можуть настати події, пов'язані з їхнім життям, здоров'ям, працездатністю, у зв'язку із чим на страховика покладається обов'язок здійснення страхової виплати, а також вигодонабувачі.

Застрахована особа – це фізична особа, з нематеріальними благами (життям, здоров'ям, працездатністю) якої пов'язаний страховий інтерес страхувальника. У договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців такою застрахованою особою є саме військовослужбовець. Уведення застрахованої особи до кола суб'єктів відносин страхування допускається лише за її згодою. Так, від-

повідно до ч. 2 ст. 90 Закону України «Про страхування», якщо договором страхування не передбачено інше, страхувальник зобов'язаний повідомити будь-яким способом застраховану особу про укладений на її користь договір страхування, якщо така особа протягом 30 календарних днів не повідомила страховика про наявність заперечень проти укладення договору страхування, такий договір вважається укладеним на її користь.

За загальним правилом, протягом дії договору страхування страхувальник має право змінювати застрахованих осіб. Однак така зміна пов'язана зі зміною договору страхування, зачіпає інтереси страховика, тому для цього страхувальник має отримати згоду страховика, якщо інше не впливає з договору страхування. Так, згідно із ч. 3 ст. 90 Закону України «Про страхування», страхувальник, якщо інше не передбачено договором страхування та/або законодавством, має право до настання страхового випадку змінити застраховану особу за згодою страховика шляхом ініціювання внесення змін до договору страхування. Важливо, що в договірних відносинах особистого страхування військовослужбовців, якими передбачається страхування страхових ризиків, пов'язаних із життям і здоров'ям військовослужбовця, а також, якщо умовами договору страхування на застраховану особу, яка не є страхувальником, покладено обов'язок щодо сплати страхової премії за таким договором, зміна застрахованої особи дозволяється за наявності письмової згоди такої особи та страховика.

Учасником договірних відносин особистого страхування військовослужбовців може бути також *вигодонабувач*. Так, відповідно до ч. 5 ст. 90 Закону України «Про страхування», страхувальник може визначити іншу особу (вигодонабувача), яка відповідно до договору страхування або законодавства має право на страхову виплату. На відміну від страхувальника як сторони договору особистого страхування військовослужбовців, вигодонабувачем може бути не тільки цілковито дієздатна особа, а й неповнолітня, а також малолітня особа (скажімо, діти військовослужбовця). Правовий статус вигодонабувача характеризується належним йому правом

вимагати від страховика здійснення страхової виплати в разі настання страхового випадку, передбаченого договором. Водночас страхувальник, який уклав договір особистого страхування військовослужбовців на користь вигодонабувача, не звільняється від виконання своїх обов'язків за цим договором. Страхувальник також має право, якщо інше не передбачено договором страхування та/або законодавством, до настання страхового випадку змінити вигодонабувача шляхом ініціювання внесення змін до договору страхування (ч. 6 ст. 90 Закону України «Про страхування»).

Отже, учасниками договірних відносин особистого страхування військовослужбовців, з урахуванням положень чинного законодавства України, є страховики, страхувальники, застраховані особи та вигодонабувачі.

Обов'язковими учасниками договірних відносин особистого страхування військовослужбовців, без яких ці відносини не можуть існувати, є страховик і страхувальник, які беруть безпосередню участь у їх виникненні, зміні або припиненні. Інші особи (застраховані особи, вигодонабувачі) можуть виступати учасниками договірних відносин особистого страхування військовослужбовців залежно від волевиявлення страховика та/або страхувальника.

Страховик як сторона договору особистого страхування військовослужбовців – це юридична особа (фінансова установа), яка спеціально створена для надання страхових послуг і отримала в установ-

леному порядку ліцензію на здійснення діяльності із прямого страхування життя за вибраними класами страхування, та яка бере на себе зобов'язання відповідно до умов договору здійснити страхувальнику або вигодонабувачу страхову виплату внаслідок настання страхового випадку, пов'язаного із життям, здоров'ям і працездатністю військовослужбовців. Страхувальник як сторона договору особистого страхування військовослужбовців – це безпосередньо військовослужбовець або інша дієздатна фізична особа чи юридична особа, яка добровільно укладає зі страховиком договір страхування з метою страхового захисту своїх правомірних інтересів як військовослужбовця або інтересів іншої особи – військовослужбовця, пов'язаних із його життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, на свою користь або користь третіх осіб (вигодонабувачів).

Як і будь-який цивільно-правовий договір, договір особистого страхування військовослужбовців має враховувати інтереси як страховика, так і страхувальника, а в передбачених договором випадках, і третіх осіб, зважаючи на те, що гарантованість у задоволенні інтересів кожної сторони договору зумовлює взаємний інтерес як страховика, так і страхувальника до його укладення, незважаючи на високий ступінь можливості настання передбаченого договором страхового випадку, пов'язаного із життям, здоров'ям і працездатністю військовослужбовців, особливо в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
2. Про страхування : Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
3. Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві : постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 р. № 975. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
4. Smith C.E. The Meaning and Effect of Military Service and War Exception Clauses in Life Insurance Policies. *Duke Bar Journal*. 2002. Vol. 3. № 1. P. 11–20.
5. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 35 с.
6. Lukasevych-Krutnyk I.S., Milovska N.V., Popova N.R., Rybachok V.A., Belikova S.O. Analysis of legal regulation of contractual obligations in the civil law system. *Astra Salvensis*. 2022. Vol. 1. P. 169–182.

7. Міловська Н.В. Договірні зобов'язання зі страхування в цивільному праві України: проблеми теорії та практики : монографія. Київ, 2019. 488 с.
8. Зеліско А.В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як суб'єкти цивільних правовідносин : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. С. 127.
9. Надьон В.В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія. Харків : Право, 2017. С. 117.
10. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 р. № 1953-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
11. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
12. Постанова Верховного Суду від 31 липня 2019 р. (справа № 761/22989/15-ц). URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/147791-anulyuvannya-litsenziyi-ne-zvilnyaye-strakhovu-kompaniyu-vid-zobovyazan-pered-kliientom-visnovok-ktss-vs> (дата звернення: 15.02.2025).
13. Правила добровільного страхування життя Страхової компанії "ARX" у редакції від 13.04.2022 р. URL: https://arx.com.ua/uploads//ZD_0001.pdf (дата звернення: 15.02.2025).
14. Умови добровільного страхування від нещасних випадків ПрАТ «Українська страхова компанія «КНЯЖА ІНШУРАНС»» від 19.07.2022 р. № 039-2022. URL: https://kniazha.ua/documents/offers/039-2022_19.07.2022.pdf (дата звернення: 15.02.2025).
15. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
16. Milovska N. Legal status of the consumer of insurance services under the law of Ukraine. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 4. P. 83–86.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.28>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ НОТАРІАТУ ТА ДЕРЖАВНИХ РЕЄСТРІВ В УКРАЇНІ: НЕЗАХИЩЕНІСТЬ СИСТЕМИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕГЛЯДУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Письменний Олександр Олександрович,
orcid.org/0009-0009-1065-3922
адвокат Ради адвокатів Дніпропетровської області,
аспірант
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена розгляду деяких питань упровадження цифрових технологій у нотаріальну діяльність. Нотаріат в Україні постійно перебуває в динаміці розвитку та вдосконалення, що проявляється у змінах як системи, так і особливостей діяльності нотаріусів.

У статті зосереджено увагу на необхідності поступового введення нових форм і технологій у нотаріальну діяльність з метою гарантованої всебічної допомоги учасникам цивільних правовідносин. У процесі дослідження висвітлено окремі проблемні аспекти процедури впровадження та функціонування електронного нотаріату в Україні. Розглянуто доцільність запровадження та нормативного закріплення електронного нотаріату в Україні. Розглянуто актуальні зміни законодавства про нотаріат, пов'язані з розвитком електронного цивільного обороту.

Стаття присвячена характеристиці особливостей проблемних питань цифровізації нотаріату в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. Актуальність даного питання пояснюється тим, що в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій і їх практичного застосування в системі нотаріату маємо можливість отримувати якісно, оперативно та прозоро широкий спектр послуг, що надаються органами нотаріату в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Одним із надважливих напрямів нотаріальної діяльності є допомога громадянам у реалізації їхніх законних прав у частині здійснення ними нотаріальних реєстраційних дій.

Наголошено на необхідності модернізації українського нотаріату та його погодження з європейськими стандартами. Установлено, що запровадження електронного нотаріату в рамках формування технологічної інфраструктури для гарантування безпеки та стабільності правовідносин в умовах електронного цивільного обороту переводить на новий рівень якість надання нотаріальних послуг і безпеку юридично значущих відомостей. Досліджено доцільність запровадження електронної форми документування, яка сприятиме спрощенню роботи нотаріусів. Також у процесі дослідження звернено увагу на те, що впровадження електронної системи нотаріату в Україні має відповідати всім установленим вимогам про захист інформації, бути забезпечене необхідними засобами захисту.

Автор доходить висновку, що для коректного функціонування електронного нотаріату робота електронного реєстру нотаріальних дій з іншими електронними реєстрами та сервісами, що діють, які застосовуються під час учинення нотаріальної дії, має бути узгодженою та технічно сумісною. Запропоновано внести зміни до чинного Закону України «Про нотаріат» – закріпити чіткий перелік нотаріальних дій, які можна буде вчиняти через електронні сервіси.

Ключові слова: цифровий нотаріат, цифровізація нотаріату, державні реєстри, кібербезпека, адміністративне право, хакерські атаки, цифрове управління, адміністративно-правове регулювання, Національна поліція.

Pysmennyi Oleksandr. Digitalization of notaries and state registries in Ukraine: system insecurity and the need to revise administrative law policy

The article is devoted to the consideration of some issues of the implementation of digital technologies in notarial activity. The notary in Ukraine is constantly in the dynamics of development

and improvement, which is manifested in changes both in the system itself and in the specifics of the activities of notaries.

The article focuses on the need for the gradual introduction of new forms and technologies in notarial activity in order to guarantee comprehensive assistance to participants in civil legal relations. In the course of the study, some problematic aspects of the procedure for the introduction and functioning of the electronic notary in Ukraine were highlighted. The expediency of introducing and normative consolidation of electronic notary in Ukraine is considered.

The expediency of introducing and normative consolidation of electronic notary in Ukraine is considered. Current changes in notary legislation related to the development of electronic civil turnover are considered.

The article is devoted to the characteristics of the problematic issues of digitization of the notary under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine.

The relevance of this issue is explained by the fact that in the modern conditions of the development of information technologies and their practical application in the notary system, we have the opportunity to receive qualitatively, quickly and transparently a wide range of services provided by the notary authorities in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine.

One of the most important areas of notarial activity is assistance to citizens in exercising their legal rights in terms of notarial registration.

The need to modernize the Ukrainian notary and bring it into line with European standards was emphasized. It was established that the introduction of electronic notary as part of the formation of a technological infrastructure to ensure the security and stability of legal relations in the conditions of electronic civil turnover brings the quality of notarial services and the security of legally significant information to a new level.

The expediency of introducing an electronic form of documentation, which will facilitate the work of notaries, has been investigated. Also, during the study, attention was drawn to the fact that the implementation of the electronic notary system in Ukraine must meet all established requirements for information protection and be provided with the necessary means of protection.

The author comes to the conclusion that for the correct functioning of the electronic notary, the work of the electronic register of notarial acts with other active electronic registers and services, which are used when performing a notarial act, must be coordinated and technically compatible.

It is proposed to make changes to the current Law of Ukraine "On Notaries" in the form of establishing a clear list of notarial actions that can be performed through electronic services.

Key words: digital notary, digitization of notary, state registers, cyber security, administrative law, hacker attacks, digital management, administrative and legal regulation, National Police.

Метою статті є проведення аналізу правових проблем цифровізації нотаріату та державних реєстрів, оцінювання рівня їхньої захищеності, а також формулювання конкретних рекомендацій щодо змін у правовому регулюванні цифрових сервісів, висвітлення проблеми законотворчої діяльності під час воєнного стану, недосконалості нашої правової системи та спроба визначити шлях вирішення цієї проблеми практичними напрацюваннями.

Саме тому актуальним є питання щодо можливості держави вироблення заходів із пристосування законодавства, пов'язаного із цифровізацією, до умов воєнного часу, з метою подальшого захисту прав учасників даного виду правовідносин.

Ю. Бисага [1], З. Журавльова у своїх публікаціях висвітлюють переваги впровадження електронного нотаріату, зокрема

створення єдиних електронних реєстрів і запровадження нотаріальних документів із QR-кодами, що значно спрощує процес пошуку інформації та мінімізує ризики шахрайства. В. Марченко [1], А. Лиля-Барська досліджують питання кібербезпеки в нотаріальній діяльності, наголошуючи на необхідності використання сучасних технологій захисту інформації, як-от системи на базі машинного навчання, для забезпечення електронного документообігу. Їхні статті також містять практичні рекомендації щодо підвищення цифрової грамотності нотаріусів і впровадження комплексних програм навчання.

Проте, незважаючи на наявність досліджень за цією темою, більшість питань щодо вільного цифрового простору в діяльності нотаріату залишаються відкритими в умовах воєнного стану й зазнають нововведень у законодавчих актах.

Постановка проблеми. Цифровізація державних послуг – це один із ключових пріоритетів реформування правової системи України. Електронні реєстри, цифровий документообіг і автоматизація нотаріальних процесів мали б забезпечити зручність, уніфікованість, швидкість і надійність надання адміністративних послуг. Однак, як показала практика, упровадження цифрових сервісів без належного захисту створює більше загроз, ніж можливостей.

Груднева кібератака 2024 р. на реєстри Міністерства юстиції України стала яскравим доказом системної проблеми – відсутності ефективних механізмів кібербезпеки. Масштабний злам державних реєстрів поставив під загрозу майнові права громадян, правомірність нотаріальних дій і загальну стабільність цифрового управління державою.

Ця ситуація вказує на критичну необхідність перегляду адміністративно-правової політики щодо цифровізації державних реєстрів, оскільки поточна система виявилася нездатною протидіяти загрозам. Незахищеність державних реєстрів як основна загроза цифровізації є важливою проблемою.

Фактичний стан державних реєстрів відображає українську систему цифрових державних реєстрів, яка формується з метою оптимізації роботи державних органів і забезпечення зручного доступу до інформації.

Основними реєстрами нотаріальної діяльності є:

- Державний реєстр речових прав на нерухоме майно;
- реєстри, що увійдуть до Єдиної державної електронної системи е-нотаріату;
- Реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Проблема в тому, що всі ці системи мають централізовану архітектуру без належного багаторівневого кіберзахисту. Як наслідок, кібератака 2024 р. змогла зупинити їхню роботу, що призвело до паралізації нотаріальної та реєстраційної діяльності всіх сервісних центрів із надання послуг громадян. І це спричинило колапс в діяльності державного механізму, увесь процес реєстрації більшості послуг був

заблокований, що насамперед порушує права громадян.

Під час глибокого дослідження цього питання акцентую увагу на основних вразливих аспектах реєстрів. Аналіз причин успішного злому державних реєстрів показує такі ключові проблеми:

- відсутність національної політики кібербезпеки реєстрів;
- реєстри розроблялися як окремі системи, без комплексного підходу до безпеки;
- відсутність єдиного органу, відповідального за моніторинг атак і реагування на інциденти;
- недосконала система доступу до реєстрів надала можливість входу до системи через зламани сертифікати доступу;
- використання застарілих методів автентифікації;
- централізація та відсутність резервних механізмів;
- атака на центральну систему реєстрів автоматично паралізує всю систему;
- відсутність резервних автономних серверів, які могли б забезпечити безперервність роботи.

Акцентуємо увагу на тому, що натеper за адміністрування реєстрів відповідає ДП «НАІС», яке підпорядковане Міністерству юстиції України. Проте саме Міністерство юстиції не має належних інструментів для гарантування кібербезпеки, що робить ситуацію ще більш критичною.

На думку В. Марченка, впровадження цифрового нотаріату – неминучий процес для України. Однак для його ефективного функціонування потрібні системні дії, спрямовані на використання цифрових технологій як на користь професії, так і на користь наших громадян. Це дозволить оновити нотаріальний процес, зробити його більш зручним і зрозумілим, інтегрує нотаріуса у транснаціональні правовідносини та дасть можливість зміцнити позиції професії [1].

Система національного нотаріату перебуває в постійному процесі динамічного розвитку, що потрібно враховувати під час дослідження. Натеper у нотаріальній діяльності досить активно використовуються можливості електронних технологій, зокрема, для здійснення професійної діяльності нотаріуси мають доступ до Єди-

ного реєстру нотаріусів, Єдиного реєстру спеціальних бланків нотаріальних документів, Державного реєстру обтяжень рухомого майна, Спадкового реєстру, Єдиного реєстру довіреностей, Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Державного реєстру актів цивільного стану громадян, Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців і громадських формувань. Однак Е-нотаріат передбачає комплексне застосування електронних технологій [2, с. 42].

Держава створює різного роду реєстри та бази даних з метою забезпечення ефективного функціонування різних сфер суспільного життя. Ці реєстри та бази даних є важливим інструментом для збору, зберігання і оброблення інформації, яка потрібна для ухвалення рішень, контролю та надання різного роду послуг громадянам. Однією з головних причин створення реєстрів і баз даних є забезпечення ефективного контролю над різними процесами всередині державного управління. Наприклад, державні реєстри щодо населення дозволяють вести облік громадян, установлювати їхні права й обов'язки, а також забезпечувати доступ до соціальних послуг і допомоги. Такі реєстри також допомагають уникнути подвійного обліку, шахрайства та незаконного заволодіння майном громадян.

Окрім того, державні реєстри та бази даних допомагають забезпечити ефективне функціонування системи охорони здоров'я, освіти, соціального захисту й інших галузей. Завдяки цим реєстрам можна вести облік медичних даних, освітніх досягнень, соціальних пільг та інших важливих показників, що дозволяє забезпечити якісне надання послуг і аналізувати стан суспільства для ухвалення ефективних рішень. Також реєстри та бази даних є важливим інструментом для забезпечення взаємодії між різними державними органами й організаціями. Вони дозволяють обмінюватися інформацією, координувати дії та виконувати різні адміністративні процедури швидко й ефективно. Отже, створення реєстрів і баз даних є важливим елементом державного управління, який допомагає забезпечити ефективну роботу державних структур, контроль за процесами та надання послуг громадянам.

На жаль, не можна надати точну кількість реєстрів і баз даних, що існують в Україні, оскільки їхня кількість постійно змінюється і залежить від різних чинників, як-от законодавчі зміни, реформи та потреби державних органів. Україна має велику кількість реєстрів і баз даних, які охоплюють різні сфери життя, як-от населення, здоров'я, освіта, соціальний захист, фінанси, юстиція, багато інших. Державні органи й організації ведуть свої власні, так звані внутрішні реєстри та бази даних для забезпечення своєї діяльності та надання послуг громадянам.

Зі збільшенням кількості реєстрів і дій, які відбуваються у віртуальному полі, без попереднього паперового оформлення заяви чи клопотань щодо запитуваної послуги паралельно збільшується і кількість незаконних дій, які здійснюються або умисно особами, що мають сертифікований доступ до вказаних баз даних, що ст. 362 Кримінального кодексу України окреслено як злочин, або не навмисно, особами, які внаслідок неувважності або необізнаності порушили правила ведення відповідного реєстру, що затверджені належним чином і здебільшого оформленні як нормативно-правовий акт.

Така структура контролю не є поодиноким, але не розповсюджена на весь абсолютно інформаційний простір України як держави.

Загалом, контроль кібербезпеки державою є необхідним для захисту національної безпеки, особистих даних громадян, боротьби з кіберзлочинністю та забезпечення ефективного функціонування цифрового суспільства.

Проблема захисту реєстрів є відкритим питанням, наявність значних проблем нам проілюстровано кібератакою у грудні 2024 р. Коли було зламано доступ до реєстрів Мінюсту і майже 2 місяці не працювала система. Ця ситуація продемонструвала нам, що система державних реєстрів в Україні є вразливою, а поточні підходи до цифровізації не враховують основних принципів кібербезпеки.

Зупинимось більш детально на організації захисту даних, що містяться в реєстрах. Відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ України від 30 жовтня 2012 р. № 988 «Про організацію діяль-

ності Управління боротьби з кіберзлочинністю МВС України та підрозділів боротьби з кіберзлочинністю ГУМВС, УМВС» [4] основним завданням Управління є участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, механізм підготовки, учинення або приховування яких передбачає використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж, мереж електрозв'язку, а також іншим кримінальним правопорушенням, учиненим з їх використанням.

Проаналізували опубліковані звіти про результати роботи Департаменту кіберполіції Національної поліції України у 2022–2023 рр.

У 2022 р. припинено діяльність 23 організованих груп і злочинних організацій, що діяли в кіберпросторі. До складу зазначених угруповань входив 81 учасник (23 – організатори, 51 – активний виконавець), якими вчинено 269 кримінальних правопорушень (зокрема, 240 тяжких і особливо тяжких), із яких: шахрайств – 178, 59 – у сфері використання електронно-обчислювальних машин, 12 – у сфері обігу наркотичних засобів, 3 – за ст. 255 (Створення, керівництво злочинною спільнотою, а також участь у ній) Кримінального кодексу України, 2 крадіжки, 3 – у сфері господарській діяльності (легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом), 1 привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Також у 2022 р. кіберполіцейськими здійснювалось супроводження 5 тис. кримінальних правопорушень, виявлено 2,3 тис. кіберзлочинів, повідомлено про підозру 1 тис. особам за вчинення 2,3 тис. кримінальних правопорушень. Затримано понад 100 кіберзлочинців, задокументовано та притягнуто до відповідальності 30 педофілів і 10 хакерів. До суду з обвинувальними актами скеровано 2,7 тис. кримінальних правопорушень за обвинуваченням 840 осіб [9].

У 2023 р. скеровано до суду кримінальні провадження щодо протиправної діяльності 42 організованих груп і злочинних організацій, що діяли в кіберпросторі. До складу зазначених угруповань входив 191 учасник, якими вчинено 731 кри-

мінальне правопорушення (зокрема, 547 тяжких і особливо тяжких), із яких: 438 шахрайств, 20 крадіжок, 12 за ст. 255 (Створення, керівництво злочинною спільнотою, а також участь у ній) Кримінального кодексу України, 11 сутенерств, 3 привласнення, розтрата майна, 46 – у сфері господарської діяльності, 33 – у сфері використання електронно-обчислювальних машин, 14 – у сфері службової діяльності, 7 – у сфері обігу наркотичних засобів, 147 – інші. Також у 2023 р. кіберполіцейськими здійснювалось супроводження понад 6,4 тис. кримінальних правопорушень, виявлено 3,6 тис. кіберзлочинів, повідомлено про підозру 1,7 тис. особам за вчинення 3,7 тис. кримінальних правопорушень. До суду з обвинувальними актами скеровано 4 тис. кримінальних правопорушень за обвинуваченням 1,3 тис. осіб [7; 8].

Логічним є факт, що з розвитком комп'ютерних технологій кількість злочинів стає дедалі більше. Навіть стовідсоткове розкриття злочинів не зменшить їхньої кількості, бо статистика розкриття злочинів не є протидією їх скоєнню.

Завданням держави є убезпечення громадян, із цим завданням держава частіше не справляється, ніж навпаки, оскільки в кожного є приклад, як ошукують людей шляхом розсилки фішингових листів. Так, наприклад, щодня від нотаріальної палати України надходять повідомлення про фішингову розсилку на офіційні електронні поштові скриньки нотаріусів листів зі шкідливими програмним вкладенням, метою якого є отримання несанкціонованого доступу до реєстрів, що перебувають у користуванні нотаріусів. Трохи дивною є рекомендація для нотаріусів не відкривати такі листи, або відкривати їх спочатку на мобільному пристрої, або не переглядати пошту на комп'ютерах, де встановлено реєстри. Тобто замість вирішення питання захисту реєстрів фаєрволом від фішингу, нотаріусам рекомендують просто придбати окремий комп'ютер для реєстрів. Тобто вирішити проблему не можуть, а лише радять ситуативні методи, якими нотаріус сам себе має захищати від дій правопорушників, хоча в Законі України «Про нотаріат» такі функції в нотаріусів відсутні.

З огляду на проблеми сучасності, в Україні на кожний новий електронний реєстр чи державну базу даних створюється свій керівний чи контролюючий орган, що ніяк не покращує кримінальний простір у цифровому полі, тому неминучим стає утворення на базі Міністерства цифрової трансформації багаторівневої Національної служби цифрового простору, з аналітичною, контролюючою та правозахисною метою, щоб усім цифровим простором держави опікувався один орган. Створення одного органу, що працюватиме, який опікуватиметься вирішенням різних питань, може мати декілька переваг для громадян.

Саме тому одним із можливих способів захисту інформації в державних реєстрах є впровадження сучасних технологій криптографічного захисту даних. Це передбачає використання шифрування для збереження конфіденційності даних і електронних підписів для забезпечення цілісності й автентичності інформації. Криптографічні алгоритми можуть ускладнити доступ до даних для несанкціонованих осіб і зменшити ризик незаконних змін.

Окрім того, важливо гарантувати фізичну безпеку серверів і баз даних, де зберігається інформація реєстру. Це може передбачати використання контрольно-пропускних систем, відеоспостереження і обмеження доступу до приміщень із серверами лише для авторизованих осіб.

Також необхідно регулярно проводити аудит безпеки, щоб виявляти потенційні вразливості та вживати заходів для їх усунення. Це може включати перевірку наявності оновлень програмного забезпечення, перевірку наявності відповідних політик доступу, а також проведення незалежних перевірок зовнішніми експертами.

Отже, захист інформації в державних реєстрах потребує комплексного підходу. Упровадження сучасних технологій криптографічного захисту, фізична безпека, регулярний аудит і освіта співробітників можуть сприяти забезпеченню надійного захисту реєстру та запобіганню незаконному доступу до нього.

Держава повинна контролювати кібербезпеку в Україні з кількох причин.

Захист національної безпеки: кібератаки можуть спричинити значну шкоду національній інфраструктурі й економіці,

а також порушити роботу важливих галузей, як-от енергетика, транспорт, фінанси та комунікації. Держава має відповідальність за захист своїх громадян та інфраструктури від кіберзагроз і гарантування національної безпеки.

Захист особистої інформації громадян: у сучасному цифровому світі, де особиста інформація зберігається та передається онлайн, важливо забезпечити захист цієї інформації від несанкціонованого доступу та використання. Держава повинна встановлювати правила та норми, які регулюють збір, зберігання і оброблення особистих даних громадян, а також забезпечувати їх виконання та захист. Особливо зважаючи на той факт, що громадянин України не може відмовитись на законодавчому рівні від цифровізації його даних.

Боротьба з кіберзлочинністю: кіберзлочинність, як-от хакерство, шахрайство та крадіжка ідентичності, стає все більш поширеною та складною проблемою. Держава повинна мати ефективні механізми для виявлення, розслідування та покарання кіберзлочинців, а також для запобігання таким злочинам через упровадження відповідного законодавства та заходів.

Регулювання та стандартизація: держава має важливу роль у встановленні стандартів і норм для кібербезпеки в різних секторах, як-от фінанси, охорона здоров'я та комунікації. Це допомагає забезпечити єдність і взаємодію між різними суб'єктами та забезпечити високий рівень захисту від кіберзагроз.

Кібербезпека є глобальною проблемою, і співпраця між державами є важливою для ефективної боротьби з кіберзагрозами. Держава повинна активно співпрацювати з міжнародними організаціями й іншими країнами для обміну інформацією, досвідом і ресурсами в галузі кібербезпеки.

З огляду на проблеми сучасності в Україні на кожний новий електронний реєстр чи державну базу даних створюється свій керівний чи контролюючий орган, що ніяк не покращує кримінального простору в цифровому полі, тому неминучим стає утворення на базі Міністерства цифрової трансформації багаторівневої Національної служби цифрового простору з аналітичною, контролюючою та правозахисною

метою, щоб усім цифровим простором держави опікувався один орган. Створення одного органу, що працюватиме, який опікуватиметься вирішенням різних питань, може мати декілька переваг для громадян:

1. Ефективність, що передбачає ефективне та швидке вирішення питань. Координація між різними органами може потребувати багато часу та зусиль, тоді як один орган може працювати більш злагоджено та швидко.

2. Наявність одного органу, який відповідає за різні питання, що зручно для громадян, оскільки вони можуть звертатися до одного місця для отримання необхідної допомоги чи інформації. Це зменшує необхідність у складних процедурах і пересаді з одного органу до іншого.

3. Зменшення бюрократії, оскільки одним працюючим органом можна спростити процеси та зменшити бюрократичні перешкоди. Це може полегшити доступ громадян до послуг і зменшити час, необхідний для їх отримання.

4. Об'єднання різних органів в один може дозволити ефективніше використовувати ресурси, як-от бюджет, персонал і технології. Це може допомогти забезпечити кращу якість послуг і використання публічних ресурсів.

Звичайно, існують ситуації, коли різні органи можуть мати специфічні компетенції та функції, що потребують окремої уваги. У такому разі важливо забезпечити ефективну співпрацю та координацію між різними органами, щоб гарантувати найкращі результати для громадян.

Але держава Україна вже має позитивний досвід у створенні об'єднаної платформи, яка стала у пригоді багатьом громадянам, ця платформа називається «Дія», тож логічним постає питання, чому не можна створити таку саму платформу для контролю за діяльністю цифрового простору держави.

Посягання на діяльність державних реєстрів, як-от Реєстр речових прав на нерухоме майно, може мати серйозні наслідки для суспільства та громадян. Основні ризики – незаконні зміни власників об'єктів нерухомості, підробка документів, втрата даних або навіть можливість використання реєстру для шахрайства та злочинних дій.

Одним із можливих способів захисту інформації в державних реєстрах є впровадження сучасних технологій криптографічного захисту даних. Це передбачає використання шифрування для збереження конфіденційності даних і електронних підписів для забезпечення цілісності й автентичності інформації. Криптографічні алгоритми можуть ускладнити доступ до даних для несанкціонованих осіб і зменшити ризик незаконних змін.

Окрім того, важливо гарантувати фізичну безпеку серверів і баз даних, де зберігається інформація реєстру. Це може передбачати використання контрольно-пропускних систем, відеоспостереження і обмеження доступу до приміщень із серверами лише для авторизованих осіб.

Також необхідно регулярно проводити аудит безпеки, щоб виявляти потенційні вразливості та вживати заходів для їх усунення. Це може передбачати перевірку наявності оновлень програмного забезпечення, перевірку наявності відповідних політик доступу, а також проведення незалежних перевірок зовнішніми експертами.

Нарешті, важливо забезпечити освіту та свідомість співробітників, які працюють із державними реєстрами. Інструктажі та навчання з питань кібербезпеки можуть допомогти усвідомити ризики та навчити працівників виявляти та запобігати можливим атакам.

Загалом, захист інформації в державних реєстрах потребує комплексного підходу. Упровадження сучасних технологій криптографічного захисту, фізична безпека, регулярний аудит і освіта співробітників можуть сприяти забезпеченню надійного захисту реєстру та запобіганню незаконному доступу до нього.

Висновки. З огляду на виявлені недоліки, державна політика щодо цифровізації повинна змінитися в таких напрямках:

- перегляд адміністративно-правової політики у сфері цифровізації;
- створення Національної служби кібербезпеки реєстрів;
- упровадження багаторівневої автентифікації. Необхідно запровадити: біометричну ідентифікацію для доступу до реєстрів; блокчейн-системи для перевірки достовірності внесених даних;

- децентралізація реєстрів і створення резервних серверів. Запровадження незалежних серверів з автономним доступом дозволить уникнути паралічу системи в разі атаки;

- посилення відповідальності за недбале адміністрування реєстрів;

- запровадження кримінальної і адміністративної відповідальності для посадовців, які допустили незахищеність державних цифрових сервісів.

Потрібен повний перегляд адміністративно-правової політики у сфері цифровізації. Без цього будь-яке подальше розширення цифрових послуг буде супроводжуватися критичними ризиками для держави та громадян.

Пріоритетними завданнями є: створення єдиного органу захисту реєстрів, упровадження технологій багаторівневого кіберзахисту, посилення відповідальності за порушення у сфері цифровізації.

Орган захисту реєстрів має відповідати за:

- моніторинг атак на всі державні реєстри;

- оперативне реагування на спроби зламу;

- сертифікацію архітектури реєстрів;

- координацію між Мін'юстом, ДП «НАІС» і кіберполіцією.

Незахищеність реєстрів створює ризики для права власності, нотаріальних дій і загалом для функціонування державного управління. У статті проаналізовано адміністративно-правові аспекти цифровізації, виявлено ключові проблеми захисту реєстрів і запропоновано заходи щодо реформування політики регулювання цифрової інфраструктури України. Тільки системний підхід дозволить зробити цифрову інфраструктуру України надійною та стійкою до загроз.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Марченко В., Желтухін Є. Нотаріат у фокусі реформ. *Юридична газета online*. URL: <http://jur-gazeta.com/interview/notariat-u-fokusireform.html> (дата звернення: 25.08.2021).

2. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.04.2023).

3. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-п#Text> (дата звернення: 26.04.2023).

4. Пронотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 26.04.2023).

5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>.

7. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-п#Text>.

8. Звіт про результати роботи Департаменту кіберполіції Національної поліції України у 2023 р. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/news/zvit-pro-rezultaty-roboty-departamentu-kiberpolicziyi-u-roczni-969/>.

9. Річні звіти Національної поліції України. URL: <https://www.npu.gov.ua/diyalnist/zvitnist/richni-zviti>.

УДК 343.9: 343.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.29>

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ВОЄННИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Синоверський Роман Іванович,

orcid.org/0009-0006-2519-4149

аспірант кафедри політики у сфері боротьби зі злочинністю
та кримінального права

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті підкреслено, що вироблення ефективних заходів запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення неможливо без належної їх наукової розробленості. Аналіз стану наукової розробленості питання про запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення здійснено з урахуванням систематизації наукових праць. Зокрема, автором послідовно вивчено монографії та дисертації, наукові статті, тези доповідей та інші науково-практичні видання з питань, що стосуються дослідження питань феномену війни, кримінально-правової та кримінологічної проблематики запобігання таким кримінальним правопорушенням. У статті автор наголошує на важливості міждисциплінарного підходу до вивчення питання запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення. Розглянуто наукові праці, у яких досліджено чинники, що передували широкомасштабному вторгненню Російської Федерації на територію України. Проаналізовано основні підходи до визначення понять «воєнні злочини», «воєнні кримінальні правопорушення», «гібридна війна», «порушення законів та звичаїв війни». Досліджено праці, присвячені теоретичним і практичним питанням протидії злочинності кримінально-правовими та кримінологічними засобами в умовах війни. Констатовано, що натеper у науковій літературі, незважаючи на наявність праць, присвячених визначенню поняття та видів воєнних кримінальних правопорушень, їхніх кримінально-правових ознак, окремих аспектів документування та розслідування, питання кримінологічної характеристики та запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення залишається нерозкритим. Наголошено, що відсутні комплексні дослідження щодо вивчення стану та тенденцій учинення воєнних кримінальних правопорушень проти цивільного населення, детермінантів їх учинення, кримінологічної характеристика осіб, які вчиняють воєнні кримінальні правопорушення проти цивільного населення, а також осіб – жертв таких кримінальних правопорушень.

Ключові слова: воєнні кримінальні правопорушення, цивільне населення, порушення законів і звичаїв війни, запобігання, кримінологія, кримінальна відповідальність, воєнний стан.

Synoversky Roman. State of scientific research on the prevention of war crimes against the civilian population

The article emphasizes that developing effective measures to prevent war crimes against civilians is impossible without proper scientific elaboration. The analysis of the scientific development of this issue is conducted by systematizing scientific works. In particular, the author consistently studies monographs and dissertations, scientific articles, conference abstracts, and other scientific and practical publications that address the phenomenon of war, as well as criminal law and criminological aspects of preventing such crimes. The article emphasizes the importance of an interdisciplinary approach to studying the prevention of war crimes against civilians. The paper reviews scientific works that investigate the factors that preceded the large-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation. The main approaches to defining the concepts of "war crimes", "military criminal offenses", "hybrid warfare", and "violations of the laws and customs

of war” are analyzed. The study explores works devoted to theoretical and practical issues of combating crime through criminal law and criminological means during wartime. It is stated that despite the existence of studies focused on defining the concept and types of war crimes, their criminal law characteristics, and certain aspects of documentation and investigation, the criminological characteristics and prevention of war crimes against civilians remain unexplored. It is emphasized that there is a lack of comprehensive studies on the state and trends of war crimes against civilians, the determinants of their commission, the criminological characteristics of individuals who commit such crimes, and the profiles of victims of these criminal offenses.

Key words: war crimes, civilian population, violations of laws and customs of war, prevention, criminology, criminal liability, martial law.

Вступ. В умовах сучасних конфліктів зростає кількість воєнних кримінальних правопорушень, які охоплюють умисні напади на цивільні об’єкти, примусову депортацію, згвалтування, тортури й інші види насильства, де наша держава не стала винятком. Згідно з даними офіційної статистики, у період із 24 лютого 2022 р. по 4 квартал 2024 р. зареєстровано 133 тисячі воєнних кримінальних правопорушень, серед яких розділяють два блоки: воєнні злочини та злочини агресії. Останній із них стосується вищого військово-політичного керівництва держави-агресора. Водночас натеper підозру одержали 634 особи, 457 кримінальних проваджень перебувають на розгляді в національних судах України, винесено 121 вирок [1]. Ця статистика є важливим свідченням масштабів воєнних кримінальних правопорушень, учинених протягом періоду активної війни, яким властиві систематичний характер, складність установлення особистої відповідальності за воєнні кримінальні правопорушення, зокрема через приховування доказів, брак свідчень або труднощі у визначенні виконавців. Важливим є поглиблення наукового вивчення питань запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення в сучасній кримінологічній науці.

Мета статті – проаналізувати стан наукових досліджень, присвячених запобіганню воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення, окреслити основні напрями подальшого розвитку цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальні проблеми війни та воєнного стану стали предметом наукових досліджень таких науковців, як О. М. Бандурка, О. М. Литвинов, Б. О. Парахонський, Л. В. Чупрій, Г. М. Яворська й інші. Окремі питання кримінально-правової та

кримінологічної проблематики запобігання кримінальним правопорушенням, скоєним в умовах воєнного стану, присвячені спеціальні публікації: В. П. Базова, О. О. Житнього, В. О. Миронової, С. М. Мохончук, А. Р. Мухамеджанова, М. В. Піддубної, М. І. Хавронюк та інших. Проте варто наголосити, що питання запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення натеper залишаються малодослідженим об’єктом у системі кримінологічної науки.

Виклад основного матеріалу. Запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення є складною міждисциплінарною проблемою, яка потребує комплексного підходу. Розвиток наукових досліджень у цій сфері має вирішальне значення для побудови справедливого міжнародного порядку, який здатний ефективно протидіяти порушенням прав людини навіть у найскладніших умовах. Ми погоджуємося із твердженням С. О. Павленка про те, що головною умовою будь-якого наукового дослідження є ґрунтовний аналіз наукового доробку вітчизняних та іноземних учених різних історичних періодів [2, с. 107].

Натеper наукові дослідження щодо запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення активно розвиваються в кількох напрямках. Основні акценти ставляться на міждисциплінарний підхід, що охоплює політичні науки, міжнародне право, кримінологію, кримінальне право, криміналістику, соціологію, психологію тощо. Наукові дослідження в цій сфері відіграють вирішальну роль у формуванні кримінологічної характеристики воєнних кримінальних правопорушень проти цивільного населення та створенні ефективних механізмів запобігання таким кримінальним правопорушенням. Оскільки інтеграція правових,

соціальних наук і міжнародної співпраці дозволяє розробляти нові стратегії для гарантування безпеки цивільного населення та зменшення негативних наслідків збройних конфліктів.

Для проведення дослідження стану наукових доробків із питань запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення вважаємо за доцільне окремо виділити докторські та дисертаційні дослідження з розглядуваної тематики, навчальні та навчально-методичні посібники за тематикою наукового дослідження, а також наукові статті, що стосуються питань, присвячених дослідженню воєнних кримінальних правопорушень проти цивільного населення.

У монографічній праці Б. О. Парахонського розкрито проблеми онтології війни і миру в контексті досвіду України у протидії російській гібридній війні, сутність війни і миру розкривається через стратегічну та безпекову парадигми, семантику концептів війни і миру, проблеми соціально-політичної онтології, особливості українсько-російського стратегічного протистояння, напрями досягнення миру. Зокрема, автором досить вдало висвітлено історичні чинники, які передували широкомасштабному вторгненню Російської Федерації (далі – РФ) на територію України, як-от: 1) геополітична катастрофа – виникнення нових незалежних держав на теренах колишніх радянських республік та існування автономій у просторі РФ видається росіянам чимось випадковим та історичною помилкою; 2) міф великодержавності, у якому пострадянські країни вважаються «зоною відповідальності» панівного кола РФ, право втручатись у внутрішні справи нових держав, зокрема й застосування збройної сили під приводом захисту «співвітчизників» або «російськомовних» громадян в інших країнах; 3) когнітивна стратегія імперії, що є офіційною ідеологією російської держави та засобом обґрунтування агресивних дій проти сусідніх країн і світової спільноти загалом; 4) стратегія реінтеграції імперії, яка була закріплена у стратегічних документах, де стверджувалося право РФ здійснювати економічний, фінансовий, воєнно-політичний тиск у разі порушень прав російськомовного населення в нових державах, що роз-

глядаються як сфера її переважних геостратегічних інтересів; 5) СНД як модель реінтеграції, що з погляду держави-агресора мало на меті збереження російської військової присутності в різних частинах колишнього СРСР; 6) ідея «русского мира», пов'язана з уявленнями фундаменталістського інтеграціонізму російських націонал-патріотів, діячів московської православної церкви, прихильників «великої Росії», які традиційно вважають українців і білорусів лише гілками великоруського етносу; 7) стратегія геополітичного реваншу [3, с. 126–139].

Наукові напрацювання Л. В. Чупрій і Г. М. Яворської присвячені вивченню феномену гібридної війни, на основі аналізу характеру російської агресії проти України. Зокрема, Л. В. Чупрій досліджує ключові визначення гібридної війни, констатує, що одним із найбільш поширених є її тлумачення як протистояння, у якому широко застосовуються політичні, економічні, інформаційні, гуманітарні й інші невоєнні заходи, що реалізуються із задіянням протестного потенціалу населення. Аналізуються шляхи врегулювання даного конфлікту, де акцент робить на застосуванні дипломатичних заходів, зокрема ведення переговорів сторін, що конфліктують, з використанням нормандського та женецького форматів [4, с. 66].

Натомість Г. М. Яворська гібридну війну в загальному вигляді розглядає як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів із метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний із воєнних і невоєнних способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях і використовується як зброя [5, с. 41].

У контексті дослідження кримінально-правової характеристики воєнних кримінальних правопорушень увагу науковців приділено вивченню кримінально-правової характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушенням законів і звичаїв війни, проти миру та безпеки людства. У працях В. П. Базова [6] та В. О. Миранової [7] досить широко досліджено питання кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни. Висвітленню

кримінально-правової характеристики насильства над населенням у районі воєнних дій присвячені праці О. О. Житного [8] й А. Р. Мухамеджанової [9].

Так, у дисертаційній роботі В. П. Базова досліджено генезу становлення та розвитку кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни, визначено його загальний, родовий і безпосередній об'єкти. Окрім того, автор пропонує предмет розглядуваного злочину вважати об'єктом цивільного призначення [6, с. 12].

В. О. Миронова у своїй праці надає визначення порушення законів і звичаїв війни – грубе порушення міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України щодо осіб, які перебувають під заступництвом під час війни чи іншого збройного конфлікту, знищення національних цінностей або заволодіння ними, що не зумовлене воєнною необхідністю, застосування засобів і методів ведення війни заборонених міжнародним правом, інші порушення законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій [7, с. 94].

Натепер не вирішеним залишається питання правового визначення поняття «воєнні кримінальні правопорушення», віднесення їх до конкретного розділу Кримінального кодексу України (далі – ККУ), диференціації їх із міжнародними злочинами. Правову характеристику та шляхи імплементації норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України досліджувала у своїх працях М. В. Піддубна [10].

Щодо цього також становлять інтерес наукові доробки С. М. Мохончука, який у контексті дослідження злочинів проти миру та безпеки людства констатує, що звичайні воєнні злочини набувають характеру злочинів проти миру та безпеки людства, якщо вони здійснюються на підставі розроблених наказів і мають організований державою характер, а також мають за мету знищення людей. Ідеться про те, що, якщо під час здійснення, наприклад, воєнних злочинів суб'єктами злочинних актів і відповідальності за них є фізичні

особи – не органи держави, а останні можуть нести лише непряму відповідальність за допущення таких дій, то існують ситуації, коли порушення законів і звичаїв війни перетворюються безпосередньо на міжнародні злочини. Головною відмінною ознакою таких ситуацій є державний запланований характер злочинної діяльності, зокрема підготовка спеціальних планів та інструкцій як із ведення воєнних дій, що порушують норми міжнародного права, так і їх спрямування проти мирного цивільного населення, а також фактичні дії подібного характеру під керівництвом державної влади та її структур [11, с. 85].

Серед науковців-криміналістів питанням, пов'язаним з розслідуванням воєнних кримінальних правопорушень, присвячена дисертаційна робота К. П. Шевчишевої. Зокрема, у роботі визначено сутність і зміст воєнних злочинів, їх диференціацію з поняттям воєнних злочинів, надано їх криміналістичну характеристику й інше [12, с. 2]. Поняття воєнних злочинів авторка пропонує розглядати як передбачене ККУ діяння (дію чи бездіяльність), учинене спеціальним суб'єктом, що виражається в порушенні принципів і норм міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту [12, с. 54]. Цікавою також є класифікація осіб потерпілих (жертв) від воєнних злочинів за такими основними групами, як: цивільне (мирне) населення; військовослужбовці; суб'єкти, задіяні в наданні гуманітарної допомоги/місії з підтримання миру (працівники гуманітарних і волонтерських організацій) [12, с. 3].

У кримінологічній науці дослідження питань, присвячених детермінантам учинення кримінальних правопорушень в умовах збройного конфлікту на сході України, здійснювали О. М. Джужа й А. В. Гаркуша. Означена робота висвітлює кримінологічне дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції [13, с. 27].

Також варто виділити монографічне дослідження Ю. В. Орлова, присвячене теоретичним і практичним питанням протидії злочинності кримінально-правовими та кримінологічними засобами в умовах війни. Досліджено засади й особливості

реалізації кримінально-правової політики як системної реакції на кримінальні загрози збройної агресії, проблеми кваліфікації воєнних злочинів і пов'язаних із війною кримінальних правопорушень, зокрема тих, що за міжнародним кримінальним правом мають ознаки злочинів проти людяності. Надано кримінально-правову оцінку таких кримінальних правопорушень, висвітлено сутності, детермінанти злочину агресії, проаналізовано специфіку впливу воєнних і антивоєнних чинників на криміногенну обстановку, її тенденції, проблеми адаптивності системи протидії злочинності та шляхи їх вирішення. Акцентовано увагу на специфіці кримінологічного забезпечення перехідного правосуддя в Україні, відповідних зонах криміногенних ризиків [14, с. 56]. Автор виокремлює два види спеціальних суб'єктів воєнних злочинів: бойові суб'єкти (бойові учасники збройного конфлікту – комбатанти); суб'єкти забезпечення окупації [14, с. 58–62].

Цікавим також є нещодавнє дисертаційне дослідження Б. Г. Луценко, присвячене кримінологічному забезпеченню та супроводженню деокупації тимчасово окупованої території України. Зокрема, у роботі автором було досліджено актуальні питання, пов'язані з поняттями «деокупація тимчасово окупованої території України», «кримінологічне забезпечення деокупації тимчасово окупованої території України», їхнім змістом і формами. У контексті нашого дослідження інтерес становлять наукові погляди та висновки автора щодо протидії окремим видам кримінальних правопорушень під час здійснення деокупації тимчасово окупованої території України. Автор констатує, що протидія окремим видам кримінальних правопорушень під час здійснення деокупації тимчасово окупованої території України є складовою частиною кримінологічної безпеки країни [15, с. 139, 141], потребує вжиття та дотримання необхідних і достатніх заходів із метою утримання та зменшення даного виду злочинності, усунення причин і нейтралізації умов, виявлення осіб, схильних до вчинення такого виду злочинів,

а також прогнозування динаміки відповідного виду злочинності, планування реальних і дієвих заходів впливу.

Висновки. Отже, наукові дослідження у сфері запобігання воєнним кримінальним правопорушенням охоплюють низку наукових праць із різних галузей: міжнародного права, кримінології, кримінального права, криміналістики. У результаті проведеного аналізу окремих напрацювань варто констатувати, що особливу увагу вчені приділяють аналізу норм міжнародного гуманітарного права й інших міжнародних механізмів, вивченню соціальних і політичних чинників виникнення міжнародних конфліктів, зокрема на досвіді України, особливостей кримінально-правової кваліфікації злочинів за порушення законів і звичаїв війни, теоретичних і практичних аспектів розслідування воєнних кримінальних правопорушень тощо.

Результати аналізу наукових публікацій свідчать про те, що натеper у науковій літературі, незважаючи на наявність праць, присвячених визначенню поняття та видів воєнних кримінальних правопорушень, їхніх кримінально-правових ознак, окремих аспектів документування та розслідування, питання кримінологічної характеристики та запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення залишається нерозкритим. Зокрема, ґрунтовного аналізу потребує вивчення стану та тенденцій учинення воєнних кримінальних правопорушень проти цивільного населення, детермінантів їх скоєння, кримінологічної характеристика осіб, які вчиняють воєнні кримінальні правопорушення проти цивільного населення.

Окрім того, оскільки цей феномен є багатоаспектним, об'єднує багато чинників політичного, економічного, правового, психологічного характеру, особливої уваги потребують такі питання, як механізм виникнення і особливості детермінації збройних конфліктів, роль державних інститутів у розв'язанні війни, та розроблення на основі цього дієвих механізмів запобігання воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Офіс Генпрокурора України. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=104921>.
2. Павленко С.О. Аналіз сучасного стану наукових досліджень проблем оперативно-розшукової тактики. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (107). С. 105–122. URL: <http://ojs.naiu.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/856/864>.
3. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія / відп. за вип. А.Ю. Іщенко ; Нац. ін-т стратег. досліджень. Київ : НІСД, 2019. 558 с.
4. Чупрій Л.В., Загребельний О.В. Особливості та шляхи вирішення воєнно-політичного конфлікту на сході України. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Серія «Політичні науки». 2017. № 2. С. 66–72.
5. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. Серія «Політика». 2016. № 4. С. 41–48.
6. Базов В.П. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2008. 222 с.
7. Миронова В.О. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2008. 218 с.
8. Житний О.О., Васильєв А.А., Мухамеджанова А.Р. Насильство над населенням у районі воєнних дій: кримінально-правовий аналіз та кваліфікація : монографія ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна ; Кримінол. асоц. України. Харків : Константа, 2017. 234 с.
9. Мухамеджанова А.Р. Кримінально-правова характеристика насильства над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 Кримінального кодексу України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 16 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/8d31a3cf-d836-44b0-b228-6efbbc19f153>.
10. Піддубна М.В. Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 20 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2020/piddubna-m.v.-implementatsiya-norm-mijnarodnogo-kriminalnogo-prava-pro-voenni-zlochiny-u-kriminalniy-kodeks-ukrayini-_d_.docx.
11. Мохончук С.М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 ; 12.00.11. Харків, 2014. 39 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6820?mode=full>.
12. Шевчишена К.П. Розслідування воєнних злочинів в Україні : дис. ... докт. філос. Київ, 2024.
13. Джужа О.М., Гаркуша А.В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/aymvs_2014_2_5.pdf.
14. Орлов Ю.В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія / Кримінолог. асоц. України. Харків : Право, 2023. 252 с.
15. Луценко Б.Г. Кримінологічне забезпечення та супроводження деокупації тимчасово окупованої території України : дис. ... докт. філософ. Харків, 2024. 263 с.

УДК 343.13:341.45

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.30>

ЩОДО МІСЦЯ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Солоненко Семен Олександрович,

аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У рамках імплементації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами в українському законодавстві з'явилися спеціальні заходи протидії домашньому насильству. Нормою щодо таких заходів був доповнений і Кримінальний процесуальний кодекс України.

У Кримінальному процесуальному кодексі України законодавець їх вніс у формі обмежувальних заходів, що можуть застосовуватися в разі вибору запобіжних заходів щодо осіб, які підозрюються в учиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством (частина 6 статті 194 Кримінального процесуального кодексу України).

Стаття присвячена дослідженню дискусійного питання щодо місця обмежувальних заходів у кримінальному процесі України. З одного боку, є питання доцільності виділення окремої норми щодо обмежувальних заходів за обставин, коли вони по своїй суті є такими ж процесуальними обов'язками, як і ті, що передбачені в частині 5 статті 194 Кримінального процесуального кодексу України, а також значною мірою охоплюються ними. Водночас законодавцем не врегульовано, як діяти суду, коли обмежувальний захід і обов'язок є схожими – віддавати перевагу обмежувальному заходу з огляду на те, що кримінальне правопорушення пов'язане з домашнім насильством, покласти обов'язок, передбачений у частині 5 статті 194 Кримінального процесуального кодексу України, чи використовувати обидва інструменти.

З іншого боку, у науковому середовищі існують пропозиції щодо виокремлення обмежувальних заходів, які нині є складником інституту запобіжних заходів, як самостійного заходу забезпечення, з окремим порядком, підставами застосування.

У процесі дослідження було встановлено наявність підстав для закріплення обмежувальних заходів у Кримінальному процесуальному кодексі України, відсутність підстав для самостійного застосування обмежувальних заходів за межами запобіжного заходу, а також необхідність закріплення пріоритету застосування обмежувальних заходів над покладенням схожих за суттю обов'язків, передбачених частиною 5 статті 194 Кримінального процесуального кодексу України, у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством.

Окрім цього, автор дійшов висновку про наявність підстав для вилучення з переліку обмежувальних заходів направлення на програму для кривдників, зважаючи на те, що закріплення цього заходу у Кримінальному процесуальному кодексі України не узгоджується із суттю запобіжних заходів і засадами кримінального провадження.

Ключові слова: обмежувальні заходи, домашнє насильство, запобіжні заходи.

Solonenko Semen. Place of restrictive measures in the criminal procedure of Ukraine

As part of the implementation of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, special measures to counter domestic violence have been introduced into Ukrainian legislation. The Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC of Ukraine) has been supplemented with provisions regarding such measures.

The legislator incorporated these measures into the CPC of Ukraine in the form of restrictive measures that may be applied when selecting preventive measures for persons suspected

of committing criminal offences related to domestic violence (Part 6 of Article 194 of the CPC of Ukraine).

This article focuses on examining the role of restrictive measures in Ukraine's criminal procedure, a subject of ongoing debate. On one hand, there is a question regarding the necessity of establishing a separate provision on restrictive measures, given that they are essentially equivalent to the procedural obligations provided for in Part 5 of Article 194 of the CPC of Ukraine and are, to a large extent, encompassed by them. At the same time, the legislator has not clarified how courts should proceed when a restrictive measure and an obligation overlap—whether to prioritize the restrictive measure, given the criminal offence involves domestic violence, impose the obligation under Part 5 of Article 194 of the CPC of Ukraine, or utilize both tools simultaneously.

On the other hand, some scholars suggest distinguishing restrictive measures, currently part of the preventive measures framework, as an independent security measure with distinct procedures and grounds for application.

The study identified grounds for enshrining restrictive measures in the CPC of Ukraine, while also concluding that there are no grounds for applying restrictive measures independently outside the framework of preventive measures. Additionally, it highlights the necessity of establishing the priority of restrictive measures over similar obligations outlined in Part 5 of Article 194 of the CPC of Ukraine in criminal proceedings related to domestic violence.

Furthermore, the author concludes that there are valid grounds for removing referral to a program for offenders from the list of restrictive measures, as its inclusion in the CPC of Ukraine does not align with the nature of preventive measures or the principles of criminal proceedings.

Key words: *restrictive measures, domestic violence, preventive measures.*

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» № 2227-VIII від 6 грудня 2017 р., який набув чинності 11 січня 2019 р., було внесено до Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України норму щодо обмежувальних заходів. Вони можуть бути застосовані під час вибору запобіжних заходів щодо осіб, які підозрюються в учиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. Визначене законодавцем місце та порядок застосування обмежувальних заходів у кримінальному процесі України є дискусійним питанням серед науковців.

Окрім цього, такий обмежувальний захід, як направлення на програму для кривдників, закріплений також в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та Кримінальному кодексі України (далі – КК України) як покарання. Водночас запобіжні заходи є тимчасовими заходами, по суті не є заходами покарання. За таких умов постає питання щодо обґрунтованості визначення такого обмежувального заходу в КПК України.

Дослідженню питань, пов'язаних з обмежувальними заходами у кримі-

нальному процесі України, присвячені праці таких науковців, як І. А. Бутирська, І. В. Гловюк, С. В. Мирославський, С. В. Романцова, С. В. Щербак. Водночас тема щодо місця обмежувальних заходів у кримінальному процесі України не досить досліджена. Зокрема, малодослідженим є питання щодо обґрунтованості закріплення у КПК України такого обмежувального заходу, як направлення на програму для кривдників. Це все зумовлює актуальність вибраної теми.

Метою статті є визначення місця обмежувальних заходів у кримінальному процесі України, дослідження наявності підстав для їх застосування поза межами запобіжних заходів, їх співвідношення з обов'язками, передбаченими в ч. 5 ст. 194 КПК України, а також проведення аналізу обґрунтованості визначення направлення програми для кривдників у переліку обмежувальних заходів.

Спеціальні заходи протидії домашньому насильству можуть мати різну галузеву приналежність: а) кримінально-правову (обмежувальні заходи); б) кримінальну процесуальну (обмежувальні заходи як засоби забезпечення запобіжних кримінальних процесуальних заходів); в) адміністративно-правову (направлення на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство чи насиль-

ство за ознакою статі); г) цивільно-правову (спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству: обмежувальний припис стосовно кривдника) [1, с. 75].

А. М. Яценко і А. Я. Шинкарчук відзначали, що попри нормативну визначеність спеціальних заходів протидії домашньому насильству в законодавстві різної галузевої приналежності, ці заходи відрізняються одне від одного за підставою, метою, порядком, строком і адресатом застосування, а також за суб'єктом складом контролю виконання [2, с. 31].

Доцільність нормативного визначення відповідних варіантів спеціальних заходів протидії домашньому насильству у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві водночас з їх регламентацією в інших галузях національного законодавства збільшує ймовірність того, що ті чи інші із цих заходів, залежно від конкретної ситуації, у разі необхідності, реально будуть застосовані до кривдника з урахуванням найбільш прийнятного для постраждалої особи засобу захисту, до того ж у кримінальному провадженні їх ужиття не пов'язано суто з ініціативою потерпілої сторони [3, с. 48].

У зв'язку із цим нормативне визначення спеціальних заходів протидії проявам домашнього насильства саме у кримінальному процесуальному законодавстві України є виправданим.

О. І. Тищенко обґрунтовано зазначає, що назва ст. 194 КПК – «Застосування запобіжного заходу» зумовлює висновок про можливість покладення на підозрюваного, обвинуваченого обов'язків, визначених у ч. 6 цієї статті, лише під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу. Обмежувальні заходи доповнюють вибраний запобіжний захід і не мають самостійного характеру у кримінальному провадженні [4, с. 163].

Це підтверджується і судовою практикою. Так, ухвалою слідчого судді Заводського районного суду м. Миколаєва від 6 вересня 2023 р. у справі № 487/3866/23 було відмовлено в задоволенні клопотання слідчого про покладення обов'язків, передбачених ч. ч. 5, 6 ст. 194 КПК України, щодо підозрюваного в учиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 152, ч. 4 ст. 153 КК України.

В обґрунтування зазначеного рішення слідчий суддя зауважив: «Виходячи зі змісту ст. 194 КПК України, обов'язки, передбачені ч. ч. 5, 6 ст. 194 КПК України, можуть бути застосовані до особи тільки в разі застосування конкретного запобіжного заходу, без застосування запобіжного заходу вони не можуть бути покладені. Оскільки слідча у клопотанні не просить застосувати до підозрюваного конкретний запобіжний захід, обов'язки, передбачені ч. ч. 5, 6 ст. 194 КПК України, до нього не можуть бути застосовані» [5].

Водночас ухвалою слідчого судді Пустомитівського районного суду Львівської області у справі № 450/418/23 від 31 січня 2023 р. було задоволено клопотання слідчого про застосування до підозрюваного в учиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126–1 КК України, запобіжного заходу в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, строком на два місяці, а саме:

- 1) обмежити підозрюваному спілкування з потерпілою;
- 2) заборонити підозрюваному наближатись до місця проживання доньки, неповнолітньої потерпілої;
- 3) заборонити підозрюваному вести листування і телефонні переговори з донькою, неповнолітньою потерпілою.

З ухвали вбачається, що слідчий суддя застосував лише обмежувальні заходи, без вибору жодного запобіжного заходу з визначених ч. 1 ст. 176 КПК України. Він установив наявність обґрунтованої підозри та ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, що є підставою для застосування запобіжного заходу [6].

І. В. Гловюк звертає увагу на те, що в разі, якщо сторона обвинувачення не зможе довести обставини, передбачені ч. 1 ст. 194 КПК та необхідні для вибору запобіжного заходу, застосувати обмежувальні заходи буде неможливо, їхня мета – захист потерпілої/потерпілого – не буде досягнута. Тобто в разі недоведення ризиків, які можуть бути і не пов'язані із впливом на потерпілого (п. п. 1, 2, 4, частково – п. 3 ч. 1 ст. 177 КПК України), потерпілий позбавляється захисту, а це вже несумісно з позитивними зобов'язаннями держави у сфері захисту постраждалих від домашнього насильства.

Тому, на думку І. В. Гловюк, обмежувальні заходи мають розглядатися як окремий різновид заходів забезпечення кримінального провадження – обмежувальні заходи у кримінальному провадженні щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством; у КПК України має бути передбачено: по-перше, кумулятивне доведення обставин (1) передбачених у ч. 3 ст. 132 КПК України, (2) потреби потерпілого в захисті, що виправдовує застосування одного або декількох обмежувальних заходів; строки застосування (у межах строку досудового розслідування та судового провадження до набрання судовим рішенням чинності); порядок застосування – за ухвалою слідчого судді, суду; порядок зміни та скасування [7, с. 20].

Однак убачається брак підстав для виділення обмежувальних заходів як окремого різновиду заходів забезпечення кримінального провадження.

По-перше, для вибору підозрюваному, обвинуваченому запобіжного заходу та застосування разом із ним обмежувальних заходів досить установити наявність достатніх підстав уважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України.

Одним із таких ризиків є ризик учинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому особа підозрюється, обвинувачується. Фактично, нівелювання цього ризику необхідне для задоволення потреби потерпілого в захисті. Як існування цього чи іншого ризику, так і потреба потерпілого в захисті, мають обґрунтовуватися згідно із принципом змагальності. Отже, якщо прокурор не може довести існування ризику вчинення іншого кримінального правопорушення чи продовження кримінального правопорушення щодо потерпілого, то навряд чи він зможе довести потребу в захисті, оскільки вони фактично є ідентичними в частині доказування.

Окрім цього, ч. 1 ст. 178 КПК України доповнено п. 12 згідно із Законом № 2227-VIII від 6 грудня 2017 р., відповідно до якого серед обставин, що враховуються під час вибору запобіжного заходу, закріплено ризик продовження чи повторення проти-

правної поведінки, зокрема ризик летальності, що його створює підозрюваний, обвинувачений, у зв'язку з його доступом до зброї також.

По-друге, перелік обмежувальних заходів деякою мірою охоплюється тими обов'язками, які передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України.

Зокрема, заходи щодо обмеження спілкування з неповнолітньою особою в разі, коли домашнє насильство вчинено стосовно неповнолітньої особи або в її присутності, та заборони листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, або контактування з нею через інші засоби зв'язку як особисто, так і через третіх осіб, охоплюються п. 4 ч. 5 ст. 194 КПК України; захід щодо направлення особи для проходження лікування від алкогольної, наркотичної залежності охоплюється п. 6 ч. 5 ст. 194 КПК України.

Окрім цього, строк, на який можуть бути покладені обов'язки, визначені ч. 4 ч. 5, 6 ст. 194 КПК України, становить 2 місяці, після чого він може бути продовжений. Пропозиція ж щодо строку застосування обмежувальних заходів у межах строку досудового розслідування та судового провадження до набрання судовим рішенням чинності йде в розріз із цим, незважаючи на те, що обмежувальні заходи й обов'язки, які передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України, мають схожу правову природу.

Отже, різне регулювання строку дії таких обов'язків і підстав для їх покладання не вбачається доцільним і виправданим. Чинне регулювання можливості застосування обмежувальних заходів під час вибору запобіжних заходів дозволяє ефективно забезпечувати потребу потерпілих у захисті.

Також, на думку І. В. Гловюк, для специфіки захисту потерпілих від злочинів, пов'язаних із домашнім насильством, більш доречними є саме обмежувальні заходи, які за своєю природою є спеціальними та націлені саме на особливості захисту потерпілих від злочинів, пов'язаних із домашнім насильством. У разі застосування додаткових обов'язків, а не обмежувальних заходів, пріоритет віддається дієвості кримінального провадження, а не

захисту потерпілих, хоча відповідні інтереси не є такими, що конкурують [8, с. 123].

Така рекомендація є слушною, але не узгоджується із чинним нормативним регулюванням. Так, із ч. 6 ст. 194 КПК України вбачається, що обмежувальні заходи є додатковими до обов'язків, передбачених ч. 5 цієї статті, «окрім обов'язків, передбачених ч. 5 цієї статті»). Окрім цього, суд може застосувати обмежувальні заходи, тоді як за ч. 5 ст. 194 КПК України він повинен зобов'язати підозрюваного, обвинуваченого виконувати один або кілька обов'язків, необхідність покладення яких була доведена прокурором.

Тому доцільним є узгодження умов застосування ч. 6 ст. 194 КПК України з умовами застосування ч. 5 ст. 194 КПК України, а саме, щоб суд застосовував (а не міг застосовувати) обмежувальні заходи, необхідність застосування яких доведена прокурором.

Проведений аналіз судової практики показує, що слідчі судді в ухвалах переважно логічно поєднують обов'язки, установлені ч. 5 ст. 194 КПК України, і обмежувальні заходи [9, 10].

Окремої уваги потребує такий обмежувальний захід, як направлення для проходження програми для кривдників. З одного боку, його місце у кримінальному процесі є малодослідженим, а з іншого – він є одним із найбільш поширених у застосуванні. Так, у процесі дослідження було проаналізовано наявні в Єдиному державному реєстрі судових рішень ухвали за 2023 р. про застосування запобіжних заходів, у яких застосовувались обмежувальні заходи, передбачені ч. 6 ст. 194 КПК України. Установлено, що в 51 зі 159 проаналізованих ухвал застосовувався обмежувальний захід у формі направлення для проходження програми для кривдників.

Першим проблемним питанням у застосуванні цього обмежувального заходу є те, що згідно із ч. 6 ст. 28 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» кривдника може бути направлено судом на проходження програми для кривдників на строк від трьох місяців до одного року у випадках, передбачених законодавством [11].

Відповідно до ч. 7 ст. 194 КПК України обов'язки, передбачені ч. ч. 5, 6 цієї статті,

можуть бути покладені на підозрюваного, обвинуваченого на строк не більше двох місяців. У разі необхідності цей строк може бути продовжений за клопотанням прокурора в порядку, передбаченому ст. 199 цього Кодексу.

Отже, ухвалою слідчого судді може бути застосовано такий обмежувальний захід, як направлення підозрюваного для проходження програми для кривдників на строк не більше двох місяців, і цей строк не може виходити за межі строку досудового розслідування.

Схожа проблема із суперечністю строку проходження програми для кривдників, визначеному в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», є й у КК України. Так, згідно з положеннями ч. 3 ст. 91–1 КК України, такий обмежувальний захід, як направлення для проходження програми для кривдників, може застосовуватися до засудженого на строк від 1 до 3 місяців.

Так, вироком місцевого суду особу засуджено за ст. 126–1 КК України та на підставі п. 5 ч. 1 ст. 91–1 КК України покладено на неї обов'язок пройти програму для кривдників строком 2 місяці. У касаційній скарзі прокурор зазначив застосування місцевим судом строку програми для кривдника всупереч Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», згідно з яким такий строк становить від 3 місяців до 1 року, тому у визначений судом двомісячний строк проведення всього комплексу заходів, передбачених програмою, є неможливим.

Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду від 7 серпня 2024 р. у справі № 161/17404/23, після розгляду касаційної скарги прокурора, зазначив, що «відповідно до ч. 10 ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», у разі порушення кримінального провадження у зв'язку з учиненням домашнього насильства перелік заходів щодо тимчасового обмеження прав або покладення обов'язків на особу, яка підозрюється, обвинувачується в учиненні кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, або визнана винною в його вчиненні, а також порядок застосування таких заходів визначаються КК України та КПК України» [12].

З наведеного можна зробити висновок, що строк проходження програми для кривдників у разі застосування запобіжного заходу визначається нормами КПК України.

Другим проблемним питанням є те, чи взагалі проходження програми для кривдників може бути в переліку обмежувальних заходів, визначених ч. 6 ст. 194 КПК України.

Так, цей захід визначений також ст. 39–1 КУпАП, зі змісту якої вбачається, що суд під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про направлення особи, яка вчинила домашнє насильство, зокрема, на програму для кривдників.

Відповідно до ст. 91–1 КК України в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, водночас із призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням із підстав, передбачених цим Кодексом, від кримінальної відповідальності чи покарання, суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, такий обмежувальний захід, як направлення для проходження програми для кривдників.

Варто зазначити, що в ч. 2 ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» закріплений перелік заходів тимчасового обмеження прав кривдника й обов'язків, які можуть визначатися та, відповідно, покладатися обмежувальним приписом.

Цей перелік фактично є аналогічним переліку обмежувальних заходів, визначених ч. 6 ст. 194 КПК України, однак у ньому відсутній такий захід, як направлення на програму для кривдників.

У постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 5 вересня 2019 р. у справі № 756/3859/19 зроблено висновок: «Ураховуючи положення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», обмежувальний припис за своєю суттю не є заходом покарання особи (на відміну від норм, закріплених у КУпАП та КК України), а є тимчасовим заходом, що виконує захисну та запобіжну функції, направленим на запобігання вчиненню насильства та гарантування першочергової безпеки осіб,

з огляду на наявність ризиків, передбачених вищезазначеним законом, до вирішення питання про кваліфікацію дій кривдника й ухвалення стосовно нього рішення у відповідних адміністративних або кримінальних провадженнях» [13].

З аналізу положень КПК України вбачається, що запобіжні заходи, у рамках яких застосовуються обмежувальні заходи, також є тимчасовими заходами, мають на меті забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання ризикам, передбаченим у ст. 177 цього Кодексу, серед яких, зокрема, ризик незаконного впливу на потерпілого, учинення іншого кримінального правопорушення чи продовження кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується.

Запобіжний захід не є покаранням, його мета – забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваної або обвинуваченої особи. Запобіжні заходи застосовуються до ухвалення щодо підозрюваного, обвинуваченого рішення у відповідному кримінальному провадженні.

Отже, як обмежувальний припис, так і обмежувальні заходи, які застосовуються під час вибору запобіжних заходів, мають схожий характер і функції, а найголовніше – не є по своїй суті заходами покарання особи. Водночас обмежувальний припис не передбачає можливості направлення на програму для кривдників, а ч. 6 ст. 194 КПК України така можливість установлена.

Зважаючи на те, що можливість застосування такого заходу судом визначена ст. 39–1 КУпАП та ст. 91–1 КК України у призначенні покарання особі, що була визнана винуватою в учиненні адміністративного чи кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, постає питання – чи може бути направлення на програму для кривдників у переліку обмежувальних заходів, які можуть бути застосовані під час вибору запобіжних заходів, які по своїй суті не є заходами покарання? Адже направленням на програму для кривдників ухвалою про вибір запобіжного заходу слідчий суддя, суд фактично визнає, що особа вчинила домашнє насильство та є кривдни-

ком, а значить, є необхідність у направленні на таку програму. Зазначене не узгоджується із суттю запобіжних заходів, суперечить положенням ч. 1, 5 ст. 17 КПК України щодо презумпції невинуватості.

Отже, закріплення направлення на програму для кривдників у переліку обмежувальних заходів, які можуть бути застосовані під час вибору запобіжних заходів, не узгоджується з нормами КПК України, тому наявні підстави для вилучення цього заходу з переліку обмежувальних заходів, визначених ч. 6 ст. 194 КПК України.

Отже, обмежувальні заходи по своїй суті схожі із процесуальними обов'язками, які покладаються на підозрюваного, обвинуваченого під час вибору запобіжного заходу відповідно до ч. 5 ст. 194 КПК України, і деякою мірою охоплюються ними. Проте обмежувальні заходи краще враховують специфіку домашнього насильства, а тому їх виокремлення є обґрунтованим. З метою більш ефективного захисту прав та інтересів потерпілих слушним є закріплення пріоритету їх застосування у кримінальних провадженнях цієї категорії над схожими за суттю обов'язками, передбаченими ч. 5 ст. 194 КПК України.

У процесі дослідження встановлено відсутність підстав для застосування обмежувальних заходів без вибору запобіжного заходу та недоцільність виділення обмеж-

увальних заходів в окремий вид заходів забезпечення, оскільки, з огляду на схожу правову природу обмежувальних заходів і обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України, є нелогічним їх різне правове регулювання.

Незважаючи на те, що Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено, що строк проходження програми для кривдників становить від трьох місяців до одного року, порядок застосування таких заходів до осіб, що підозрюються в учиненні кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, визначається КПК України. А відповідно до ч. 7 ст. 194 КПК України такий строк в ухвалі не може перевищувати двох місяців.

Встановлено, що можливість направлення на програму для кривдників визначена також КУпАП в разі призначення покарання. Водночас цей захід відсутній у переліку заходів, які можуть визначатися обмежувальним приписом. Обмежувальний припис, як і запобіжний захід, не є покаранням, а є тимчасовим заходом, що виконує запобіжну функцію до вирішення питання про кваліфікацію дій кривдника. Зважаючи на це, наявні підстави для вилучення направлення на програму для кривдників із переліку обмежувальних заходів, визначених ч. 6 ст. 194 КПК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильства : навчальний посібник / С.В. Романцова та ін. ; за ред. І.В. Гловюк, Н.Р. Лащук, С.В. Романцової. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 404 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4807>.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі: науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Хавронюка. Київ : Baite, 2019. 288 с. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/FNOON_Kommentar_A5.pdf.
3. Яценко А.М. Деякі міркування з приводу розмежування спеціальних заходів протидії домашньому насильству, що нормативно визначені в різних галузях національного законодавства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. № 2 (25). С. 24–32. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10958>.
4. Тищенко О.І. Окремі питання застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 161–166. <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-2-26>.
5. Ухвала слідчого судді Заводського районного суду м. Миколаєва від 06.09.2023 р. у справі № 487/3866/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113350525>.
6. Ухвала слідчого судді Пустомитівського районного суду Львівської області у справі № 450/418/23 від 31.01.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109008881>.

7. Гловук І.В. Правова природа застосування обмежувальних заходів за ч. 6 ст. 194 КПК України. *Діяльність органів досудового розслідування в умовах реформування правоохоронних органів: сучасні виклики* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Дніпро, 21 травня 2021 р. / ред. кол. : А.В. Захарко, В.М. Федченко, А.Г. Гаркуша. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 17–21. URL: https://www.researchgate.net/publication/365061467_Glovuk_I_Pravova_priroda_zastosuvanna_obmezuvalnih_zahodiv_za_c_6_st_194_KPK_Ukraini_Dialnist_organiv_dosudovogo_rozsliduvanna_v_umovah_reformuvanna_pravoohoronnih_organiv_sucasni_vikliki_Materiali_vs.

8. Гловук І.В. Деякі питання практики застосування обмежувальних заходів у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із домашнім насильством. *Забезпечення запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та протидії торгівлі людьми: національна практика та зарубіжний досвід* : матеріали Науково-практичної конференції, м. Київ, 14 грудня 2020 р. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 122–125. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3677/Butyrska_obmezhuvalni.pdf.

9. Ухвала слідчого судді Підволочиського районного суду Тернопільської області від 14.11.2023 р. у справі № 604/1555/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114885078>.

10. Ухвала слідчого судді Соснівського районного суду м. Черкаси від 31.08.2023 р. у справі № 712/9092/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113147388>.

11. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

12. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 05.09.2019 р. у справі № 756/3859/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84092340>.

13. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 07.08.2024 р. у справі № 161/17404/23, провадження № 51–2665км24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120926147>.

УДК 343.8. (477) (075.8)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.31>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ І ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБЛИВИХ ВИМОГ ДО ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО

Шморгун Віталій Олегович,

аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

У науковій статті на підставі аналізу чинного законодавства України та судової практики висвітлено проблемні питання, які зумовлені звільненням неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до їхньої поведінки. Розглянуто питання доцільності застосування таких примусових заходів виховного характеру.

Звернуто увагу на необхідність законодавчого закріплення у Кримінальному кодексі України дефініції мети застосування примусових заходів виховного характеру й обґрунтовано, що метою застосування примусових заходів виховного характеру має бути виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, а також запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Вказано на необхідність нормативного визначення переліку різновидів обмежень дозвілля та вимог до поведінки неповнолітнього, які можуть бути застосовані до останнього в разі звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, та строку їх застосування, як гарантії реалізацію принципів верховенства права та правової визначеності, оскільки обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, що дають змогу особі передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

Виявлено, що в сучасних умовах застосування таких примусових заходів виховного характеру, як обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього, фактично не може забезпечити виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, а також запобігти вчиненню ними нових кримінальних правопорушень, оскільки відсутня процедура звернення вироків, якими застосовані вказані заходи, до виконання, а законодавством України не передбачений порядок здійснення контролю та наслідки невиконання неповнолітніми застосованих до них вироків суду примусових заходів виховного характеру.

Підкреслено необхідність реформування законодавства України в частині правової регламентації застосування примусових заходів виховного характеру.

Ключові слова: кримінальне право, звільнення від покарання, неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, обмеження дозвілля.

Shmorgun Vitalii. Problematic issues of application of compulsory educational measures in the form of restriction of leisure and establishment of special requirements to the behaviour of a minor

Based on the analysis of the current legislation of Ukraine and judicial practice, the article highlights the problematic issues that arise when juveniles are released from punishment with the use of compulsory educational measures in the form of leisure restrictions and the establishment of special requirements for their behaviour. The author considers the expediency of applying such compulsory educational measures.

Attention is drawn to the need for legislative consolidation in the Criminal Code of Ukraine of the definition of the purpose of application of compulsory educational measures and it is

substantiated that the purpose of application of compulsory educational measures should be correction of minors who have committed a criminal offence or a minor crime for the first time, and also prevention of new criminal offences.

The author points out the need for a regulatory definition of the list of types of leisure restrictions and requirements to the behaviour of a minor which may be applied to the latter in case of release from punishment with the use of compulsory educational measures, and the term of their application as a guarantee of the rule of law and legal certainty, since the restriction of any right should be based on the criteria which allow a person to foresee the legal consequences of his/her behaviour.

It is found that in modern conditions, the application of such compulsory educational measures as restriction of leisure time and establishment of special requirements for the behaviour of a minor cannot actually ensure the correction of minors who have committed a criminal offence or a minor crime for the first time, and also prevent them from committing new criminal offences, since there is no procedure for enforcement of sentences which apply these measures, and Ukrainian legislation does not provide for the procedure for monitoring and consequences of failure to comply with such measures.

The author emphasises the need to reform Ukrainian legislation in terms of legal regulation of the application of compulsory educational measures.

Key words: criminal law, exemption from punishment, minors, compulsory educational measures, restriction of leisure time.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання вказаної проблеми. Проблеми застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх правопорушників привертала увагу не лише практиків, але й науковців, серед яких Н. Л. Березовська, В. М. Бурдін, Є. М. Вечерова, Т. О. Гончар, В. О. Глушков, Л. В. Герасимчук, Н. Я. Ковтун, Ю. Б. Мельникова, Г. М. Миньковський, Н. М. Мирошніченко, А. А. Музика, Є. С. Назимко, Л. М. Палюх, Л. Ю. Тимофєєва, С. С. Яценко, А. М. Яценко, О. О. Ямкова й інші. Проте тривають дискусії щодо мети вказаних заходів, доцільності звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, ефективності окремих видів примусових заходів виховного характеру, а також необхідності реформування чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу (далі – КК) України неповнолітній, який учинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, зокрема й такі, як обмеження дозвілля та вста-

новлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього [1].

На думку Н. М. Мирошніченко, такий захід спрямований на утримання дитини від середовища, яке сприяє девіантній і деліквентній поведінці [2, с. 202].

Проте в постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22 Верховний Суд зазначив, що основним принципом, яким повинен керуватися суд під час вибору виду примусових заходів виховного характеру неповнолітньому, є забезпечення якнайкращих інтересів дитини.

Поняття принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини» розкрито у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», відповідно до якої забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [3].

Верховний Суд у своїй постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22 зазначив, що метою застосування заходів виховного характеру є забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства й експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій

суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набуті професії та працевлаштуватися.

За визначенням Енциклопедії сучасної України, дозвілля – це сукупність видів діяльності (занять), які здійснюють у вільний час для задоволення певних фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб [4].

З урахуванням наведеного постає питання, чи можливо забезпечити інтереси неповнолітнього та задоволення його потреб, а також реалізувати його здатність адаптуватися до реалій суспільного життя в разі обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього.

Зі змісту ст. 105 КК України випливає, що підставою для звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру є його щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка, яка дозволяє суду дійти висновку, що він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» № 223–66/0/4–17 від 16 січня 2017 р. зазначено, що згідно із ч. 1 ст. 105 КК України суд має право звільнити неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру за наявності сукупності деяких умов, серед яких і те, що поведінка неповнолітнього після скоєння злочину (кримінального правопорушення) була бездоганною. Під бездоганною поведінкою варто розуміти таку поведінку особи в сім'ї, побуті, трудовому чи навчальному колективі, коли вона свідомо й добровільно дотримується загальноприйнятих правил людського співжиття [5].

З наведеного випливає, що примусові заходи виховного характеру застосовуються до неповнолітнього, який після вчинення кримінального правопорушення виправився та має бездоганну поведінку. Тому постає питання доцільності обмеження такій особі дозвілля і встановлення особливих вимог до її поведінки.

Вказані суперечності, на нашу думку, можуть бути врегульовані в разі законо-

давчого закріплення у Кримінальному кодексі України дефініції мети застосування примусових заходів виховного характеру, зокрема, зазначення, що метою застосування примусових заходів виховного характеру є виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, а також запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Уважаємо, що в такому разі застосування таких примусових заходів виховного характеру, як обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього буде відповідати вищевказаній меті застосування примусових заходів виховного характеру, оскільки буде сприяти запобіганню вчиненню неповнолітніми, які вже порушували закон, нових кримінальних правопорушень.

Кримінальний кодекс України також не містить визначення, що треба розуміти під поняттям «обмеження дозвілля», а також перелік вимог до поведінки неповнолітнього, які можуть бути встановлені в разі звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Також із буквального тлумачення змісту п. 2 ч. 2 ст. 105 КК України випливає, що обмеження дозвілля і особливі вимоги до поведінки неповнолітнього мають застосовуватися водночас.

Н. М. Мирошніченко зазначає, що примусові заходи виховного характеру у формі обмеження дозвілля неповнолітніх необхідно поєднувати з обов'язковим установленням особливих вимог до поведінки, які повинні мати педагогічний вплив (наприклад, установити обов'язок продовжити навчання) [2, с. 202–203].

Як орієнтує Пленум Верховного Суду України у п. 6 постанови «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 [6], а також Верховний Суд у постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22, обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього (п. 2 ч. 2 ст. 105 КК України) варто розуміти як: обмеження перебування поза домівкою в зазначений час доби; заборону відвідувати визначені місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд,

місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість; покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо.

Водночас Верховний Суд у постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22 вказав, що наведений перелік заходів не є вичерпним, оскільки поняття «обмеження дозвілля» та певні «вимоги до поведінки неповнолітнього» мають широке розуміння, на відміну від інших заходів виховного характеру, визначених у ч. 2 ст. 105 КК України.

Згідно з п. п. 1, 3 ст. 485 КПК України, під час судового розгляду кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, окрім обставин, передбачених ст. 91 цього Кодексу, також з'ясовуються повні та всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати в разі індивідуалізації відповідальності чи вибору заходу виховного характеру; умови життя та виховання неповнолітнього [7].

Як слушно зазначає О. О. Ямкова, застосування примусових заходів виховного характеру є правом, а не обов'язком суду [8, с. 94].

Пленум Верховного Суду України в п. 6 постанови «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 встановив, що з урахуванням даних про особу неповнолітнього та характеру вчиненого ним злочину чи суспільно небезпечного діяння суд визначає, які види дозвілля треба обмежити, а які – заборонити, або які обов'язки покласти на неповнолітнього.

На думку А. М. Яценка, під застосуванням заходів виховного характеру треба розуміти діяльність суду щодо ухвалення та закріплення у відповідному процесуальному документі остаточного рішення про призначення конкретного виду та (або) строку цього заходу кримінально-правового впливу [9, с. 186].

Оскільки ч. 2 ст. 105 КК України не визначає конкретного переліку обмежень дозвілля і вимог до поведінки неповноліт-

нього, вирішення вказаних питань віднесено до дискреційних повноважень суду.

Згідно із ч. ч. 3, 6 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у місцевих загальних судах і апеляційних судах діє спеціалізація суддів зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути вибрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді та високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, вибирається із числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді [10].

Проте вищевказані вимоги до суддів, які здійснюють кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не замінюють собою необхідності визначення меж судової дискреції.

Відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, який нерозривно пов'язаний із принципом юридичної визначеності [11].

Ми цілком поділяємо думку С. П. Погребняка, що принцип правової визначеності покликаний гарантувати ефективну дію принципу верховенства права [12, с. 38].

У ст. 3 Кримінального кодексу України передбачено, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово вказував на недосконалість чинного законодавства України і необхідність дотримуватися принципу правової визначеності – *res judicata* (справи «Єлоєв проти України», «Новік проти України», «Устименко проти України», «Трегубенко проти України», «Пономарьов проти України»).

Як зазначив Конституційний Суд України у своїх рішеннях від 22 вересня 2005 р. у справі № 5-рп/2005 та від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, від 29 червня

2010 р. № 17-рп/2010, від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010, із конституційних принципів рівності та справедливості впливає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі. Одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустимі лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, установлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

Відповідно до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, ухваленої Комітетом Міністрів 11 березня 1980 р. на 316-й нараді, термін «дискреційні повноваження» означає повноваження, які залишають адміністративному органу деякий ступінь свободи щодо ухвалення рішення, дозволяють йому вибирати з-поміж кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає більш відповідним.

Тому вважаємо, що у Кримінальному кодексі України має бути визначений перелік видів обмежень дозвілля і вимог до поведінки неповнолітнього, які можуть бути застосовані до останнього в разі звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. До заходів обмеження дозвілля можуть бути віднесені: заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час, який не може перевищувати восьми годин на добу; заборона перебувати у деяких місцях; заборона виїзду чи обмеження часу виїзду за межі населеного пункту, у якому проживає неповнолітній. Що стосується особливих вимог до поведінки неповнолітнього, то до них, на нашу думку, можна віднести покладення на неповнолітнього обов'язку продовжувати навчання, утримання від спілкування з потерпілою осо-

бою або заборону наближатися до місця її проживання, проходження курсу лікування від наркотичної чи алкогольної залежності тощо.

У ч. 3 ст. 105 КК України передбачено, що тривалість заходів виховного характеру встановлюється судом, який їх призначає.

Пленум Верховного Суду України в п. 6 постанови «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 зазначив, що суд у кожному випадку встановлює конкретний строк, протягом якого органи, що здійснюють контроль і нагляд за поведінкою неповнолітнього, повинні пред'являти особливі вимоги щодо неї, а неповнолітній зобов'язаний їх дотримуватися. Тривалість останнього має бути достатньою для виправлення неповнолітнього. На практиці обмеження дозвілля чи інші особливі вимоги щодо поведінки неповнолітнього можуть установлюватися на декілька місяців, що пов'язано, наприклад, із необхідністю пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, позбутися інших шкідливих для здоров'я звичок або закінчити навчання у школі, одержати професійні навички та працевлаштуватися (іноді – і на деякий період після цього).

Як впливає з п. п. 7 та 11 вищевказаної постанови, визначення часу застосування примусових заходів виховного характеру рекомендоване лише в разі застосування таких примусових заходів виховного характеру, як передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють (не менше одного року), направлення неповнолітніх до спеціальних навчально-виховних установ.

На нашу думку, у Кримінальному кодексі України варто визначити строк застосування примусових заходів виховного характеру, який може становити від шести місяців до трьох років, але не довше ніж до досягнення особою повноліття або завершення навчального закладу.

Чинним законодавством України не визначений і порядок виконання вироку про застосування примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки, не передбачені наслідки ухилення неповнолітнього від виконання таких

примусових заходів виховного характеру в разі звільнення від покарання на підставі ст. 105 КК України, а також можливість дострокового звільнення від них.

Аналіз судової практики за 2023–2025 рр. свідчить, що деякі суди в разі звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього покладають обов'язок здійснення контролю за поведінкою неповнолітнього на службу у справах дітей та сім'ї (справа № 753/11200/23).

Проте Інструкцією з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженою наказом Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 р. № 814, навіть не передбачено звернення до виконання вироків у разі застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру [13], а Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» не покладає на служби у справах дітей обов'язку здійснення контролю за поведінкою неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього [14].

Водночас в Україні діє система органів пробачії та, відповідно до ст. 13 Закону України «Про пробачію», органами пробачії з неповнолітніми проводиться соціально-виховна робота за індивідуальним планом роботи, з урахуванням оцінки ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень, яка передбачає диференційований підхід до неповнолітніх під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги. Проте зі змісту ст. 7 вказаного Закону випливає, що пробачія не застосовується в разі звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру [15].

28 березня 2024 р. набув чинності Закон України від 23 серпня 2023 р. № 3342–ІХ «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення видів кримінальних покарань» і Кримінальний

кодекс України доповнений таким видом покарання, як пробачійний нагляд (п. 7–1 ч. 1 ст. 51 та ст. 59–1 КК України) [16]. Покарання у формі пробачійного нагляду передбачає покладення на засудженого до пробачійного нагляду обов'язків, які дуже схожі з обов'язками, які можуть бути покладені на неповнолітніх у разі звільнення їх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки: проживати за вказаною в рішенні суду адресою; дотримуватися встановлених судом вимог щодо вчинення окремих дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля; працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробачії звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано посаду (роботу); виконувати заходи, передбачені пробачійною програмою; пройти курс лікування від наркотичної, алкогольної залежності, розладів психіки та поведінки внаслідок уживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Контроль за виконанням засудженими до пробачійного нагляду вищевказаних обов'язків покладається на органи пробачії.

З урахуванням створення спеціальних органів, які застосовують наглядові та соціально-виховні заходи до осіб, засуджених до покарання без ізоляції від суспільства, вважаємо за доцільне покласти на органи пробачії роботу з особами, звільненими від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, шляхом унесення відповідних змін до Кримінального кодексу України та Закону України «Про пробачію».

Ми погоджуємося з думкою Є. С. Назимка, що чинне кримінальне законодавство України, яким є Кримінальний кодекс України 2001 р., є досить виваженим кодифікованим нормативно-правовим актом, про що свідчить вдала систематизація норм Загальної та Особливої частин. Однак не варто залишати без уваги недоліки, а іноді навіть рудименти, окремих норм, які останнім часом стають усе більш

наочними, а також те, що в Україні ситуація складається таким чином, що значна кількість міжнародних напрацювань, які рекомендовані до імплементації в національні законодавства країн, не може бути взята до уваги через деяку обмеженість чинного Кримінального кодексу, яка виявляється у вичерпному, неповноцінному та рудиментному переліку заходів кримінально-правового впливу, зокрема і звільнення від покарання та його відбування [17, с. 5, 79].

Висновки. Розв'язання проблем, зумовлених звільненням неповнолітніх від

покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до їхньої поведінки, досягнення мети застосування таких заходів можливе лише в разі реформування кримінального законодавства України в частині відповідальності неповнолітніх осіб, зокрема, більш чіткого правового регулювання звільнення неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, а також узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.02.2025).
2. Мирошніченко Н.М. Деякі пропозиції вдосконалення законодавства: щодо заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / ред. : О.В. Козаченко, Є.Л. Стрельцов. Миколаїв : Іліон, 2016. 768 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/16549b79-9610-4004-b585-bc2594a8901b/content> (дата звернення: 26.02.2025).
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2021 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
4. Енциклопедія сучасної України. Т. 8 : «Дл» – «Дя» та додаток на літери «А» – «Г» / редкол. : І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-20509> (дата звернення: 26.02.2025).
5. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх : інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 р. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya_.html (дата звернення: 26.02.2025).
6. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06> (дата звернення: 26.02.2025).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
8. Ямкова О.О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2003. 213 с.
9. Яценко А.М. Примусові заходи виховного характеру в системі заходів кримінально-правового реагування на злочинні прояви у сфері громадської безпеки. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції до 25-річчя ХНУВС, 18 квітня 2019 р., м. Харків*. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 240–243.
10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
11. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
12. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: змістовна характеристика : монографія. Харків : Право, 2008. 238 с.
13. Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : наказ Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 р. № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

14. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

15. Про пробачію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

16. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення видів кримінальних покарань : Закон України від 23 серпня 2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

17. Вітвіцький С.С., Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2021. 134 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/02/ilovepdf_merged-1.pdf (дата звернення: 26.02.2025).

НОТАТКИ

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 1

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Марина Сергіївна Михальченко

Підписано до друку: 21.03.2025.

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 29,52. Замов. № 0425/333. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

вул. Інглєзі, 6/1, м. Одеса, 65101

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.